

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ ANABİLİM
DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DEMİR ÇAĞ ANADOLUSU'NDA ATEŞ KÜLTÜ: ANTİK
KAYNAKLAR VE ARKEOLOJİK BULGULAR

EBRU KİRAS

2501160876

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. ŞEVKET DÖNMEZ

İSTANBUL

2017

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Ebru KİRAS Numarası : 2501130876
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : Arkeoloji Anabilim Dalı
Protohistorya ve Önasya Bilim Dalı Danışmanı : PROF. DR. ŞEVKET DÖNMEZ
Tez Savunma Tarihi : 05.06.2017 Saati : 13:00
Tez Başlığı : “ Demir Çağ Anadolu’sunda Ateş Kültü: Antik Kaynaklar ve Arkeolojik Bulgular ”

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF. DR. ŞEVKET DÖNMEZ		Kabul
2-PROF. DR. GÜLSÜN UMURTAĞ		Kabul
3-DOÇ. DR. SEDEF ÇOKAY KEPÇE		Kabul
4-YRD. DOÇ. DR. HASAN PEKER		Kabul
5-YRD. DOÇ. DR. BÜLENT ÖZTÜRK		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-YRD. DOÇ. DR. ÖZGÜR TURAK		
2-YRD. DOÇ. DR. SALİH KAYMAKÇI		

ÖZ

Demir Çağ Anadolu'sunda Ateş Kültü: Antik Kaynaklar ve Arkeolojik Bulgular

Ebru KİRAS

Ateş, Önasya'daki pek çok toplum tarafından tarihsel süreç içinde kutsal (mukaddes) sayılmıştır. Ateşin kült ve dinlerle bağlantısı ise bugüne değin yalnızca Zerdüşt Dini çerçevesinde kurulabilmiştir. MÖ 8-6. yy'lar içindeki bir dönemde Kuzeybatı İran'da (Media) yaşadığı düşünülen Zerdüşt'ün kurduğu din hakkında bilinenler çoğunlukla Sasaniler (MS 224-641) ve sonrasındaki dönemlere aittir. Zerdüşt Dini'nin erken dönemleriyle ilgili arkeolojik bulgular İran dışında özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da son yıllarda artış göstermeye başlamıştır. Zerdüşt Dini'nin merkezinde yer alan Ateş'le ilgili pratiklerin kökeni bugüne değin arkeolojik bulguların azlığı nedeniyle yeterince incelenememiştir. Zerdüşt Dini'nin mimari boyut kazanmasına neden olan Ateş Kültü törenleri (ayinleri) ile ilgili arkeolojik bulgular hazırlanacak tez çerçevesinde antik batı kaynaklardaki bilgilerle değerlendirilerek, Anadolu tarihinin pek fazla bilinmeyen dinsel ağırlıklı tarihsel bir süreci aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zerdüştlük, Ateş Kültü, Persler, Demir Çağı

ABSTRACT

Fire Cult in the Iron Age Anatolian: Ancient Sources and Archaeological Findings

Ebru KİRAS

Fire has been thought to be holy by many societies in the Near Eastern within the historical process. The connection of fire between the cults and religions has only been established within the framework of Zoroastrianism. The information about the religion established by the Zarathustra, who is thought to have lived in the Northwest of Iran (Media) in a period between 6th–8th centuries, belongs considerably to Sasanian (224–641 AD) and following periods. Archaeological findings related to early period of Zoroastrianism have started to increase beyond Iran especially in the Central and Eastern Anatolia. The origins of the fire related practices which were the central part of the Zoroastrianism have not been thoroughly researched because of the lack of archaeological evidence. Archeological findings related to fire cult ceremonies which led to Zoroastrianism religion to gain an architectural dimension, will be evaluated with the information in the ancient western sources within the frame of the thesis which is going to be prepared and this religiously oriented weighted historical process of Anatolian history, which is not known very well, will be tried to be explained.

Keywords: Zoroastrianism, Fire Cult, Persians, Iron Age

ÖNSÖZ

Kardeşime,

İnsanoğlunun inanç arayışı ve onları inanmaya yöneltten tılsımları araştırmak, incelemek her daim dikkatimi çeken bir konu olmuştur. Yüksek lisansıma İstanbul Üniversitesi'nde başladığımda Prof. Dr. Şevket Dönmez ile çalışmaya karar vermiştim. Yürütmüş olduğu Oluz Höyük Sistemik Arkeoloji Kazıları'nda Ateş Kültü'nün bulunduğu plankarede çalışacağımı öğrenince, "Ateş Kültü" ve "Zerdüşt Dini" bana yabancı bir konuydu. Fakat hocamın görüşüyle bu alanda bir tez araştırması yapmam gerekirdi. Kazıya gitmeden önce biraz araştırmayla anladım ki bu konu tam da dikkatimi çeken ve beni hayrete düşüren bir haldeydi.

Yoğun uğraşlar ve uzunca bir süre sonra tezin ortaya çıkmasında beni yüreklendiren, kazının kaynaklarına sınırsız erişimimi sağlayan, yazım aşamasında fikirleri ile benden yardımlarını esirgemeyen Sayın hocam Prof. Dr. Şevket Dönmez'e içten teşekkürlerimi sunarım. Değerli görüşleri ve eleştirileri ile beni destekleyen Oluz Höyük Kazısı Başkan Yardımcısı ve aynı zamanda hocam Yrd. Doç. Dr. Aslıhan Yurtsever Beyazıt'a teşekkür ederim. Her türlü manevi destekleri ile yanımda olan lisans hocalarım Prof. Dr. Eşref Abay ve Yrd. Doç Dr. Haluk Sağlamtimur'a müteşekkirim.

Yaz aylarında yoğun kazı ortamında tezimi yazma konusunda beni hiçbir zaman yalnız bırakmayarak cesaretlendiren Oluz Höyük ekibine teşekkür ederim. Ayrıca her zaman yanımda olan ve sabırla bana yardımcı olan arkadaşım Tunç Kaner'e, en önemlisi de beni bugünlere getiren ve her zaman arkamda olacağını bildiğim aileme minnettarım.

İzmir, 2017

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
ÇİZİMLER LİSTESİ.....	VI
HARİTALAR LİSTESİ.....	VII
PLANLAR LİSTESİ.....	VIII
RESİMLER LİSTESİ.....	IX
METİN YAZIMINDA KULLANILAN KISALTMALAR LİSTESİ.....	XII
KAYNAKÇA YAZIMINDA KULLANILAN KISALTMALAR LİSTESİ.....	XIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMİR ÇAĞI'NDA ANADOLU'NUN SİYASİ GÖRÜNÜMÜ.....	5
---	---

İKİNCİ BÖLÜM

DEMİR ÇAĞI ÖNCESİ ANADOLU'DAKİ OCAKLAR.....	30
II.A. NEOLİTİK ÇAĞI.....	32
II.B. KALKOLİTİK ÇAĞI.....	33

II.C. TUNÇ ÇAĞLARI.....	45
--------------------------------	-----------

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEMİR ÇAĞI'NDA BULUNAN ATEŞ KÜLTLERİ.....	80
--	-----------

III.A. ANADOLU.....	81
----------------------------	-----------

III.A.1. AYANİS KALESİ (RUSAHİNİLİ EİDURU-KAİ).....	81
--	-----------

III.A.2. BÜNYAN ATEŞ SUNAĞI.....	87
---	-----------

III.A.3. DASKYLEİON (HİSARTEPE).....	91
---	-----------

III.A.4. OLUZ HÖYÜK.....	100
---------------------------------	------------

III.A.5. MAGNESİA AD SİPYLUM.....	110
--	------------

III.B. İRAN.....	112
-------------------------	------------

SONUÇ	132
--------------------	------------

KAYNAKÇA.....	138
----------------------	------------

ÇİZİMLER LİSTESİ

- Çizim 1: Güzelova Minyatür Seyyar Ocak/Sunak (Koşay-Vary, 1967: Levha XIV, XV)
- Çizim 2: Sos Höyük'ün Boynuzlu Ocakları (Hopkins, 2003: Fig.35)
- Çizim 3: Beycesultan Kan Sunağı (Mellaart, 1962: Fig.11)
- Çizim 4: Tapınak B Yapısı'nın Rekonstrüksiyonu (Mellaart, 1962: Fig.20)
- Çizim 5: Beycesultan GTÇ Ocaklarının Rekonstrüksiyonu (Lloyd, 1972: Fig.13)
- Çizim 6: Pulur/Sakyol Ocak Örneği (Koşay, 1976: Plate 38)
- Çizim 7: Bünyan'da Ele Geçen Ateş Sunağı (Şevket Dönmez arşivi)
- Çizim 8: Kutsal Ateş Çukuru'nun Çizimi (Dönmez, 2016b: Fig.106)
- Çizim 9: Dağ Keçisi Protomlu *Rhyton* Çizimi (Dönmez, 2015: Fig.16)
- Çizim 10: Barsman (üstte) ve Ateş Kültü Tasvirleri (Akyazar, 2015: Res.12)
- Çizim 11: Tepe Nush-e Jan'da Ele Geçen Ateş Kültü (Roaf-Stronach, 1973: Fig.6)

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Demir Çağı'nda Anadolu'daki Siyasi Yapılanma (Şevket Dönmez arşivi)

Harita 2: Demir Çağı Öncesinde Anadolu'da Görülen Nitelikli Ocaklar (Ebru Kiras)

Harita 3: Demir Çağı'nda Ateş Kültü'nün Görüldüğü Yerleşimler (Ebru Kiras)

Harita 4: Kura-Aras Kültürü'nün Görüldüğü Merkezler (Ebru Kiras)

Harita 5: Ateş Kültü İle İlgili Önasya Yerleşmeleri (Ebru Kiras)

PLANLAR LİSTESİ

- Plan 1: Hacılar Güneybatı Tapınağı'nın Planı (Mellaart, 1970: Levha 52)
- Plan 2: Hacılar Ocak-Fırınlarnının Ayrıntı Çalışması (Mellaart, 1970: Levha 77.24)
- Plan 3: 6A Evresi'nin Planı (Duru, 1996: Levha 13)
- Plan 4: 6C Evresi'nin Planı (Duru, 1996: Levha 35)
- Plan 5: Beycesultan Tapınak Yapısı (Mellaart, 1962: Fig.9)
- Plan 6: A, B, C Megaronları (Mellaart, 1962: Fig.22)
- Plan 7: OTÇ'ye Ait Yanık Saray (Lloyd-Mellaart, 1965: Fig.A13)
- Plan 8: Kanlıgeçit Ana Megaron Evresi (Özdoğan-Parzinger, 2012: Fig.54)
- Plan 9: Gözlükule'deki Cadde Planı (Goldman, 1956: Plan 3)
- Plan 10: İkiztepe Tepe III'ün ETÇ Planı (Şevket Dönmez arşivi)
- Plan 11: X. Tabaka'daki 79 Ve 80 No.'lu Odalar (Koşay, 1976: Plate 37)
- Plan 12: Ayanis Tapınak Alanı ve Ateş Kültü ile İlgili Ocaklar (Baştürk, 2009: Res.1)
- Plan 13: Ayanis Tapınağı Ayrıntı ve Ateş Kültü ile İlgili Ocaklar (Baştürk, 2009: Res.1)
- Plan 14: 1. Standart Urartu Tapınağı (ölçeksiz) - 2. Nakş-i Rüstem (ölçeksiz) (Baştürk, 2012: Figür 86)
- Plan 15: Kutsal Alan Çevresinin Planı (Bakır, 2011: Resim 27)
- Plan 16: Oluz Höyük 2B Tabakası (Oluz Höyük arşivi)
- Plan 17: Tepe Nush-e Jan'da Ele Geçen Ateş Tapınağı (Roaf-Stronach, 1973: Fig.1)
- Plan 18: Dahana-i Gulaman Tapınağı Planı (Akyazar, 2015: Res.22)
- Plan 19: Susa Tapınağı Planı (Akyazar, 2015: Res.23)

RESİMLER LİSTESİ

- Resim 1: Çayönü Terazzo Taban Ve Ocak Yapısı (Özdoğan, 2007: Fig.49)
- Resim 2: 6A Katı'nın 8 No.'lu Yapı'sı (Duru, 1996: Levha 5)
- Resim 3: 6A Katı'nın 34 No.'lu Yapı'sı (Duru, 1996: Levha 21)
- Resim 4: 6C Katı'nın 29 No.'lu Yapı'sı (Duru, 1996: Levha 19.2)
- Resim 5: İkiztepe Tepe II'deki Yapı 1'de Ele Geçen Ocak (Şevket Dönmez arşivi)
- Resim 6: Pulur'da Ele Geçen Ocak Ayakları (Koşay-Vary, 1964: Levha XXI)
- Resim 7: R Alanı'ndaki 8 No.'lu Oda'dan Ele Geçen Ocak (Lloyd-Mellaart, 1965: Plate XXIV d)
- Resim 8: Seyitömer'de Ele Geçen Ocak Örneği (Ünan, 2014: Res.1)
- Resim 9: Seyitömer'de Yapıların Genel Görünümü (Ünan, 2014: Res.2)
- Resim 10: Seyitömer'de Ele Geçen Ocaklar (Ünan, 2014: Res.3)
- Resim 11: Seyitömer Ocaklarının Alandan Görünümü (Ünan, 2014: Res.4)
- Resim 12: Yassihöyük Saray Yapısı (Omura, 2016: Fig.16)
- Resim 13: Kültepe OTÇ Sarayı'nda Ele Geçen Ocak (Özgüç, 1999: Levha 44)
- Resim 14: Kültepe Sarayı'nın Batı Kanadındaki Ocak (Özgüç, 1999: Levha 50.2)
- Resim 15: İkiztepe'de Ele Geçen İnsan Yüzlü Ocak Parçası (Şevket Dönmez arşivi)
- Resim 16: Tepe III'deki 6. Tabaka'da Görülen Ocak Yeri (Şevket Dönmez arşivi)
- Resim 17: Korucutepe ETÇ III Evresi'nde Ele Geçen Andironlar (Loon-Güterbock, 1972: Levha 55.3)
- Resim 18: Karaz'da Ele Geçen Ocak Örneği (Yiğitpaşa, 2016: Drawing 4)
- Resim 19: Cinis Höyük'deki Antropomorfik Ocakların Detayı (Takaoğlu 2000: Fig.4)

- Resim 20: 79 No.'lu Oda'daki Ocak (Koşay, 1976: Plate 19)
- Resim 21: 80 No.'lu Oda (Koşay, 1976: Plate 20)
- Resim 22: 83 No.'lu Oda ve Ele Geçen Ocak (Koşay, 1976: Plate 21)
- Resim 23: Van Kalesi Höyüğü'nde Ele Geçen At Nalı Ocak (Yiğitpaşa, 2016: 57)
- Resim 24: Tabara el-Akrad Ocakları (Selmin Yüzbaşıoğlu)
- Resim 25: Ayanis'in Güneyden Görünümü (Şevket Dönmez)
- Resim 26: Ayanis Tapınağı'daki Umbonun Üzerindeki Aslan Başı (Çilingiroğlu, 2010b: Fig.8)
- Resim 27: Bünyan Ateş Sunağı (Dönmez, 2015: Fig.25a)
- Resim 28: Daskyleion'un Havadan Görünümü
(<https://arkeoloji.nevsehir.edu.tr/tr/daskyleion>)
- Resim 29: Daskyleion Kült Yolu ([http://daskyleion.mu.edu.tr/index.php/tarihce/kazi-
alanlari](http://daskyleion.mu.edu.tr/index.php/tarihce/kazi-
alanlari))
- Resim 30: Daskyleion'da Ele Geçen Kabartmalı Blok (Bakır, 2011: Resim 50)
- Resim 31: Daskyleion'da Ele Geçen Kabartmalı Blok (Yat. 2361 T İstanbul Arkeoloji Müzesi Kataloğu)
- Resim 32: *Magos* Tasvirli Bulla (Bakır, 2011: Resim 10)
- Resim 33: Oluz Höyük'ün Hava Fotoğrafı (Oluz Höyük arşivi)
- Resim 34: Oluz Höyük 2B Tabakası'nın Havadan Görünümü (Oluz Höyük arşivi)
- Resim 35: Kutsal Ateş Çukuru'nun Görünümü (Oluz Höyük arşivi)
- Resim 36: Ateş Çukuru'nun 2016 Sezonundan Görünümü (Oluz Höyük arşivi)
- Resim 37: Dağ Keçisi Protomlu *Rhyton* (Dönmez, 2015: Fig.16)
- Resim 38: b.3030 No.'lu Bothros Buluntuları (Oluz Höyük arşivi)
- Resim 39: Bothroslarda Çıkan Kült Kapları ve Tunç Kepçe (Oluz Höyük arşivi)

Resim 40: Taş Kandil (Dönmez, 2015: Fig.33a)

Resim 41: *Magos* Steli (Doğan, 2008: Res.7)

Resim 42: Zerdüşt'ün Tasviri (Suriye- Dura-Europos- 3. yy) (Herrmann, 1977: 72)

Resim 43: Ahura Mazda Betimi (Melton, 2010: 3195)

Resim 44: Ateş Kültü'nün Canlandırılması (Harşena Kalesi, Amasya) (Dönmez, 2014: 13)

Resim 45: Oksus Hazinesi'nden Magus Betimi

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=24345001&objectId=282360&partId=1

Resim 46: Zendan-ı Süleyman Tapınağı (Akyazar, 2015: Res.19)

Resim 47: Kabaa-i Zerdüşt Tapınağı (Akyazar, 2015: Res.15b)

Resim 48: Dahana-i Gulaman Tapınağı (Akyazar, 2015: Res.22)

Resim 49: Nakş-i Rüstem'deki İkiz Sunaklar (Akyazar, 2015: Res.24)

Resim 50: Nakş-i Rüstem Kral Mezarları'ndan Kserkses'in Mezarından Ayrıntı

https://oi.uchicago.edu/gallery/royal-tombs-and-other-monuments#7E11_72dpi.png

METİN YAZIMINDA KULLANILAN KISALTMALAR LİSTESİ

bkz	bakınız
cm	santimetre
ETÇ	Erken Tunç Çağı
ETR	Erken Transkafkasya Kültürü
GTÇ	Geç Tunç Çağı
m	metre
MÖ	Milattan Önce
OTÇ	Orta Tunç Çağı
pt	pişmiş toprak
syf	sayfa
vd	ve diğerleri
yy	yüzyıl

KAYNAKÇA YAZIMINDA KULLANILAN KISALTMALAR LİSTESİ

AS	Anatolian Studies
C.	Cilt
Coll. An.	Colloquium Anatolicum
Ed.	Editör
Eds.	Editörler
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
No.	Numara
P.	Part
S.	Sayı
TAY	Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
TEBE	Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü
TKİ	Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜBA-AR	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Vol.	Cilt
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayanlar
YKY	Yapı Kredi Yayınları
y. y.	Yayımcı yok/yayım yeri yok

GİRİŞ

İnsan varolduğundan beri beslenme, barınma, üreme, üretme ve korunma en temel ihtiyacı olmuştur. Bu ihtiyaçların karşılanması sonrasında insanoğlu gelişerek bu kez de yeni gereksinimlerini karşılamak durumunda kalmıştır. İşte bu noktada ateşin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Ateş, insanların beslenmesine, ısınmasına, üretmesine, korunmasına, aydınlanmasına ve haberleşmesine katkı sağlamıştır. Bunun dışında toplumda gruplaşma, ölü yakma adetleri gibi işlevleriyle de sosyal yönden önemli olmuştur.

Ateşin kontrol altına alındığı dönem için “Chou-kou-tien” Dönemi (MÖ 600000) verilmiştir.¹ Çin’de, Chou-K’ou-Tien mağarasında ele geçen ve başta *Sinanthropus* ya da *Pekin Adamı* olarak adlandırılan Homo Erectus Pekinesis’e ait 40 kadar iskeletin yanında bulunan izler, *Pekin Adamı*’nın ilk kez ateşi kullandığını ortaya koymuştur.²

Ateşin kontrol altına alınmasıyla yemekler pişirilmiş böylelikle çiğ yemekleri uzun uzun çiğnemekten kurtulunmuş ve hazmı da kolaylaştırmıştır. Hatta insanların biyolojik gelişimine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. İlk çağlarda ise üretime ilişkin alanlarda yoğunlukla kullanılmıştır.

Ateşin bu maddi etkilerinin yanı sıra, ateş başında toplanan insanların aydınlanması, soğuk havada ısınması ve hatta vahşi hayvanlardan korunmasını sağlamıştır. Ateş başında toplanan insanların duygusal bağlarını geliştirdiği öne sürülebilir. Dahası ateşin, insanlar üzerinde gizemli, tinsel ve korku yaratan bir etki bıraktığı da söylenebilir.

Ateş bu kadar insan hayatının içindeyse ona dinsel bazı niteliklerin yüklenmesi şaşırtıcı olmayacaktır. Hitit dininde ocağın kutsal sayıldığı yazılı metinlerden bilinmektedir. Girit’deki Minos Uygarlığı’nda ise doğrudan ocak veya Ateş Kültü’ne rastlanılmasa da ateşin arındırıcı ve kutsal bir güç taşıdığı inancı vardır. Klasik Yunan

¹ Eliade, 2003: 18.

² Uhri, 2000: 25.

Mitolojisi'nde Ocak Tanrıçası olarak Hestia adını görmekteyiz. Urartular'da ise ateşin söndürülmemesi konusunda kesin bir emirle, ateşin kutsallığından söz edebiliriz.

Ateşin kutsal olduğu kültürlerin başında ise İran coğrafyasının Zerdüşt Dini gelmektedir. Zerdüşt Dini'nin tanrısı Ahura Mazda'nın oğlu Ateş, özel bir saygı görmektedir. Ateşi kutsamak adına ateş tapınakları bulunmaktadır. Tapınakların içerisinde bulunan ocaklarda ebedi ateş yanmaktadır. Ve bu ateşi sürekli yanar halde tutmaktan sorumlu rahipler (*magos*) bulunmaktadır. Ateş her zaman temiz ve saf olmalıdır. Bu yüzden ateşe yalnızca hoş kokulu otlar atılmaktadır ve nefesleriyle ateşi kirletmemek için rahiplerin ağızları örtülü olmalıdır.

Üçüncü bölümde irdedeceğimiz konu olan Zerdüşt Dini, Pers topraklarının genişlemesiyle Anadolu'da birtakım yansımalarını görmek mümkün olmuştur. Hali hazırda ateşin kutsallığını bilen ve yaşatan Anadolu halkı için inanç değil de din kapsamında ateşle tanışması belki de ilk kez olmuştur.

Tezin birinci bölümünde konunun kronolojik çerçevesinin belirlenmesi adına Demir Çağı'nda Anadolu'daki siyasi yapılanmadan bahsedilmiştir. Bu bölümü kaleme almamızın amacı tezin sonraki bölümlerinde açıklayacağımız birtakım tarihsel olayların ve gelişmelerin anlaşılabilir bir zemin üzerine oturtulmasıdır. İkinci bölümde ise ateşin Demir Çağı öncesinde Anadolulularca kutsallığı aktarılmıştır. Bölüm içerisinde dönemlere ayırarak yerleşimlerdeki ocaklar incelenmiştir. Tezim itibariyle yerleşimlerdeki her ocak araştırılmamış, yalnızca kutsal bir anlam taşıyan ocaklar incelenerek yazılmıştır. Üçüncü bölümde ise Demir Çağı'nda Anadolu'da bulunan Ateş Kültleri anlatılmıştır. Ele geçen maddi kalıntılar ve filolojik verilerle birlikte Anadolu'nun doğusundan batısına kadar uzanan Ateş Kültleri veya Ateş Kültü olarak nitelendirilebilecek alanlar irdelenmiştir. Perslerle birlikte gelen Ateş Kültü kavramının Zerdüşt Dini'ndeki önemi üzerinde de durulmaya çalışılmıştır.

KONU

Demir Çağı'nda Anadolu kültüründe izlenebilir Ateş Kültü ile ilgili arkeolojik bulgular konu edinilmiştir. Ateşe saygı, ateşe hürmet Demir Çağı'nda ortaya çıkan

kavramlar olmadığı için izlenebildiği kadar bunların erken dönemden, Demir Çağı'na kadar olan süreçleri de konunun bütünlüğü açısından tez kapsamına girmiştir. Bu çalışma yapılırken yalnız Anadolu coğrafyası değil, Anadolu'nun doğusundaki Özbekistan, Türkmenistan bölgeleri, İran ve Irak kısmen de olsa çalışma kapsamına alınmıştır.

AMAÇ

Ateş Kültü'nün Zerdüş Dini ile ilgili olan erken dönemle arkeolojik bulguların gerek kazılardan, gerek yayınlardan saptanıp bir araya getirilmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Demir Çağı'nda Ateş Kültü ile Erken Zerdüş Dini'nin arasındaki olası bağlantılar kurulmaya çalışılacaktır. Elde edilen verilerin incelenip yorumlanmasıyla Ateş Kültü kavramının Anadolu'ya Zerdüş Dini ile birlikte girip girmediği ve Ateş Kültü kavramının Zerdüş Dini merkezi olan İran topraklarında olduğu gibi uygulanıp uygulanmadığı araştırmamızın asıl amaçlarından biridir.

YÖNTEM

Tezin bölümlendirilmesinde öncelikli amaç konunun kronolojik sınırlarını çizmek olmuştur. Bunu izleyen süreçte ateş kavramının Demir Çağı'ndan önceki dönemlerdeki toplum içindeki yeri belirtilmiş, sonrasında Anadolu'daki Ateş Kültleri detaylı bir şekilde incelenerek ortaya konulmuştur. Böylece Ateş Kültü kavramının ortaya çıkışı ve gelişimi izlenebilecektir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle, büyük öneme sahip olan antik kaynakların incelenmesi ve değerlendirilmesi yapılmıştır. İkinci adımda ise, bölgede günümüze kadar yapılmış olan araştırmalar ve arkeolojik kazılar incelenerek Ateş Kültü'nün mevcut durumu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Oluz Höyük Kazıları'nda arazi çalışmaları ve sonrasındaki laboratuvar değerlendirmelerinde kimi bulgular dikkatlice gözden geçirilerek mimari çizimler yapılmıştır.

LİTERATÜR TANIMI

Zerdüşt Dini'yle bağlantılı olan Ateş Kültü ile ilgili en erken bulgular Kappadokia'dan gelmektedir. Ele geçen Ateş Kültü üzerine 1956 yılında Türk Arkeoloji Dergisi'ne "Kappadokya'da Bulunan Bir Ateş Sunağı"³ adlı makale yazan K. Bittel, bu alandaki çalışmaların ilk adımını atmıştır. Daha sonra Urartu yerleşmesi olan Ayanis'de tapınak içerisinde ele geçen ocakların birinin yanında üzerinde yazı bulunan kalkan ele geçmiştir. Kalkandaki yazılar incelendiğinde tapınakta devamlı yanan ocağın hiçbir zaman söndürülmemesi emredilmiştir. A. Çilingiroğlu'nun "Silah, Tohum ve Ateş"⁴, "Ayanis Tapınak Alanında Bir Ocak ve Bereketlilik Kültü ile İlişkisi"⁵ makalelerindeki yorumlarla birlikte ele geçen bulgular, Çilingiroğlu tarafından Erken Zerdüştlük olarak nitelendirilmiştir. Derinlemesine çalışmalar yapan Çilingiroğlu, Urartu tapınakları ve Akhaimenid ateş tapınakları arasındaki benzerlikleri "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri"⁶ adlı makalesinde yer vererek çalışmalara yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bu alanda M. B. Baştürk tarafından "Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi"⁷ adlı doktora tezi çalışması yapılmıştır.

Batı Anadolu'da Tyaiy Drayahya Satraplığı'na bağlı olan Daskyleion yerleşmesinde açığa çıkarılan Ateş Kültü ve Ateş Kültü'nün gerçekleştiğini doğrudan ispat eden deliller T. Bakır tarafından "Daskyleion"⁸ kitabında yerini almıştır.

Yeni dönem çalışmalarından olan Oluz Höyük yerleşmesinde ise Akhaimenid tabakalarında bulunan Ateş Kültü daha önceden yapılan çalışmalar için adeta taze kan olmuştur. Ş. Dönmez tarafından yürütülen çalışmaların sonuçları yorumlanarak TÜBA-AR dergisinde "Oluz Höyük Kazıları Işığında Kuzey-Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) Akhaimenid Varlığına Güncel Bir Bakış"⁹ adlı makale yayınlanmıştır. Oluz Höyük Kazı Başkan Yardımcısı A. Yurtsever Beyazıt ile birlikte yazdıkları "Oluz

³ Bittel, 1956: 35-42.

⁴ Çilingiroğlu, 2004: 257-262.

⁵ Çilingiroğlu, 2007: 265-271.

⁶ Çilingiroğlu, 1998: 229-239.

⁷ Baştürk, 2012: 305-314.

⁸ Bakır, 2011: 81-107.

⁹ Dönmez, 2015: 71-109.

Höyük Kazı ve Araştırmalarına Dair Değerlendirmeler”¹⁰ makalesinde ise Oluz Höyük’de ele geçen buluntuların Ateş Kültü ile ilgili bağlantıları yapılmış olan çalışmalara yeni bir soluk getirmiştir.

¹⁰ Dönmez-Yurtsever, 2016b: 272-293.

I.BÖLÜM

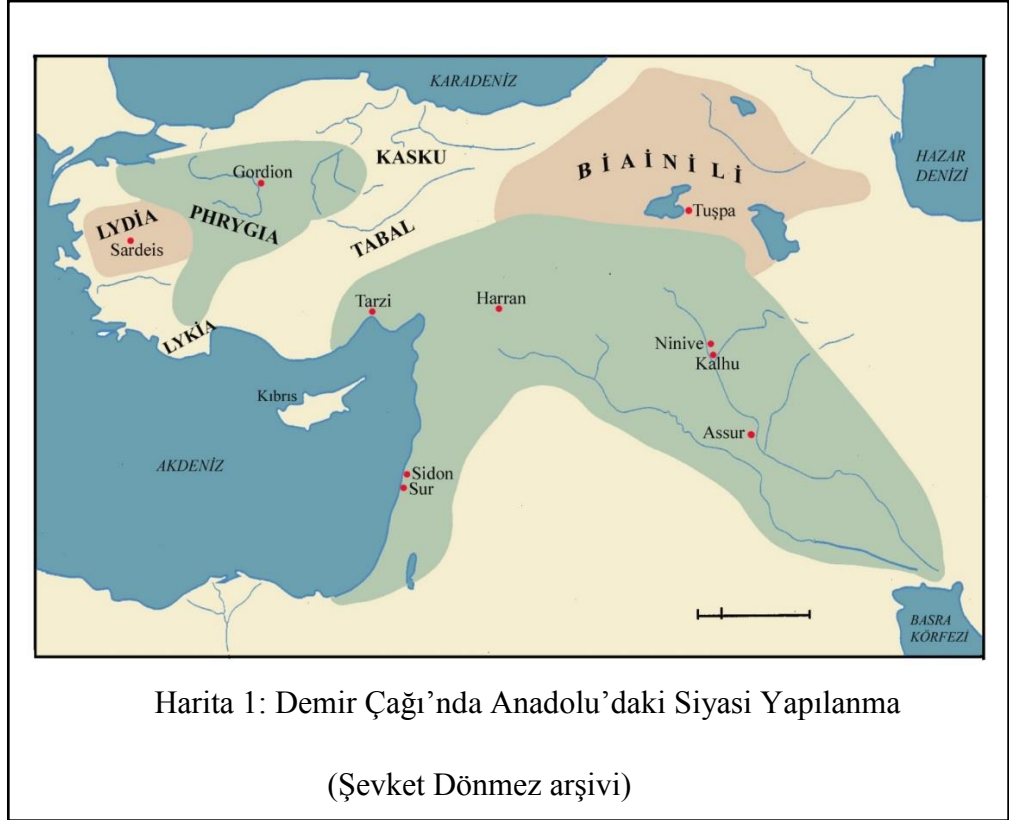
DEMİR ÇAĞI'NDA ANADOLU'NUN SİYASİ GÖRÜNÜMÜ

Üç çağ sistemiyle* başlayan arkeolojide devir bölünmeleri, Tunç Çağları'nın sona ermesi ve Demir Çağı ile devam etmiştir. Anadolu'da Demir Çağı kabaca MÖ 1200'lerde buraya gelen halkların akın yapması sonucu Hıstıt Büyük Krallığı'nı çökertmesi ile başlar ve MÖ 330 yılında Büyük İskender'in Anadolu'ya gelişi ile sona erer. İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerinden Anadolu'ya gelen Thrako-Phryg toplumları ile Kuzey-Orta Anadolu Bölgesi'nde bulunan Hatti Ülkesi'ni ele geçiren Kaşkalar Anadolu'nun Demir Çağı'na yön veren unsurlardan olmuştur. Günümüzdeki arkeolojik veriler takibinde Demir Çağı'nın bölünmesi ise şu şekildedir:

- Erken Demir Çağı [MÖ 1190-850 (Karanlık Çağ MÖ 1190-1050/1000)]
- Orta Demir Çağı (MÖ 850-650/600)
- Geç Demir Çağı (MÖ 650/600-330)¹¹

* Üç Çağ Sistemi ilk kez 1816'dan 1865'e kadar Museum of Northern Antiquities müzesinin (daha sonra Danimarka Milli Müzesi) müdürlüğünü yapmış olan Christian Jurgensen Thomsen tarafından dünyanın çeşitli yerlerinden getirilmiş genellikle alet-silah koleksiyonlarını tasnif etmek için önerilmiş bir sistemdir. Bu sistem tarihi sırasıyla "Taş Çağı, Tunç Çağı ve Demir Çağı" olarak adlandırılmış ve Üç Çağ şeklini almıştır. Thomsen tasnifinde mantıksal açıdan ve nesnelerin yapıldığı malzemenin ve üretimlerinin zorluğuna göre bir sınıflandırma yapmıştır. 1848 yılında *A Guide to Northern Antiquities* (Kuzeyin Antikitelere Kılavuz) adlı kitabını çıkarmıştır. Bu sınıflandırma yöntemi günümüzde de devam eden klasik kronolojik sınıflandırma yönteminin temelini oluşturmuştur. Tanım için bkz.; Heizer, 1962: 259; Bahn- Renfrew, 1991: 23.

¹¹ Dönmez, 2010a: 15.

MÖ 1200'lerde Kıt'a Yunanistan üzerinden Anadolu'nun var olan düzenini bozan halkların Güneydoğu Avrupa'dan geldiği düşünülmektedir. Ege Göçleri, Balkan Kavimleri ve Deniz Kavimleri gibi adlarla anılan bu kavimlerin göç dalgasından kurtulamayan Myken, Troia ve Hitit gibi uygarlıklar karşı koyamamışlar ve hatta Mısır ise güçlüğüle karşı koyabilmiştir.

Anadolu'nun batısına baktığımızda; Dor lehçesi konuşan Dorlar'ın Myken Uygarlığı'na son vererek buradaki Yunan halkını Anadolu'nun batı kıyılarına göçe zorlamışlardır.¹² Bu esnada öncelikle Aioller Troas Bölgesi'nden İzmir Körfezi'ne kadarki olan bölgeye ve daha sonra Ionlar İzmir Körfezi'nin güneyinden Büyük Menderes Irmağı'nın denize döküldüğü yere kadar geldiklerinde burada hiçbir direnişle karşılaşmamışlar, buradaki halkları köleleştirerek, kovarak veya asimile ederek yerleşip polisler kurmuşlardır. Ephesos, Hisarlık Tepesi/Troia, Bademgediği Tepesi, Beşiktepe, Miletos, Limantepe, Panaztepe ve Müskebi'de yapılmış ve sürdürülmekte olan kazı çalışmaları sayesinde, Akhalar'ın MÖ 16-15. yy'da bu

¹² Polat, 2008: 8.

bölgede yaşadıklarını doğrulamıştır.¹³ Troia'nın VIIa Tabakası'nın tahribatı için Akhalar'dan ziyade bu yıkımın Ege Göçleri tarafından yapıldığını söyleyebiliriz.¹⁴

MÖ 1150 yıllarında Balkan kökenli kabilelerin saldırılarına uğrayan Troia kentinde, Troia VIIb döneminde görülen “Barbar Malı” (Barbarische Ware) ve “Buckelkeramik” diye bilinen çıkıntılı ya da kabartmalı keramikler ilk kez bu dönemde görülmüştür. El yapımı, koyu renkli kaba bir mal grubu olan “Barbar Malı” keramikler parmak baskılı olup, plastik bantlarla bezelidir. “Buckelkeramik”ler incelendiğinde ise açıklığı iyi yapılmış, siyah renkli, üzeri çıkıntılıdır. Kabartmaların yanı sıra “Buckelkeramik”ler çizi bezemeler ve oluk bezemelerle süslüdür. İki keramik türü de Tunç Çağları boyunca bütün Balkan Bölgesi'nden ve Rusya steplerinin batı kısmından bilinir.¹⁵ Yeni dönem çalışmalarda ise bu Barbar Malları'na Maydos Kilisetepe Höyüğü'nde rastlanılır.¹⁶

Bunun dışında Smyrna'da ise MÖ 925-900 yılları arasına tarihlenen tek odadan oluşan oval formunda “Oval Ev”den bahsedilmelidir. Temelinde küçük taşlar ve küp kırıkları bulunurken, duvarlar kerpiç düzendedir ve oldukça incedir. Duvarların ince olmasıyla ve evin içerisinde ele geçen üç direk, sazdan oluşan çatıyı taşıdığı düşünülmektedir.¹⁷ Çanakkale'nin Eceabat İlçesi'nde yer alan, Maydos Kilisetepe Höyüğü III. Tabakası'nda (Geometrik Dönem'den Arkaik Dönem'e geçiş) tıpkı Smyrna'dan bildiğimiz oval plana sahip bir eve ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. En az iki evreli olduğu anlaşılan yapının ilk evresinde dikey taşlardan orthostat gibi oluşturulmuş bir temel bulunmaktadır. İkinci evresinde ise yatay taşlar kullanılmıştır. Yapı içerisinde ocak, taban üzerinde kap ve keramik parçaları ele geçerken, herhangi bir dini ritüeli işaret eden figürin, adak eşyaları veya yüksek statü göstergesi küçük buluntular ele geçmemiştir. Mimari açıdan gösterişten uzak oluşu ve içerisinde ele geçen buluntularla yapının toplumda üst düzey zengin kimselere ait olmadığını göstermektedir.¹⁸ İlk evrede muhtemelen daha alt tabakada bulunan ve Erken Demir

¹³ Polat, 2008: 8.

¹⁴ Akurgal, 2005: 191.

¹⁵ Sazcı, 2012: 393-394.

¹⁶ Sazcı, 2013: 45.

¹⁷ Akurgal, 1993: 16, 17.

¹⁸ Aslan-Sazcı, 2016: 19.

Çağı'na tarihlenen (Balkan Kavimleri Dönemi=Troia VIIb) mimariden etkilenilmiştir. Bu döneme ait mimari kalıntılar Kıt'a Yunanistan'dan bilinmesine karşın Batı Anadolu'dan çok az bilinmektedir. O yüzden bu dönemin buluntuları Batı Anadolu'ya MÖ 1. binyılda yapılan Yunan göçlerini aydınlatması bakımından önemli veriler içermektedir.¹⁹

Orta Anadolu'daki Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması; hem zayıflayan hükümdarlık (ekonomi, kuraklık, iç çekişmeler), hem Kaşkalar, hem de Deniz Kavimleri göçünün yıkıcı etkisiyle MÖ 12. yy'da gerçekleşmiştir.²⁰ Hititler'in sürekli olarak Kaşkalar'la karşılaştıkları ve sürtüşüklerini yazılı metinlerden biliyoruz. Nitekim Hitit sınırlarının güney şkesiminde kesin bir sınır çizgisinin olmayışı ve burada tampon bölgenin bulunmaması Hititler'i sık sık Kaşkalar'la burun buruna getirmekteydi.²¹ Fakat karmaşık sebepler sarmalına bir de Deniz Kavimleri istilasının eklenmesiyle Hitit Büyük Krallığı'nın sonunu gelmişti. Bu yıkımla yerleşimler ıssızlaşmış, Orta Anadolu sessizliğe bürünmüştü.

Oluz Höyük kazılarınının 7B Mimari Tabakası'nda (MÖ 13. yy'ın sonu-12. yy'ın başı) bastırılmış topraktan oluşturulmuş basit bir avlu taban üzerinde Büyük Krallık Dönemi çanak-çömlek parçaları ile birlikte, kızılımsı devetüyü şmurlu, iri taşçık ve bitki katkılı, orta pişmiş, hamurunun renginde astarlı ve kalın bantlarla oluşturulmuş geometrik motiflerle karakterize olan boya bezemeli kap parçaları ele geçmiştir. Hitit Krallığı'nın son yıllarına ait 7B Mimari Tabakası'nda farklı türdeki iki çanak-çömlek grubunun birlikte bulunmuş olması, kültürel bir değişimin keramik üzerindeki yansması olarak değerlendirilmelidir. Eski gelenek ile yeni kültür çanak-çömleklerinin birlikte ele geçmiş olması, bununla birlikte 7B Mimari Tabakası'nda yangın ya da tahribat izine rastlanılmaması, Hitit kaplarının son kez görüldüğü bu mimari tabakanın barışçıl bir şekilde yaşanmış olduğuna işaret etmektedir.²²

7B Mimari Tabakası üzerinde yer alan 7A Mimari Tabakası'nda (MÖ 11-10. yy) gerçekleştirilen çalışmalar sırasında açığa çıkarılan mimari kalıntılar yamaca inşa

¹⁹ Sazcı, 2014: 35.

²⁰ Dinçol, 1982: 122; Macqueen, 2009: 55-56; Martino, 2003: 74-75.

²¹ Ünal, 2003: 55.

²² Dönmez, 2016a: 127, 128.

edildiği gözlenen kerpiç bir yapıya ait duvar ile basit bir ocaktan oluşmaktadır. Kuzey tarafında dik bir yamaç bulunan duvarın, hemen güney dibindeki kil ocak kalıntısı nedeniyle güneye doğru inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla yapının kapalı mekânında yer alan ocak oldukça basit görünümündedir. Höyüğün kuzey yamacında yer alan söz konusu duvar ve ocak ile ilgili diğer kalıntıların yamaç erozyonu sonucu yok olduğu gözlenmektedir. Karanlık Çağ'a tarihlenen Gordion 7B ve 7A (MÖ 1100-950) tabakalarındaki pise ve dal-çamur tekniğinde inşa edilmiş tek odalı basit ve kaba konutların oda içlerinde ocaklar açığa çıkarılmıştır. Mekân içi ocak kullanımı temelinde Kızılırmak Havzası ile Kızılırmak'ın batısı arasında Karanlık Çağ'da yapı tasarımı açısından benzerlikler olduğu Oluz Höyük bulguları ışığında fark edilmeye başlanmıştır.²³

7A Mimari Tabakası'na ait Kızılırmak Havzası'nda Oluz Höyük dışında Doğantepe, Eskiyyapar, Çadır Höyük, Kuşaklı ve Boğazköy-Büyükkaya'da saptanan Karanlık Çağ bugüne değin yalnızca Büyükkaya'da mimari bir karaktere sahip olmuştur. Büyükkaya'da J. Seeher tarafından gerçekleştirilen kazılar, hem kendisinin hem de H. Genz'in değerlendirmeleri ile MÖ 12-10. yy'lara tarihlenen bir yerleşimin varlığını ortaya koymuştur. Üç evre halinde saptanan Büyükkaya Erken Demir Çağı'nın Erken Evresi el yapımı, koyu renkli, kaba hamurlu, taşçık ve mineral katkılı ve kötü pişmiş bir çanak-çömlek grubu ile karakterize olmaktadır. Gelişkin Hitit çanak-çömleğinden sonra görülen söz konusu kaba kapların yalnızca yalın örneklerden oluşması, ne kadar devam ettiği belli olmayan Erken Evre'de boya bezekli bir gelenek olmadığına kesin olarak işaret etmektedir. Boya bezemenin ortaya çıktığı Orta Evre'nin Büyükkaya'daki başlangıç tarihi belli olmamakla birlikte, Genz'in hazırlamış olduğu tabakalaşma ve kronoloji tablosundan²⁴ yapılan çıkarsamada yaklaşık olarak MÖ 11. yy'ın başları ve hatta ortaları ön plana çıkmaktadır. Genellikle devetüyü ya da koyu devetüyü renkli kapların dış yüzeylerine açık kırmızı ya da kızılımsı kahverengi ile yapılmış bazen içleri noktalı bazen boş üçgenler, zikzaklar ve basit hatlardan oluşan açık kırmızı motiflerle karakterize olan Büyükkaya Karanlık Çağ çanak-çömleği için öngörülen başlangıç tarihinin (MÖ 12. yy) nedeni hiçbir yayında açıklanamamıştır. Bu

²³ Dönmez, 2016a: 128.

²⁴ Genz, 2004: Tab.I.

tarikleme sorununa ek olarak, söz konusu grubun Erken Tunç Çağı'ndan gelenek ve köken alan çanak-çömlekler olduğu belirtilmiş, bunların Kaška halkıyla ilişkisinin bulunabileceği hususları önce Genz, daha sonra ise Seeher tarafından gündeme getirilmiştir. Erken Tunç Çağı ile Karanlık Çağ boya bezekli gelenekleri arasındaki tarihsel süreç yaklaşık 1000 yıl gibi çok uzun bir zaman dilimidir. 1000 yıllık uzun süreç içinde arkeolojik gerçeklik ve devamlılık temelinde Kızılırmak Havzası'nda önceden bilinen uzun süreli ve güçlü bir boya bezemeli çanak-çömlek geleneği bilinmemektedir.²⁵

Anadolu'nun batısına yerleşen göçmen kabilelerden bazıları ise Phrygia olacak bölgeye doğru gelmeye başlamışlardır. Bir kavim olan Muşkiler'in Güneydoğu Avrupa'daki Moesia ve Marmara'nın güneyinde yer alan Mysia bölge adlarıyla benzerliği makul görünmektedir. Nitekim Mysia ve Makedonya'da bulunan Mysi kavmi ile Muški adı benzerlik göstermektedir. Böylece Güneydoğu Avrupa kavmi olan Brygler'in, yani Phrygler'in olduğu gibi Mysialı diyebileceğimiz daha başka Balkan kavimlerinden hiç olmazsa bir bölümünün uzun bir süre için Kuzeybatı Anadolu'da kaldıkları belirtilmektedir. Ancak Troas ve Mysia yörelerinde yerleşmiş olan Güneydoğu Avrupalı boylar, sonradan buraya MÖ 11. yy sonunda gelen Aioller'in baskısı altında Anadolu içlerine gitmek zorunda kalmışlardır. Güneydoğu Avrupa halkları ve bunların arasında Muşkiler, Brygler yani Phrygler Anadolu Yarımadası içinde bir yerden ötekine göç etmişlerdir. Mygdonlar'ın Muşkiler ile aynı bölgede oturduklarının Strabon ve Plinius tarafından anlatılması, Balkan kavimlerinin bazı boylarının Güneydoğu Anadolu'da yerleşmiş olduklarının bir kanıtıdır. Kesin kez söylenebilen Midas'ın Orta Anadolu'da küçük topluluklar halinde yaşayan ve belki de ayrıca Güneydoğu Avrupa'dan MÖ 800 sıralarında yeni göçmenlerle Phryg Krallığı'nı kurmuş olmasıdır. Midas'ın Orta Anadolu'dan başka yarımadanın güneydoğu yörelerinin de kralı olması ise, bu yörelerdeki Muşkiler'in Phrygler'le akraba bir kavim olduklarının bir diğer kanıtıdır.²⁶

Muşkiler'le ilgili bir diğer görüş ise özellikle Elazığ Bölgesi'nde yeni tür keramiklerin ortaya çıktığı ve bu keramiklerin Muşkiler'e ait olduğudur. 2. binyılın

²⁵ Dönmez, 2016a: 128, 129.

²⁶ Akurgal, 2005: 192, 193.

erken dönemlerinde bölgede hiç görülmeyen yeni bir keramik türünün yaygın bir biçimde kullanıma girmiştir.²⁷ Bölgeye gelen kavimin Muşkiler olduğu ile ilgili bilgi I. Tukulti-apil-Ešarra'nın Güneydoğu Toroslar'ın güneyindeki Kadmuhi Bölgesi'ne yaptığı bir savaşta geçmektedir. Burada 50 yıldan beri Alzi'de - bugün Elazığ civarına, Fırat kavsine konumlandırılan- oturan Muşkiler'i yenilgiye uğrattığı yazmaktadır. Bu belgeden, 2. binyılın son yüzyılına doğru Elazığ yöresinde Muški adını taşıyan bir halk oturduğu anlaşılmaktadır.²⁸ Bu perspektifte olaylar incelendiğinde, Muşkiler'in MÖ 1200 yıllarındaki büyük göçler sırasında öteki Thrak kabileleri gibi, Boğazlar üzerinden Anadolu'ya girip, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya geldikleri²⁹ tezi Assur'un yazılı belgelerine anti tez oluşturmaktadır. Çünkü Erken Demir Çağı'nda Elazığ yöresinde yoğun görülen yeni keramik geleneği batı dünyası ile ilişkili değildir. Buna karşılık keramik türü analiz edildiğinde Transkafkasya'daki Şeytandağ ile Doğu Gürcistan'da bulunan MÖ 2. binyılın ikinci yarısı ve 1. binyılın başlarına tarihlenen bazı merkezlerde, yine Transkafkasya'daki Urartu özellikleri gösteren Karmir-Blur'un Urartu öncesi tabakalarında ve Urmiye Gölü'nün güney kıyısında konumlanmış olan Geoy Tepe'nin A Katı'nda görülmüştür. Bu merkezler dışında Anadolu'da Pular ile Güzelova yerleşimlerinde, Dilkaya Nekropolü'nde ve Toros Dağları'nın güneyinde Adıyaman yakınındaki Tille Höyük'ünde de yivli keramikler ele geçmiştir.³⁰

MÖ 1350-1300 yıllarında Kafkasya'dan Hazar Denizi'nin batı kıyıları boyunca Hint Avrupalı halkların oluşturduğu göç dalgası Kuzeybatı İran'ı vurmuştur. Burada Assur kralı I. Tukulti-apil-Ešarra'nın MÖ 12. yy ortasından itibaren Alzi'de yerleşim gösterdiğini yazılı kaynaklarda bahsettiği Muški kaviminin bu göçlerle birlikte kuzeyden geldikleri varsayılabilir. Ayrıca Assur belgelerine göre MÖ 8. yy'ın ikinci yarısında Urartu ve Assur baskısını da göz önünde bulundurarak Mita liderliğinde Muşkiler'in batıya göçe zorlandıkları söylenebilir. Hatta bu yeni bölge kültürünü sindirmiş bir grup Doğu Muškili olarak düşünmek daha makul olacaktır.³¹

²⁷ Sevin, 1988: 52.

²⁸ Sevin, 1988: 54.

²⁹ Akurgal, 2005: 192, 193.

³⁰ Sevin, 1988: 55.

³¹ Sevin, 1988: 56.

MÖ 1200'lerden itibaren Makedonya ve Trakya'dan dalgalar halinde Anadolu'ya göç ettiği düşünülen Thrak kökenli bir topluluk Phryg Krallığı'nı kurmuştur. Arkeolojik ve epigrafik buluntular, Phrygler'in Klasik Phrygia Bölgesi'nden çok daha geniş bir alana yayıldıklarını göstermektedir. Bu alanın sınırları kesin olarak saptanamamakla birlikte Phrygler'in Kızılırmak (Halys)'ın doğusunda Çorum, Tokat ve Kırşehir; kuzeyde Samsun; güneyde Niğde ve Konya; güneybatıda Burdur ve Elmalı Ovası; batıda Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya; kuzeybatıda Bandırma yörelerine kadar etki alanlarını genişlettikleri anlaşılmaktadır. Ancak en baskın oldukları bölge, günümüzde Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasında kalan ve klasik dönemde "Küçük Phrygia" (Phrygia Epiktetos) olarak adlandırılan bölgedir. Coğrafyacılar tarafından İç Batı Anadolu eşiği olarak adlandırılan bölge, bir yandan İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatı kesimini çevirirken, diğer yandan da denize dikey olarak uzanan dağlar arasındaki vadiler ile Ege ve Marmara Denizi kıyılarına doğru açılır.³² Konumu itibariyle İç Anadolu Bölgesi'nin batıya açılan kapısı, doğu ile batıyı birleştiren yolların kilit noktasıdır. Hem stratejik savunmaya yönelik uygun arazi yapısı hem de tarıma elverişli geniş ovaların bulunması, Phrygler'in bu bölgede güçlü konuma ulaşmalarını sağlamıştır.

Orta Anadolu yerleşimlerinde Hitit Tabakası'nın üzerinde Phryg yerleşmesi geldiği kabul edilmekteydi. Fakat son dönem kazılarında durumun aslında pek de öyle olmadığı Karanlık Çağ'ın daha kısa sürdüğü görülmüştür. Gordion'un 7. Tabaka'sı (yaklaşık MÖ 1200-950), Hattuša'nın Büyükkaya kesiminde Erken Demir Çağı Tabakası (MÖ 12-10. yy) ve Kaman Kalehöyük Demir Çağı IId Evresi'nde (MÖ 12-8. yy'ın birinci yarısı) açığa çıkarılan yeni bulgular ile birlikte "karanlık" denilen dönemin sanıldığından kısa sürdüğünü göstermiştir. Ayrıca Gordion 7. Tabaka'da ele geçen kanıtlar, Phrygler'in MÖ 1100 yıllarına doğru Sakarya'ya ulaştıklarını ortaya koymaktadır. Yassıhöyük GTÇ Evresi'ne denk gelen 8. Tabaka'dan (MÖ yaklaşık olarak 1500-1200), Erken Demir Çağı Evresi'ne geçişte kültür katmanlarında hiatus olmamasıyla, ilk Phryg boylarının Anadolu içlerine hızlı bir biçimde geçtiklerini

³² Sivas-Sivas, 2008: 18.

göstermektedir.³³ Yassihöyük'e yeni gelenler burada kendilerine basit bir köy düzeni kurmuşlardır.³⁴ Gordion'da ortaya çıkan yeni bir tür olan devetüyü renkli, çark yapımı çömleklerin buraya yapılan ikinci bir göç hareketi ile gelmiş olduğu düşünülmektedir. Gözlenen bu değişiklik Gordion 7B Evresi'nde 7A'ya geçişte görülebilmektedir.³⁵ 6B-6A tabakaları (MÖ 950/900-800) Erken Phryg Dönemi'dir. Buradaki 6A Tabakası'nda bulunan Erken Phryg kalesi büyük bir yangınla yıkılmıştır.³⁶

Hitit Büyük Krallığı'nın yıkılışının ardından uzunca bir sonra tekrar sağlam bir devleti MÖ 8. yy'ın ikinci yarısında Phrygler'in oluşturmuş olduğu görülür. Tarihsel kayıtlar bize ilk kralın Gordios olduğunu söyler fakat Gordios'la ilgili adından başka bir veri bulunmamaktadır. Gordios'ın oğlu Midas'ın, başkent Gordion'da tahta çıkmasının ardından Phryg Krallığı Anadolu'da güçlü bir devlet haline gelmiştir. Midas MÖ 9. yy'dan itibaren gözünü Hitit Kent Devletleri'ne dikmiş durumdaydı. Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de MÖ 8. yy'da görülen Assur baskısıyla buradaki yöneticiler Midas'dan yardım isterler. Midas, Assur'a karşı bağımsızlık savaşı veren Taballı beylerle (Karkamiş ve Meliddu /Melid) ilişki kurarak Anadolu üzerindeki Assur egemenliğine karşı gelmeye başlamıştır. Öyle görünüyor ki, Phryg Krallığı'nın etki alanı giderek Orta Anadolu'nun büyük bir bölümüne ve hatta zamanla Toroslar'ın güneyine yayılmış, Phrygler bu bölgede uluslararası ilişkiler kurabilen etkin bir güç haline gelmiştir.³⁷

II. Sargon'un tahta çıkışıyla Muşkiler büyük sorunlar yaşamıştır. II. Sargon'un kral yıllıklarında Muški adına sıklıkla rastlarız. Bu da Assur'un Muşkiler'in Mita'sını (Phrygia'lı Midas?) tehdit olarak gördüğünü kanıtlamaktadır. Hükümdarlığının 5. yılında Karkamiş'a karşı elde edilen zaferin anlatımında Muški adı karşımıza çıkar:

“Hükümdarlığımın beşinci yılında, Muški ülkesinin Mita'sıyla Assur'a karşı düşman gönderildi ve Karkamiş'tan Pisiri, büyük tanrılara yapılan yemine karşı günah isledi. Assur'a elimi kaldırdım, onu ve onun ailesini zincirler içinde şehir dışına çıkardım. Onun sarayındaki mallarıyla birlikte, altın, gümüş ve Karkamiş'in asi halkı ve onların

³³ Sevin, 2003: 239.

³⁴ Sivas-Sivas, 2008: 16.

³⁵ Sevin, 2003: 240.

³⁶ Sivas-Sivas, 2008: 16.

³⁷ Sevin, 2003: 241.

eşyalarını taşıdım ve Assurya'ya getirdim. 50 araba, 200 savaş atı, 300 asker, onların arasından seçim yaptım ve onları krallığıma ekledim. Karkamiş'a yerleştirdiğim Assur halkını Assur boyunduruğu altına aldım."³⁸

Bu denli bozuk ilişkilerin devam etmesiyle Assur kralı II. Sargon MÖ 715 yılında Kilikia valisine verdiği talimatla, Midas'ın Kilikia'da konuşlandığı ordusunu dışarı atmasını emretmiştir. Akabinde MÖ 710 ya da 709 yılında yine Kilikia valisi Sargon'un emriyle Midas'ın topraklarına saldırmış, bazı yerleşimlerini yağmalamış ve halkını göçe zorlamıştır. Bunun üzerinde Midas Assur ile barış yapmak zorunda kalmıştır. Arşivlerde Midas'ın Sargon'a yenik düştüğü ve düzenli bir şekilde haraç ödemesi gerektiği yazmaktadır:

*"Benden önce yaşamış olan, hiçbir krala itaat etmemiş olan, elçilerini göndermemiş olan ve fethettiğim yerlerden haberdar olan Muški'nin Mita'sı– doğu denizinde, onun ülkesinin yıkımı, halkının uzağa taşınması; yurdunu denizin ortasına kuran Dilmun kralı, Uperi'nin boyun eğdirmesi, elçileri itaat teklif ederek ve hediyeler ve haracı bana doğu denizine gönderdi."*³⁹

MÖ 8. yy'ın sonlarına doğru Doğu Anadolu'ya girmiş olan Kimmerler, karışıklıklara sebep olmuşlar ve Orta Anadolu'ya doğru yayılmaya ve etkilerini Phryg egemenlik sahası üzerinde hissettirmeye başlamışlardır.⁴⁰ Midas'ın tüm çabalarına karşın, Assurlular'ın "Gimmiri" dedikleri, Tevrat'ta ise "Gomer" denen Kimmerler'in estirdikleri terör ve saldırılar önlenememiştir. Başkentinin yıkımı ve yağmalanmasına dayanamayan Midas, öküz kanı içerek yaşamına son vermiştir. Bundan sonraki yüzyıllar içerisinde Phrygler'den devlet olarak bahsedilmez. Gordion'da istilanın ve yıkımların ardından kısa bir süre sonra yeniden yerleşmeler kurulmuştur. Kral ailesinden geriye kalan soylu kesim ise Yukarı Sakarya Vadisi'ne ve Kızılırmak'ın doğusundaki Hattuşa ve Pazarlı gibi merkezlere yerleşmiştir. Bu merkezlerde MÖ 547/546 yıllarında Pers istilasına kadar bağımsız bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁴¹

³⁸ Luckenbill, 1968: 4.

³⁹ Luckenbill, 1968: 22.

⁴⁰ Sevin, 2003: 241.

⁴¹ Sivas-Sivas, 2008: 17.

Anadolu'nun batısında hatırı sayılır bir kesimde hüküm süren Lydia Krallığı'nın başlangıcı MÖ 7. yy'ın başlarında kralları Gyges'le olmuştur. Güneyinde Karia, doğuda Phrygia, kuzeyde Mysia ve batıda onu Ege kıyı şeridinden ayıran Ion ve Aiol kent devletleridir. Strabon, “*Bu bölgeden Toroslar'a kadar ulaşan yöreler öylesine iç içe geçmiştir ki artık Phryg'i Karia'dan, Mysia'yı Lydia'dan ayırmak olası değildir.*” der.⁴² Anadolu'da öylesine farklı birçok kültür, birçok etnik grup vardı ki bunların her biri için sınır çizmek, bıçak gibi keskin bir şekilde tarihlemek oldukça zordur.

MÖ 7. yy'da Lydler komşu bölgeleri fethetmeye ve egemenliklerini Lydia dışına yaymaya başlamışlardır. Gyges (MÖ 680-652) fetihlerini öncelikle Anadolu'nun batı kıyılarına yöneltmiş, Miletos, Smyrna ve Kolophon'u ele geçirmiştir (Herodotos, *Historiai*, I.14). Bu sırada MÖ 665'e doğru Kimmerler Sardeis'e ulaşmayı başarmıştır. Göçebe kabilelerin baskısı altında kalan Gyges, Assur kralı Assurbanipal'e bir elçi yollayarak yardımını istemiştir.⁴³ Tabal ve Hilakku krallarının yaptığı gibi Assur egemenliğini kabul etmemiş, yalnızca hediyeler yollayarak minnetini bildirmiştir. Ele geçirdiği Kimmer'li tutsakları Assur'a yollamış ve sonunda Assur'la olan ilişkisini kesmiştir. Fakat bitmek bilmeyen Kimmer akınlarıyla Lydia kuşatılmış ve Gyges'in ölümünü beraberinde getirmiştir.⁴⁴

Ardys döneminde ise (MÖ 652-625) Priene ele geçirilmiş ve Miletos üzerine seferler düzenlenmiştir (Herodotos, *Historiai*, I.15). Bu sırada Kimmer akınları devam etmiş ve Ardys Assur egemenliğini kabul etmiştir.⁴⁵ Ancak bu Kimmerler'i durdurmaya yetmemiştir. Sonunda Sardeis Akropolü hariç her yer Kimmerler tarafından ele geçirilmiştir (Herodotos, *Historiai*, I.15).

Alyattes'in (MÖ 610-575) tahtta olduğu sıralarda İskit baskısı ile Threr, Bithn ve Thyer gibi bazı Thrak kabileleri boğazı geçerek Anadolu'ya gelmişler ve Kimmerler'le birleşerek Lydia'yla savaşmışlardır.⁴⁶ Yapılan birleşme ile üçüncü kez Sardeis'e saldırmışlardır. Fakat bu saldırı sonucu akropolü ele geçirememişlerdir. Bu

⁴² Cahill, 2012: 92.

⁴³ Demir, 2008: 28.

⁴⁴ Cahill, 2012: 101, 102.

⁴⁵ Cahill, 2012: 102.

⁴⁶ San, 1998: 71.

sırada Kimmerler Ephesos'a saldırmışlardır. Aynı yazgıyı paylaşan bir diğer Ion kentleri de Miletos, Klazomenai ve Magnesia olmuştur.⁴⁷ Daha sonra Alyattes Lydia'yı Kimmer belasından kurtarmış, Kızılırmak'ın doğusuna sürmüştür. Alyattes bir yandan da Ion kent devletlerini de elinde tutmak istemiş böylece, Klazomenai, Smyrna ve Kolophon'a koloniler göndererek bu toprakları ele geçirmiştir (Herodotos, *Historiai*, I.16).

Kroisos'la beraber (MÖ 575-546) Ion ve Aiol kentlerine saldırılar başlamıştır. Artık Anadolu'da Lykia ve Kilikia dışında Kızılırmak'ın batısında kalan bölgelerde Lydia'nın mutlak bir hâkimiyeti söz konusudur (Herodotos, *Historiai*, I.26-28).

Hitit Büyük Krallığı'nın yıkılmasının ardından kraliyet ailesine mensup prensler, Hitit geleneğini yaşatmak üzere Güney ve Güneydoğu Anadolu'da küçük kent devletleri oluşturmuşlardır. Geç Hitit Kent Devletleri denen beylikler şunlardır: Meliddu/Melid (Malatya), Gurgum (Maraş), Sam'al (Zincirli), Karkamiş (Gaziantep), Que (Çukurova), Hilakku, Asitawanda (Karatepe), Kummuh (Adıyaman), Pattin (Amik Ovası), Tabal. Arkeolojik bulgular ve yazılı kaynaklar Luwi, Arami ve Hitit gibi çeşitli etnik gruplardan oluşan bu küçük kent devletlerinin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Çeşitli dönemlerde yoğunluk gösteren Luwi, Assur, Arami ve Fenikeli unsurlarla birleşen geleneksel Hitit unsurları, söz konusu kent devletlerine özgü sanatı, kültürü ve mimariyi oluşturmuşlardır. Çoğu Luwice konuşan ve yazı olarak Luwi hiyeroglif yazısı kullanan bu beylikler, eski ticaret yolları ve ırmak geçişleri yakınında örgütlenmişlerdir. Hal böyle olunca Mezopotamya'da güçlü bir hâkimiyeti söz konusu olan Assur Krallığı ile sık sık karşı karşıya gelmişlerdir. MÖ 9. yy'ın ikinci yarısından itibaren ilk aşamada kültürel ve daha sonra siyasi olarak Assur etkisi altında kalmışlardır. MÖ 8. yy'ın son çeyreğinde Assur'a bağlı eyalet sistemi içerisine girmişler ve akabinde bağımsızlıklarını yitirmişlerdir.⁴⁸

Bu esnada Anadolu platosunun Suriye Ovası'na tepeden bakan kesimlerinde Muşkililer hala etkindi ama geri planda İç Anadolu'nun en büyük gücü durumuna gelen Tabal Ülkesi'ni görmeye başlarız. Luwice konuşan ve merkezi muhtemelen bugünkü

⁴⁷ Polat, 2008:10, 11.

⁴⁸ Akurgal, 2005: 195.

Kayseri yakınlarında olan bu devlet, ticaret yolları mücadelesinde giderek önemli bir rol oynayacaktır. Tabal'la bağlantıya geçen ilk Assur kralı III. Salmanasar olmuştur. Daha güneydeki Geç Hitit Kent Devletleri'ni zayıflattıktan sonra, MÖ 839'da Amanos Dağları'nı aşarak, eskiden Kizzuwatna, o tarihlerde ise Que olarak bilinen bölgede ilerlemeye başlamıştır. Kizzuwatna ve Lawazantiya'yı (bugünkü Şar ve Elbistan yakınları) ele geçirmiş; iki yıl sonra da Orta Toroslar'ı geçip Tabal kentlerini yıkarak krallarını kendine bağlamıştır.⁴⁹ II. Sargon MÖ 714 yılında gerçekleştirdiği 8. Seferi ile Geç Hitit Kent Devletleri üzerinde sağladığı üstünlüğün Kimmerler tarafından tehdit edilmesi üzerine veya olasılıkla Muşkiler'den gelen bir yardım isteği sonucunda, Kimmerler'e karşı Tabal Ülkesi'ne MÖ 705'de bir sefere gittiği ve bu sefer esnasında öldüğü kabul edilmektedir.⁵⁰

Sanherib döneminde Assur'a karşı ayaklanmalar çıkaran Hilakku, Que ve Meliddu (Melid)'nin Assurbanipal'e ise sadakatini sunduklarını görürüz, bu durum ise bölgedeki Kimmer tehlikesine karşı Assur'un yardımını alma çabası olarak düşünülmektedir. Kimmer kralı, Meliddu (Melid)-Tabal kralının oğlunu kendi saffına alarak, Phrygler'in Kimmer akınlarıyla güçten düşmesinden sonra kurulan Assur Lydia birliğini bozmayı başarmış, bu da Lydia ve Phryg coğrafyasındaki Kimmerler'in bölgedeki hareketlerini kolaylaştırmıştır olmalıdır. Assur'un bu savaşlardaki asıl hedefleri Lydia ile bozulan birliği ve dolayısıyla batıya ulaşan karayolunun güvenliğini ele almak ve Kimmerler'in Torosları geçerek deniz ticaret açısından önemli bir bölge olan Kilikia Bölgesi'ne ulaşmalarını engellemek olmalıdır.⁵¹

MÖ 2. binyılın son yüzyılları içinde Mitanni ve Hitit krallıklarının ardı ardına yıkılışının Yakındoğu'da siyasal dengenin bozulmasına yol açtığını bilinmektedir. Bunun olumsuz etkilerininse en çok Doğu Anadolu'nun batı ucundaki, halen Alzi adını taşıyan bugünkü Elazığ ovaları ve çevresinde görüldüğü, önce Hurri kökenli, yerli İšuwa (Tunceli-Elazığ Bölgesi), Alzi krallıklarının, sonra da Hitit İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalan bölgenin yeni göçlere sahne olduğu, yakılıp yıkılan kentlerin ve otorite boşluğunun sonuçta büyük bir kaos yarattığı, nüfusun arttığı, Hititli özellikleri

⁴⁹ Macqueen, 2009: 172, 173.

⁵⁰ Sevin, 1998: 190.

⁵¹ San, 1998: 59.

ağır basan yerleşik yaşam düzeninin gerilediği ve kırsal karakterli farklı kültür elemanlarının belirmeye başladığı görülmektedir. Assur Kralı I. Tiglat-Pileser'in (MÖ 1115-1077) kayıtlarına göre çeşitli kabileler çevresinde örgütlenen bu halk "Muški" adını almaktadır. Hint-Avrupa kökenli olarak nitelendirilen Muşkiler'in buraya Güney Kafkasya üzerinden gelmiş olabilecekleri, onların batıda Keban yöresinden, doğuda Bingöl Dağları'na kadar uzanan bölgede kimi göçebe ya da yarı göçebe, kimi de küçük köylerde olmak üzere, yarı yarıya toprağa gömülü kulübelerde yaşadıkları ve beş bey tarafından yönetildikleri bilinmektedir.⁵² Kayıtlarda Muški adı şu şekilde geçmektedir:

*"Hükümdarlığımın başlangıcında Muški toprağından 20 bin adamı (askerleri) ve onların beş krallarını-ki bunlar Assur'a vergi ve haraç ödeyen Alzi ve Purulumzi topraklarına 50 yıl hükmettiler ve hiçbir kral, savaşta onları yenemedi- onlar kendilerine güvenerek Kutmuhi toprağına el koydular. Assur'un yardımıyla, akrabalarımı ve taburlarımı elde ettim. Arkama bakmadım. Kashiari Dağı, zor bir bölge, içinden geçtim. Onların 20 bin savaşçıları ve beş krallarıyla Kutmuhi toprağında savaştım ve onları bozguna uğrattım."*⁵³

Strabon'a göre bu göç olayı MÖ 13. yy sonlarındaki Troia Savaşı'ndan hem önce ve hem de sonra kısa süreler halinde olmuştur (*Geographika*, XIV.680-681). Lydialı tarihçi Ksanthos ise göçün Troia Savaşı'ndan sonra, Mysialılar'ın göç hareketleriyle birlikte yapıldığını bildirir.⁵⁴ Bu göçlerle birlikte Anadolu'ya akın etmiş olan kabileler arasında Phrygler de gösterilmektedir. Strabon ve Herodotos Phrygler ile Brygler'i aynı insanlar olarak göstermişler (Herodotos, *Historiai*, VII.73; Strabon, *Geographika*, XII.544), fakat Anadolu ve Balkanlarda Bryg ve Phrygler'in aynı halktan ve bir parça olduklarını ve Bryg ve Phrygler'in daha yakın bir bağa sahip olduklarını kanıtlayamamışlardır.

Doğuya göç hareketleri başlatan Muşkiler, buraya geldiklerinde Doğu Anadolu'nun doğu kesimi Hurri kökenli birtakım göçebe ve yarı göçebe aşiretlerce paylaşılmıştı. Araştırmacılar Hurriler'in Urartu dillerine akrabalıkları olduğunu öngörmüştür. Urartu dili üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar Urartu halkının Hurri

⁵² Sevin, 2005: 67.

⁵³ Luckenbill, 1968: 74.

⁵⁴ Sevin, 1982: 231.

diline ait bir lehçeyi konuştuklarını göz önüne sermiştir. Hurriler Urartu Krallığı'ndan 500 yıl önce hemen hemen aynı bölgelerde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Antakya'ya değin uzanan ve Hititler'le çağdaş olan bir uygarlık kurmuşlardı. Böylece Urartular'ı Hurriler'in torunu olarak kabul etmek doğru olsa gerekir.⁵⁵

MÖ 13. yy'da irili ufaklı akraba veya akraba olmayan beyliklerin oluşturduğu ve Assur Krallığı'nın yazıtlarında "Uruadri ve Nairi" olarak bahsi geçen ülke, Doğu Anadolu dağlık bölgelerinde konumlanmıştır. MÖ 1274 yılında ilk kez buraya sefer düzenleyen I. Salmanasar, yazıtında Uruadri Ülkesi'nin sekiz önemli bölgeden ve elli bir kentten oluştuğunu yazmaktadır.⁵⁶ MÖ 1244 yılında I. Tukulti-Ninurta ise Nairi Ülkesi'ni ele geçirmek için gittiğini yazmıştır. Yazıtta bahsi geçen Nairi Ülkesi'nin 43 beylikten oluştuğu ve "*Yukarı Deniz'in kıyısındaki ülkeler*" tanımını büyük olasılıkla Van Gölü için kullanılmıştır. Yazıtlardan anlaşıldığı üzere Van Gölü çevresinde bulunan beylikler için bir devlet oluşumundan söz edemeyiz. "Uruadri" ve "Nairi" terimleri ancak coğrafi terimler olabilir.⁵⁷ Fakat Assur krallarının bu bölgeye duymuş olduğu ilgiyi fark eden beylikler için bu durum ciddi tehdit oluşturmaktadır. Bu tehdit ancak örgütlenme ve birlik oluşturmayla yenilebilirdi.

MÖ 858'e gelindiğinde ise Doğu Anadolu'da bütün beyliklerin artan Assur baskısıyla bir yönetici çatısında birleştiği ve bir krallık oluşturduğu görülmektedir. MÖ 9. yy'ın ilk yarısında Assur kralı II. Assurnasirpal'ın (MÖ 883-859) çağdaşı olan Urartu kralı Sarduri kendini "bütün ülkelerin kralı" olarak adlandırmakta ve kendini Assurlular'a karşı rakip olarak görmektedir. Fakat aslında Menua (MÖ 810-780), Argiști (MÖ 780-760) ve II. Sarduri (MÖ 760-730) dönemlerinde Urartular Geç Hititler'le birlikte Ortadoğu'nun en önemli merkezlerini ve limanlarını ellerinde bulundurmuşlar, Assurlular'ın denize inmelerine engel olmuşlardır. Urartular'ın MÖ 8. yy'da kurdukları bu ticaret ilişkilerini, Assur kralı III. Tiglat-Pileser (MÖ 746-727) zamanında arazi kayıplarına rağmen daha bir yüzyıl boyunca sürdürdükleri anlaşılmaktadır.⁵⁸ Assur kralları Babil ve Elamlılar'la uğraşırken Urartu bu dönemde siyasi örgütlenmesini tamamlamış ve güçlenmiştir. MÖ 1115 yılında Assur tahtına

⁵⁵ Akurgal, 2005: 247.

⁵⁶ Çilingiroğlu, 1997: 16.

⁵⁷ Çilingiroğlu, 1997: 16.

⁵⁸ Akurgal, 2005: 247.

geçen I. Tiglat-Pileser ilk olarak Muşkiler'e karşı sefere çıkmıştır. Çünkü, Alzi ve Purulumzi ülkelerini kontrol altına almış olan Muşkiler'i öncelikli sorun olarak görmektedir. Muški Ülkesi ve Kommagene Ülkesi'ni ele geçiren Tiglat-Pileser'le Assur Krallığı bir kez daha eski günlerine geri dönmüştür. Kuruluşundan yaklaşık 130 yıl sonra artık Assur için bir tehdit oluşturan Urartular üzerine Tiglat-Pileser saltanatının üçüncü yılında buraya sefer düzenlemiştir.⁵⁹

III. Salmanasar saltanatının 31. yılında (MÖ 827/826) ordusunu Hubuškia ve Mušaşir ülkelerine karşı sefere çıkarır. 46 Mušaşir kentini ele geçiren ve Hubuškia'dan haraç alan Assur, 50 Urartu kalesini yakıp yıkar. I. Sarduri saltanatı zamanında Van Gölü'nün güneyindeki Hubuškia Ülkesi'nin bir bölümü Urartu'nun egemenliğindedir. Kelişin Geçidi'nin civarındaki Mušaşir Ülkesi'nin sınırına dikilen Kelişin Yazıtı ile Urartular'ın buraya kadar geldiği söylenebilir.⁶⁰

Menua, krallığın başına geçtiğinde ise kuzeye, kuzeybatıya ve batıya seferler düzenlemiştir. Burada Menua'nın asıl amacı Meliddu/Melid Krallığı'nı egemenliği altına almaktır. Palu Kaya Yazıtı'nda Palu, Huzana ve Hati ülkesini fethettiğini ve Meliddu/Melid Krallığı'nı haraca bağladığını yazar. Buraları egemenliğine katmak istemesinin amacı, Kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya ve Urartu Krallığı'ndan, Akdeniz'e giden yol üzerinde bulunmasıdır. Bu durumun haricinde söz konusu ülkelerin zengin bakır ve demir rezervlerini elinde bulundurması yüzünden, Menua için sefer epeyce önemli hale gelmiştir. Palu'nun doğusundaki Maden'deki demir yataklarına ve Elazığ yakınlarındaki Maden ve Ergani'deki bakır cevherine sahip olmak Urartu'nun ekonomisi için büyük öneme sahipti. Assur Krallığı için bahsedilen bölgelerin hayati olduğu I. Salmanasar döneminden itibaren bu bölgelere yapılan askeri seferlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca bu topraklara sahip olmak Akdeniz dünyasının ve olasılıkla batıdaki ülkeler ile yapılabilecek ticaretin yollarını Urartu'ya açacaktı.⁶¹

Assur bu yıllarda kendinde Urartu'ya doğrudan saldırı gücü bulamamış, halkları örgütleyerek ayaklanmalarını sağlamış ve huzursuzluk ortamı yaratmıştır.

⁵⁹ Çilingiroğlu, 1997: 17.

⁶⁰ Çilingiroğlu, 1997: 27.

⁶¹ Çilingiroğlu, 1997: 34.

Urartu işgali bölgede güçlenen Medler'i de rahatsız etmekteydi. Artık Urartu'nun bu topraklara yapacağı her sefer Assur kadar Medler'in de problemi olmuştur.⁶²

MÖ IV. binyıldan başlayarak I. binyıl içlerine değin süren göçebe etkinliklerinin sonucunda Güney Rusya bozkırları, Kafkasya, Kuzey Karadeniz, Yakınoğu ve Anadolu arasında kültürel bir etkileşim yaşanmıştır. "Avrasyalı Savaşçı Atlı Göçebeler"⁶³ denilen bu kavimlerin yağmacı politikalarını hemen hemen yüzyıla yakın bir zaman diliminde Anadolu'nun doğusundan batısına, hatta kuzeyine kadar olan alanda sürdürdükleri bilinir.⁶³ MÖ 8. yy'daki göçleriyle başlayan serüvenleri 400 yıl kadar Avrupa bozkırlarının hâkimi olmaları ile devam etmiştir.⁶⁴

Urartu Krallığı'nın erken dönemlerinden beri kuzeyden gelen göçebe kavimler ilk kez I. Arğişti'nin (MÖ 786-764) yıllıklarında kendi adları ile söz edilirler. Urartu kralının 13. saltanat yılında, MÖ 774'de, Gökçe Göl çevresindeki Etiu ve Katarza ülkelerinde bazı olaylar gelişmektedir. Bu olaylar ile ilgili olarak Arğişti'nin aldığı önlemler yıllıklarda aynen şöyle anlatılır:

*"O yılda, ordularımı yeniden hazırladım ve Tanrı Haldi'ye yalvardım... Etiu ülkesine karşı sefere çıktım. Eriahi ve Kazarza ülkelerini ele geçirdim. İşkigulu ülkesine kadar ilerledim..."*⁶⁵

Yazıtta geçen İşkigulu Ülkesi Yakınoğu tarihinde İskit adının ilk kez karşımıza çıkışıdır. İşkigulu adından söz eden başka bir yazıt ise Leninakan'dan birkaç kilometre uzaklıkta, Arpaçay'ın sol yakasındaki Kanlıca Köyü'nün yakınındaki kayalara yazılmıştır. Yazıtın bulunduğu Kanlıca'nın konumu dikkate alınarak, İskitler'in bu dönemde yaşadığı yer olarak, Gümrü'nün kuzeyinde, Yukarı Aras Vadisi'ndeki modern Spitak ve Kirovan arası önerilmiştir.⁶⁶ Gökçe Göl civarındaki ülkelerde alınan önlemlere ve nüfus aktarımlarına karşın göçebe kavimler tehlikesinin

⁶² Çilingiroğlu, 1997: 35-37.

^{**} Kullanılan tanım için bkz: Dönmez, 2011a: 129.

⁶³ San, 1998: 12.

⁶⁴ San, 1998: 42.

⁶⁵ Çilingiroğlu, 1994: 73.

⁶⁶ San, 1998: 80.

ortadan kaldırılmadığı anlaşılmaktadır. Birkaç saltanat dönemi sonra söz konusu “atlı kavimler” Urartu ve Assur için çok ciddi sorunlar yaratacaktır.⁶⁷

Urartu, II. Sarduri ile beraber tekrar batıya yönelmeye başlamıştır. İzoli Yazıtı’nda belirtildiği gibi başlıca amacı Meliddu/Melid Krallığı’nı ele geçirmektir ve yazıtta başarılı olduğu belirtilmiştir.⁶⁸ Geç Hitit Kent Devletleri üzerine yapılan bu askeri seferler Urartu’yla Assur’u karşı karşıya getirmiştir. İki ordu MÖ 753 yılında Kuzey Suriye’de savaşmışlardır. Bu savaş ile ilgili olarak Assur kayıtlarında hiçbir bilgi yoktur. Fakat savaşın galibi Urartu, galibiyetini Van’da bulunan bir yazıt üzerinde edebileştirmiştir: “...*Adadnirari’nin oğlu Assur kralı Assurnirari’yi mağlup ettim...*”⁶⁹

Bu başarılar II. Sarduri’ye yazılı kaynaklarda “*güneşin battığı deniz*” olarak adlandırılan⁷⁰ Akdeniz’in ve buradan diğer uygarlıklara yapılacak olan Akdeniz ticaretinin önünü açmıştır.

Tahta geçen I. Rusa öncelikle Kimmer tehditleriyle uğraşmıştır. Fakat II. Sargon’un yazdırdığı yazıtlarda, Urartular’ın Kimmerler’e karşı hiçbir başarı elde edemediklerinden bahsedilmiştir.⁷¹ I. Rusa’nın çağdaşı olan Assur kralı II. Sargon, Urartu için büyük bir sorun oluşturmaktadır. Arkeoloji dünyasında “Sargon’un Sekizinci Seferi” olarak bilinen bu olay Urartu’yu önemli ölçüde sarsmış ve I. Rusa’nın da sonunu getirmiştir.

Assur kralı Esarhaddon dönemine ait bir bilicilik metninde Urartu ile Kimmerler’in ittifak oldukları ve Assur’un egemenlik bölgesine saldırdıklarını görmekteyiz.⁷² Assur Krallığı MÖ 671’de Mısır’ı ele geçirerek en geniş yayılım alanına sahip olmuşsa bile, MÖ 665’te kuzeyden gelen Kimmer saldırıları ile bu genişleme sekteye uğramıştır. Artık Mısır kaderine bırakılmış, Diyarbakır’dan Ereğli’ye kadar uzanan alan ise Kimmerler’in elindedir. Durumu düzelterek Assur lehine çevirmeye çalışan Esarhaddon, İskitler’le anlaşma yoluna gitmiştir. Kızını İskit

⁶⁷ Çilingiroğlu, 1994: 72, 73.

⁶⁸ Çilingiroğlu, 1997: 38.

⁶⁹ Çilingiroğlu, 1997: 39.

⁷⁰ Çilingiroğlu, 1997: 39.

⁷¹ Demir, 2008: 15, 16.

⁷² Demir, 2008: 17.

kralı Bartatua ile evlendirerek politik bir birlik oluşturmuştur. Böylece İskit istilasının rotasını Kimmerler üzerine yoğunlaştırarak, onları batıdan uzaklaştırmıştır. Bunun sonucunda Kimmerler İç Anadolu'ya yönelmiştir. Lydia Krallığı'nı yıkan, Phryg Krallığı'nı ele geçiren Kimmerler için artık İç Anadolu Bölgesi'nde bağımsız bir devlet kurabilecektir. Bu esnada kimi Kimmer boylarının Sinop'tan Trabzon'a değin uzanan kıyısı boyunca yerleştikleri görülmektedir. Fakat bu durum fazla uzun sürmemiştir. MÖ 630'larda Kimmerler'in Kilikia'da Assurlar'a karşı aldıkları mağlubiyet sonrasında kargaşa çıkmıştır. Bu esnada İskitlerin'de İç Anadolu Bölgesi'ne gelmesi Kimmerler'i yerinden etmiştir. Bu kez Kimmerler Kafkas Dağları'nın Karadeniz'e uzanan kıyı şeridi boyunca kuzeye doğru hareketlenmiş, Kırım ve çevresine yerleşmişlerdir.⁷³

MÖ 7. yy'ın sonlarında Medler İran'da tek egemen güç haline gelmişler ve İskitler'i de kendi içlerine alarak Assur için büyük bir tehdit oluşturmuşlardır. Bu yalnızca Assur için değil Urartu için de büyük bir tehdittir. Med, İskit ve Babil ordusu MÖ 612'de başkent Ninive'ye saldırmış ve Assur Krallığı'nın sonunu getirmiştir. Aynı son Urartu için de geçerlidir. Fakat bu konuda çeşitli görüşler bulunmaktadır. MÖ 609'dan sonra Urartular'ın Med egemenliğine girdiği düşünülmektedir. Ancak bu bölgelerde Medler'e ait hiçbir iz olmaması kafa karıştırıcıdır. Anzaf Kalesi⁷⁴, Ayaniş⁷⁵, Çavuştepe⁷⁶, Toprakkale⁷⁷, Yoncatepe⁷⁸ ve Karmir-Blur kazılarında İskit silah ve eserlerinin bulunması Urartu Krallığı'nın bu kavim tarafından yıkıldığını düşündürmüştür. MÖ 609'a tarihlenen Babil arşivlerinde İskitler'in "Urartu topraklarına kadar" geldiği yazılmıştır. Yine aynı kaynaklar MÖ 608-607 tarihlerinde Urartu topraklarının da fethedildiği söylemektedir.⁷⁹ Bu bilgiler Urartu Krallığı'nın en azından bu tarihe kadar ayakta durduğunu kanıtlamaktadır. Urartu Krallığı'na son darbe, olasılıkla Med orduları Kızılırmak yakınlarında Lydialılar'la savaşa giderken, Urartu üzerinden geçtiği sırada ortadan kaldırmış olabileceği de başka bir varsayımdır.

⁷³ Tellioglu, 2005: 241, 242.

⁷⁴ Belli, 1993: 422.

⁷⁵ Demir, 2008: 47.

⁷⁶ Erzen, 1978: 54, 56; San, 1998: 106, 119.

⁷⁷ Wartke, 1990: 60.

⁷⁸ Belli-Tozkoparan, 2005: 170.

⁷⁹ Kalkan, 2008: 28.

Bundan sonra Doğu Anadolu toprakları Med egemenliğinin sonrasında, Pers egemenliğini de Kappadokia Satraplığı'nda geçirerek, İskender'in fethine kadar bu şekilde kalmıştır.

Urartu Krallığı'nı İskitler'le birlikte tarih sahnesinden silen Medler, bölgede politik ve askeri güç olarak ciddi bir varlık göstermiştir. Kızılırmak Havzası ve yakın çevresindeki Kaşku (Kızılırmak Kavsi içi), Tabal (Kızılırmak Kavsi güneyi) ve Tuhana (Niğde-Kemerhisar) ülkeleri ile Lydia Krallığı yakın çevresine, yani Orta ve Batı Anadolu iç kısımlarına seferler yaparak topraklarını batıya genişletme şansı bulmuşlardır.⁸⁰

Urartu Krallığı'nın yıkılmasıyla Anadolu'nun batısında yalnızca polisler ve Lydia Krallığı kalmıştır. Bu açıdan baktığımızda siyasi bir bütünlükten söz edemeyiz. Medler bu siyasi boşluktan faydalanarak Lydia sınırlarına kadar gelmiştir. MÖ 585'de güneş tutulmasıyla sona eren savaş sonucunda Medler ile Lydler krali evlilik yapmış ve Kızılırmak, Lydia ve Med arasındaki sınırı oluşturmuştur (Herodotos, *Historiai*, I.74). Kızılırmak'ın doğusunun Medler'e bırakılması, Anadolu'daki İran siyasi egemenliğinin başlangıcı olmuştur. Ancak, Med Krallığı'ndaki etkin İran kültürünün Anadolu üzerindeki etkisi yetersiz ve tanımlanamayacak ölçüde silik kalmıştır. Bu durum biraz da Medler'ie ait yazılı kaynakların şu ana dek ele geçmeyişi ile açıklanabilir.

Medler'in yaklaşık MÖ 550 yılında, Pers kralı Büyük Kyros tarafından bölgeden çıkarılmaları Lydler için doğu sınırlarında yeni bir tehlikenin doğmasına neden olmuştur. Bunun üzerine Kroisos, Persler saldırmadan önce onların üzerine gidip aynı zamanda da topraklarını Kızılırmak'ın ötesine geçirmek istemiştir. Pteria'da karşı karşıya gelen iki ordu birbirine üstünlük sağlayamamıştır. Geri çekilen Lydia ordusunu takip eden Persler, Sardeis'i kuşatmış ve Kroisos'u esir almıştır (MÖ 547).⁸¹ Böylece Lydia Krallığı artık sadece Pers Krallığı'nın bir eyaleti olarak kalacaktır (Herodotos, *Historiai*, I.71-80), Anadolu'da mutlak Pers egemenliği başlayacaktır.

⁸⁰ Dönmez, 2016b: 19.

⁸¹ Cahill, 2012:102.

Bugünkü İran Devleti'nin topraklarında doğan Pers İmparatorluğu 200 yılı aşkın bir süre ile Anadolu'yu egemenliği altına almış, burada yaşayan halkları vergiye bağlamışlardır. Kyros'la başlayan eyalet sistemiyle Anadolu Persliler tarafından çeşitli bölgelere ayrılmış ve kral tarafından atanan valilerce yönetilmiştir. Kral Yolu'nun ana durağının Lydia olması ve Pers ordularının batıya açılacak seferlerinin de başlangıç noktası olması sebebiyle, Persler'in Anadolu'yu egemenlikleri altında tuttuğu dönem boyunca, bölgenin valisi bu öneminden dolayı genellikle Akhaimenid kraliyet ailesinden seçilmiştir. Daha sonra I. Dareios'un Bisutun Yazıtı'nda da ifade edilmekte ve satraplık (*khsatrapavan*) olarak adlandırılan, temelini monarşik bir yapının oluşturduğu bu eyalet sistemi ile ülke I. Dareios tarafından bölgelere (*nomoi*) ayrılmaktadır (Herodotos, *Historiai*, III.89). Satraplarca toplanan vergilerin büyük krala iletilmesinin dışında, Persler buradaki halkların iç işlerine karışmamışlardır. Bu sistem İskender'in fethi sonrasında da devam etmiştir.

Satraplık Persler'de önceleri merkezi otoriteyi temsil ederken, daha sonra yalnızca bir idari bölüm olarak anlam kazanmıştır. Pers Krallığı bile diğer satraplıklardan farklı ayrıcalıklara sahip olmasına rağmen, tıpkı diğer satraplıklar gibi idari bir bölüm olarak görülmüştür. Satraplara tanınan sivil ve askeri güçler daha sonrasında satrapların merkezi devlet karşısında özgür kalmalarına ve hatta ayaklanmalarına sebep olmuştur. MÖ 5. yy ortalarında birçok satrap isyanı görülmüştür.⁸²

Satraplıklar bölgenin coğrafyasına göre değil, burada yaşayan halklara göre gruplandırılmıştır. Ayrıca, her bir satraplık antikçağın bir bölgesiyle sınırlı değildir. Örneğin; birinci satraplık Adramytteion (Edremit) Körfezi'nden başlamakta, kıyı şeridini ve hinterlandını takip ederek Pamphylia (Antalya) Körfezi'nin doğu ucuna kadar uzanmaktadır.⁸³ Satraplıklar konusunda farklı olarak yorumlanan listelerin yanı sıra bir de kavram kargaşası yaşanmaktadır. Bu konuda Pers krallarının yazıtları da birbirini tutmamaktadır. Yunan kaynakları da çoğu kez etnik bölgelere göre ayırım yaptığı için, bu durum satraplıkların egemenlik alanlarının belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Bu nedenle kronolojik olarak satraplıkların sınırlarını haritalar

⁸² Tekin, 2012: 228.

⁸³ Tekin, 2012: 228.

üzerinde çizmek oldukça güçtür. Yine de bu konu hakkında en doğru ve en kesin bilgileri antik kaynaklardan öğrenebiliriz. Ksenophon'a göre merkezi Sparda olan Karia ve Ionia'yı kapsayan Lydia Satraplığı ile merkezi Daskyleion olan ve Trakya, boğazlar, Propontis ve Hellespontos'u içeren Phrygia Satraplığı bulunmaktadır (*Anabasis*, VIII.6). Anadolu'da Kilikia Satraplığı, Yauna Satraplığı (Lykia, Karia, Pamphylia, Ionia, Yunan kolonileri ve Eolya), Çparda Satraplığı (Lydia ve Mysia) ve Kappadokia Satraplığı (Küçük Asya'nın Toroslar'dan Karadeniz'e kadar uzanan kısmı) bulunmaktaydı.⁸⁴ Sparda Satraplığı (merkez Sardeis Karia, Lykia, Ionia, Aiolis ve Batı Troia)⁸⁵ Daskyleion Satraplığı, Hellespontos Phrygiası ya da kral yazıtlarında geçtiği şekliyle Tyaiy Drayahya'nın⁸⁶ kesin sınırları net bilinmemektedir. Herodotos'a göre ise Ionialılar, Asya Magnesialıları, Aiolialılar, Karialılar, Lykialılar, Miliialılar, Pamphyialılar birinci;. Mysia, Lydia, Lasonia, Kabalia ve Hytenneia ikinci ; Phrygia, Asya Thrakları, Paphlagonia, Mariandyn üçüncü ve Kilikia ise dördüncü satraplıktı (*Historiai*, III.90).

Büyük Kyros'un (MÖ 559-530) Lydia Krallığı'nı yıkmasının ardından Ion ve Aiol kent devletleri elçiler göndererek bağılıklarını bildirmişlerdir. Fakat Kyros Lydia'yla savaşmadan önce Ion ve Aioller'e Kroisos'a karşı ayaklanmalarını istemiş ancak umduğunu bulamamıştır. Bu yüzden Miletos dışında diğer bütün elçileri göndermiştir. Bunun üzerine Ion kentleri çareyi Sparta'dan yardım istemekte bulmuştur (Herodotos, *Historiai*, I.141).

Kyros fethettiği Lydia topraklarına Harpagos'u atamıştır. Harpagos Phokaia'dan başlayarak tek tek tüm Ion kentlerini ele geçirmiştir. Karialılar'ı ve kıyadaki Dor kenti Knidos'u herhangi bir direnişle karşılaşmadan teslim almıştır. Pedasalılar'ın küçük bir direnişi dışında, Karia kolayca pes etmiştir. Güneye doğru Kaunas ve özellikle Ksanthoslular'ın çocuklarını, kadınlarını, kölelerini ve mallarını yaktıktan sonra savaşmalarına karşın Pers dirayeti, Lykia Bölgesi'ni de imparatorluğun egemenliğine katmıştır. Böylece MÖ 546/545 yılında Batı Anadolu tümüyle Pers hâkimiyetine geçmiştir (Herodotos, *Historiai*, I.153-177).

⁸⁴ Günaltay, 1948: 170, 171; Sevin, 2001: 115-213; Tolman, 1908: 5.

⁸⁵ Balcer, 1984:170.

⁸⁶ Bakır, 2003: 7.

I. Kserkses 300 gemilik Pers ordusunu hazırlayarak Yunanistan üzerine sefere çıkmıştır. MÖ 481 sonbaharında Doğu Armenia Satraplığı'nın başkenti Tuşpa'ya ulaşan Kserkses, Tuşpa'da kısa bir süre kaldıktan sonra büyük olasılıkla Akilisene'ye (Erzincan-Altıntepe) geçmiş gibi görünmektedir. Kserkses Erzincan sonrası güzergâhını Sebasteia (Sivas), Zela (Zile) ve Kritalla olarak belirlemiştir. Kışı Kritalla'da geçirdiği anlaşılan Kserkses, MÖ 480 yılının erken bahar aylarında Kelainai (Dinar) üzerine harekete geçmiş olmalıdır.⁸⁷

Herodotos, Kserkses'in (MÖ 486-465) komutasındaki tüm birliklerin toplanma yeri için, Kritalla'nın (Kritales) seçildiği söylemektedir. Kserkses ordusuyla Halys'i geçip Phrygia'ya ve bu bölgenin toprakları içinden geçerek Kelainai'ye ulaşmıştır. Bu çok önemli tarihi coğrafya bilgilerinden, Kızılırmak'ın geçildiği toprakların Kappadokia, Kritalla'nın da Kappadokia kenti olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Kritalla'nın karargâh olması için merkezi bir konumda bulunması ve elverişli araziye sahip olması gibi özelliklere sahip olması gerekmektedir. Ayrıca Perslerce iyi bilinen kendilerine kültürel, siyasi ve dinsel olarak da yakınlık hisseden insanların yaşadığı bir yer olması gibi diğer hususlar da önemlidir.⁸⁸

Oluz Höyük'ün konumlanmış olduğu Geldingen Ovası, günümüzde İran yolu olarak bilinen Tosya-Amasya-Erzincan-Erzurum karayolunun antik dönemdeki güzergâhı üzerindedir. Zengin sulak bir alana sahip Geldingen Ovası ile Çekerek Nehri'ne doğru uzanan Oluz Höyük'ün güney ve güneybatısındaki alan, binlerce asker ve askeri kamp için oldukça uygun bir bölge gibi görünmektedir.⁸⁹

Kritalla'dan hareket ederek Kelainai'ye ulaşan ordu, buradan Sardeis'e geçerek ilerlemiş ve Çanakkale Boğazı'nın önemli kenti Abydos'a varmıştır. Buradan gemileri ile köprüler kurarak askerleri Avrupa'ya ulaştırmıştır.⁹⁰ Ancak Persler bu savaşta mutlak mağlubiyetle artık batıdaki imparatorluk sınırlarını geri çekmişlerdir.

⁸⁷ Dönmez, 2017: 45.

⁸⁸ Dönmez, 2017: 45, 46.

⁸⁹ Dönmez, 2017: 46.

⁹⁰ Dönmez, 2017: 47.

MÖ 6. yy'ın sonlarından II. Artakserkes dönemine kadarki süreçte Yunanlar Persler arasında daimi bir çekişme ve savaş hali hâkim olmuştur. Bu çekişmeye kimi zaman Batı Anadolu'daki kent devletleri de dâhil olmuştur.

II. Artakserkses (MÖ 405/404-359/358) döneminde ise artık Persler yenilmezlik algısını yitirmeye başlamıştır. MÖ 366-360 yılları arası Persler için satrap isyanlarının geçtiği yıllardır. Anadolu satraplıklarına bağlı halklar Mısır'ın da teşvikini alarak isyana kalkışmışlardır. Hellespontos Phrygia'sı Satrabı, Karia Tiranı, Mysia Satrabı, Lydia Satrabı, Lydialılar, Psidialılar, Pamphyliyalılar ve Kilikialılar vergi yükümlüğünü yerine getirmemişlerdir. İsyanlar kısa sürede bastırılmış olsa da, bu durum Anadolu'yu kısa bir sürede sarmış ve ekonomik açıdan da halkı zor durumda bırakmıştır. II. Artakserkses'in hükümdarlığına doğrudan bir tehdit oluşturmayan bu olaylar Pers İmparatorluğu açısından ciddi güvenlik sorunları yaratmış ve çöküşün başlamasına neden olmuştur.⁹¹

III. Dareios'un (MÖ 336-330) çağdaşı Büyük İskender Hellenler'le anlaşarak Persler'in üzerine yürümeye karar vermiştir. MÖ 334'de yaya birlikleriyle Persler çatışmış ve Pers ordusu dağılmaya başlamıştır, yalnız Pers ordusuna paralı hizmette bulunan Hellen birlikleri bir süre direnmişler, fakat İskender'in saldırısından kurtulamayıp dağılmışlardır. Granikos Zaferi'yle İskender, Asya'nın içlerine ilerlemiştir. Buradan güneye geçerek Persler'in batıyla ilişkilerinde ve Akdeniz'deki önemli merkezlerden biri olan Sardeis kentini ele geçirmiş ve daha sonra bütün Ege kıyılarını fethetmiştir (MÖ 330). Daha sonra sırasıyla Pisidia, Gordion, Paphlagonia, Kappadokia'yı alarak sınırlarını genişletmiştir.⁹² Böylece Pers İmparatorluğu'nun Anadolu'daki hâkimiyeti yerini İskender'in egemenliğine bırakmış, Demir Çağı sona ermiştir.

⁹¹ Kılıç, 2011: 99-102.

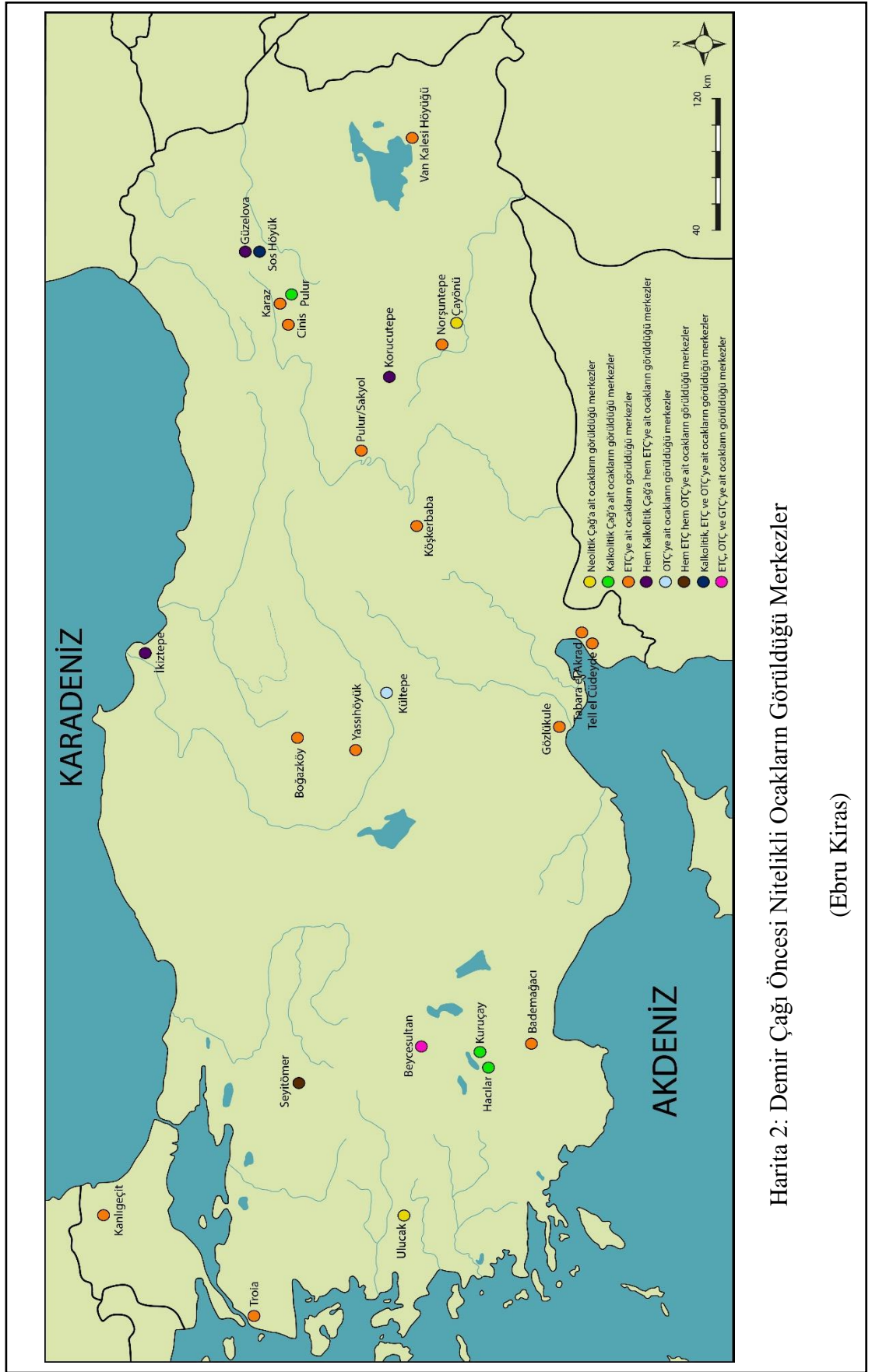
⁹² Kılıç, 2011: 104-108.

II.BÖLÜM

DEMİR ÇAĞI ÖNCESİ ANADOLU'DAKİ OCAKLAR

Ateşin insan hayatına girmesiyle gündelik yaşamda birçok kolaylık sağlanmıştır. Öncelikli amaç ısınma, aydınlanma, pişirme, korunma, haberleşme gibi temel ihtiyaçları karşılayacak şekildeyken, insanoğlunun gelişimiyle beraber hayatları boyunca kullandıkları materyaller, araçlar evrilmiş, gelişmiştir. Buna ateş de dâhildir. Daha sonraları alet, kap yapmak, ölülerini yakmak için kullanılmış, bu aşamalardan sonra dini bir nitelik kazanarak kimi zaman kutsal sayılmıştır.

Neolitik ve Kalkolitik Çağlar'da ateşin özel bir önem kazandığını farklı şekillerde görebiliriz. Ele geçen önemli mekânlarda duvarları sıvanmış, boyanmış veya resimlerle bezenmiş bir odanın içinde görülen ocak ve bu ocağın içinde yanan ateş, bu özel durumun bir kanıtı olabilir. Ya da ocakların süslenmesi, etrafında dikili taşların bulunması da yine aynı açıdan yorumlanabilir.

II.A. NEOLİTİK ÇAĞI

Bir Neolitik Çağı yerleşmesi olan Diyarbakır Çayönü'nde Akeramik Neolitik Çağı'na rastlayan Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde dörtgen planlı, terrazzo tabanlı yapıda usta bir işçilik görülmektedir. Yapının kuzeydoğu köşesinde, ağzı kuzeydoğuya dönük kilden yapılmış yarımay şeklinde bir ocak yer almaktadır. Yan yüzünde alçak kabartma şeklinde stilize insan yüzü olan sığ teknenin dörtte biri, çalışmalar sırasında ele geçmiştir.⁹³

Resim 1: Çayönü Terrazzo Taban ve Ocak Yapısı (Özdoğan, 2007: Fig.49)

Antalya İli sınırlarında yer alan Bademağacı'nda Erken Neolitik II Evresi'nde yanmış yapıların içinde kutsal alan olarak adlandırılan Erken Neolitik Çağ'a ait bir ocak ele geçmiştir.⁹⁴

Ulucak'ın Geç Neolitik Çağı Tabakası'nda 8 No.'lu mekânın içerisinde 7 adet tüme yakın kap, iki adet küçük ocak, karbonlaşmış tahıl taneleri ve ahşap kalıntıları

⁹³ Özdoğan, 2007: 76; Özdoğan, 2011: 207.

⁹⁴ Duru-Umurtak, 2007: 640, 641.

ele geçmiştir. Mekânın güney bölümünde sıvalı bir tekne ve bir ocak bulunmaktadır. Ocak ve ocağın etrafında duvar sıvaları ele geçirilmiştir. Bu duvar sıvalarının üzerinde nokta ve dalgalı çizgilerden oluşan, kahverengi boyalı duvar resimleri saptanmıştır. Yoğun bir yangın izleri taşıyan mekânın içerisinde *in situ* halde çömlek ve küpler ele geçirilmiştir. Ayrıca mekânın batı duvarına bitişik halde insan şekilli, boyalı tüm kap bulunmuştur. Ortaya çıkartılan bu mekân bize, ele geçen diğer yapılara nazaran daha özenli oluşu, bulunduğu yer itibari ve içerisinde ortaya çıkarılan buluntular sebebiyle burasının belki de diğer mekânlara göre daha özel amaçla kullanılmış bir yapı olabileceğini anlatmaktadır. Mekân içerisinde günlük işlerin yapıldığını kanıtlayan taş aletlere rastlanmamıştır. Bu da durumun önemini göstermektedir.⁹⁵

II.B. KALKOLİTİK ÇAĞI

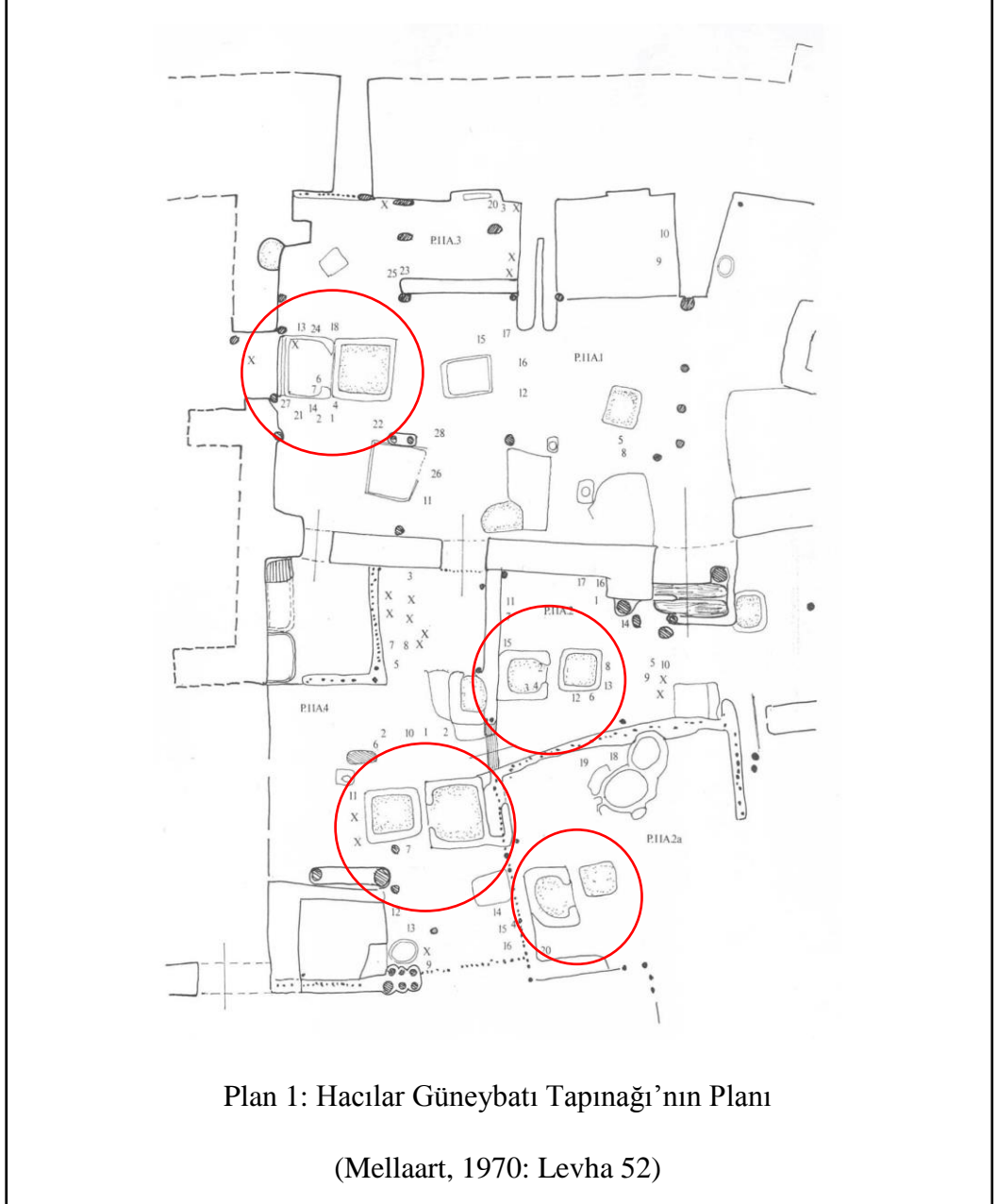
Göller Yöresi'nde bulunan Hacılar yerleşimindeki Erken Kalkolitik Çağ'na tarihlenen IIA Tabakası'nda Güneybatı Tapınağı olarak adlandırılan bir ana oda, bir giriş odası ve diğer kısımlarla birlikte çöp çukurunun bulunduğu küçük bir avludan oluşan yapıya rastlanılmaktadır. Zemini çakıl taşları ile döşeli olup çatıyı destekleyen iki ahşap dikme bulunmaktadır. Giriş odasında ise bir ocak ve bir fırın rastlanılmaktadır. Giriş odası kısa bir paravan duvarla, hemen yanında bulunan küçük bir odadan ayrılmıştır. Bu küçük odanın duvarlarında boyanmış biçimde başsız figürler, kazıma bezemeli kil mühür, taş kaplar, boncuklar gibi birçok buluntu ele geçmiştir.⁹⁶

Giriş odasından ana odaya geniş bir yolla geçilmektedir. Yolun sonunda büyük bir fırın ve dikdörtgen biçimli ocakla karşılaşmaktadır. Bu tarz yapı düzenlemesi Hacılar II için yeni bir durumdur. Ocağın iki tarafında iki adet geniş ahşap dikme deliği açıkça ikinci katı taşımak için giriş amaçlı kullanılmıştır. Batı duvarında taş levha ve odanın tabanında çok sayıda beyaz zemin üzerine kırmızı boya bezeli parçalar ele

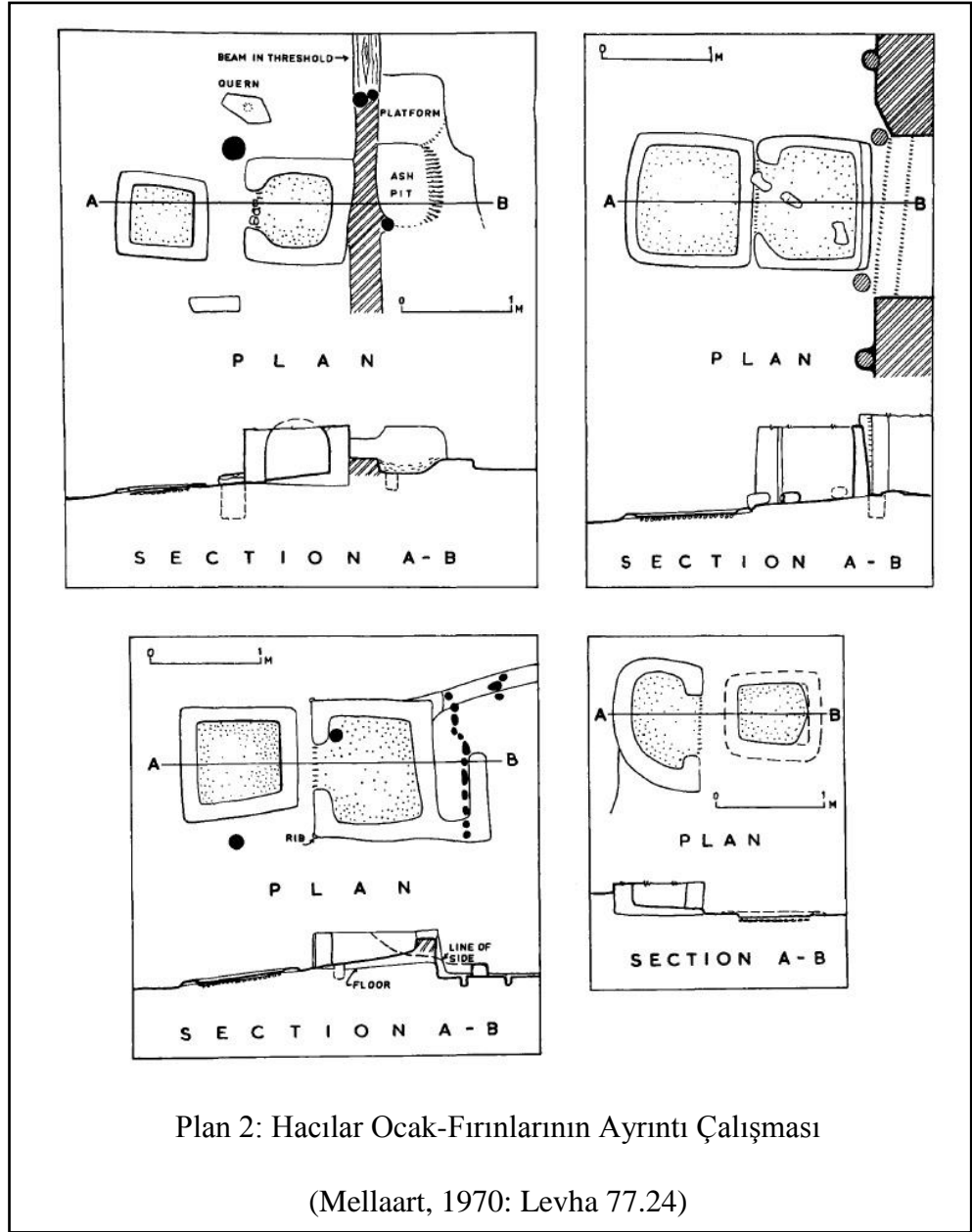
⁹⁵ Derin-Abay-Özkan, 2002: 343, 344.

⁹⁶ Mellaart, 1970: 29.

geçmiştir. Yapının tamamında iyi boyanmış genellikle fantastik stilde bezenmiş kaliteli kernoslar, insan başı formunda kap parçaları ve anatanrıçayla ilişkilendirilen hayvanlar şematize edilerek dekore edilmiş kâse parçaları ele geçmiştir. Bu tarz kaliteli, fantastik, günlük kullanıma uygun olamayacak şekilde prestijli mallar ritüellerde kullanıldığının en önemli göstergesidir.⁹⁷

⁹⁷ Mellaart, 1970: 30.

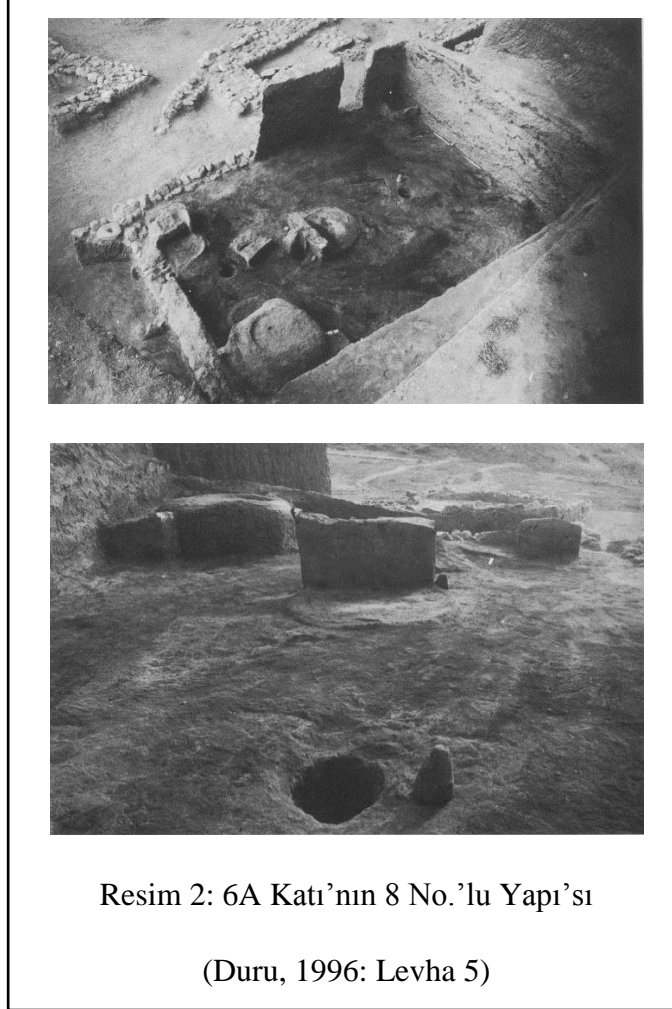

Plan 2: Hacılar Ocak-Fırınlarının Ayrıntı Çalışması

(Mellaart, 1970: Levha 77.24)

Hacılar'a coğrafi açıdan oldukça yakın olan Kuruçay yerleşiminde Geç Kalkolitik Çağı'na rastlayan 6A yerleşmesinin orta bloğunda yer alan 8 No.'lu Yapı'nın, çok özel bazı eşyaları ve iç düzenlemesiyle, sıradan bir ev, bir konut olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yapı tapınak olup tek odalıdır ve uzun ekseninde yuvarlak kesitli, iki kalın ağaç dikme vardır. Batı duvarın kuzey köşesi yakınlarındaki kapıdan, tapınağın kuzey yarısına, göreceli olarak içinde fazla eşya olmayan ön bölümüne girilmektedir. Odanın tabanında olasılıkla bir hasıra ait olduğu düşünülen

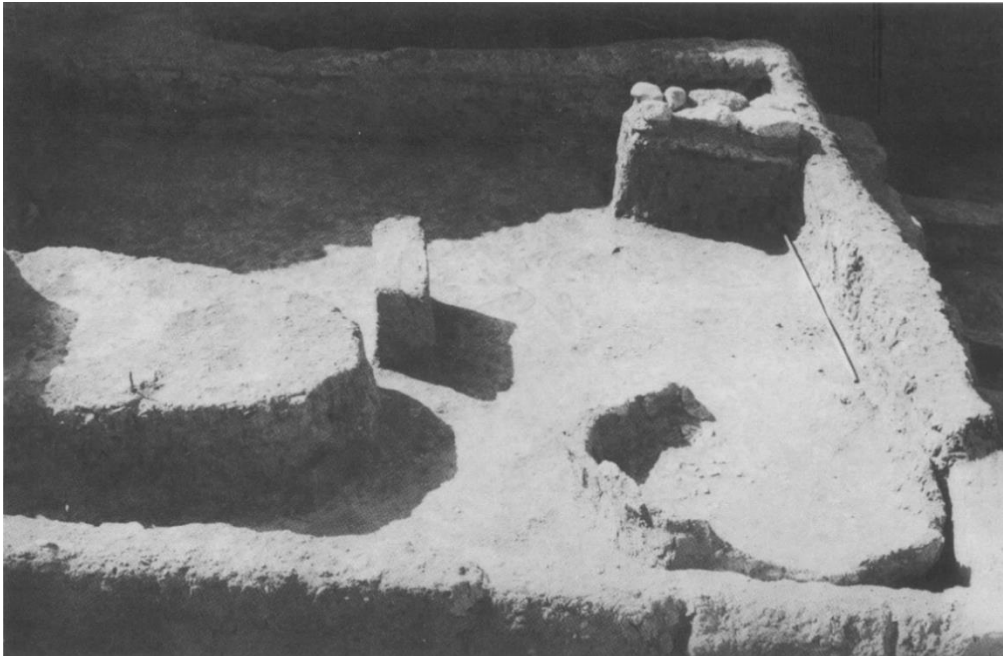
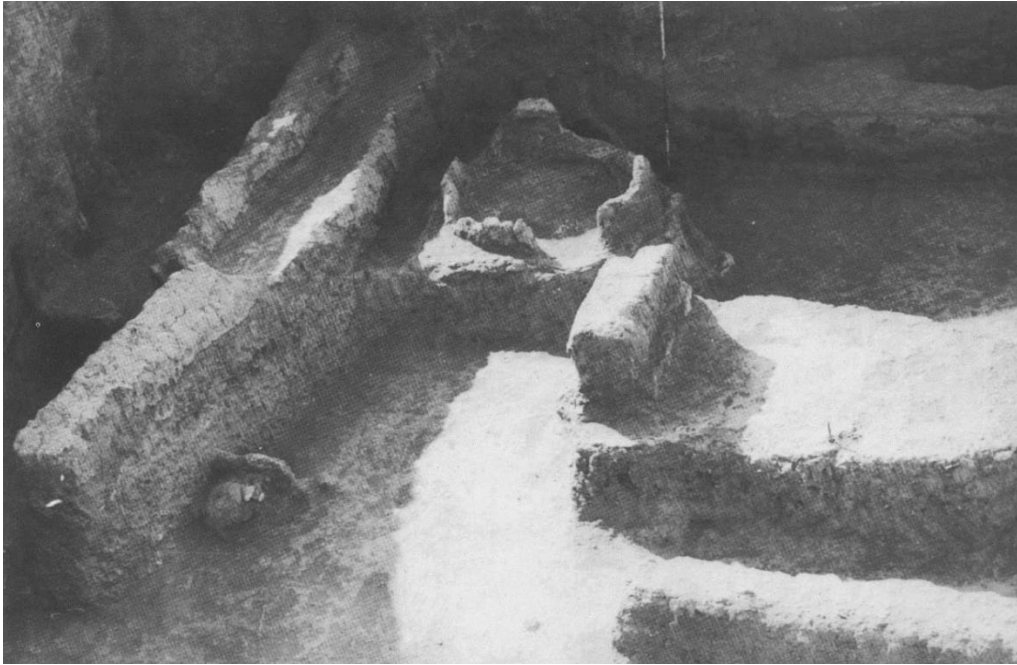
izlere rastlanmıştır. Tapınağın ortalarına yuvarlak yalaklı, kerpiç stelli bir ocak/sunak, bunun arkasında kalan dar kesime, çok sıkışık şekilde olmak üzere, yalaklı bir fırın ve bir ocak, dörtgen planlı topraktan bir masa ve basit bir çukur gibi, bazıları sadece bu yapıya özgü taşınmaz eşyalar yerleştirilmiştir. Bu alanın yalnız din adamlarının girdiği, tapınağın en kutsal yeri olduğu, tapınma olayının ise stelli ocak/sunağın önündeki boş alanda yapıldığı söylenebilir.⁹⁸

Kuruçay'ın 6A Evresi'nde 34. Ev'in bir önceki dönemden sağlam olarak geldiği, tabanının biraz yükseltildiği, bu arada eski fırın ve stelli ocak/sunağın taban dolgu toprağının altında kaldığı, yükseltilen yeni taban üzerine, fırın ve stelli ocak/sunağın yerlerinin değiştirilerek, yeniden yapıldığı görülmektedir. Fırın

⁹⁸ Duru, 1984: 6; Duru, 1996: 12.

kuzeydoğudan güneybatı köşeye alınmış, stelli ocak/sunak da yer ve yön değiştirmiştir.⁹⁹

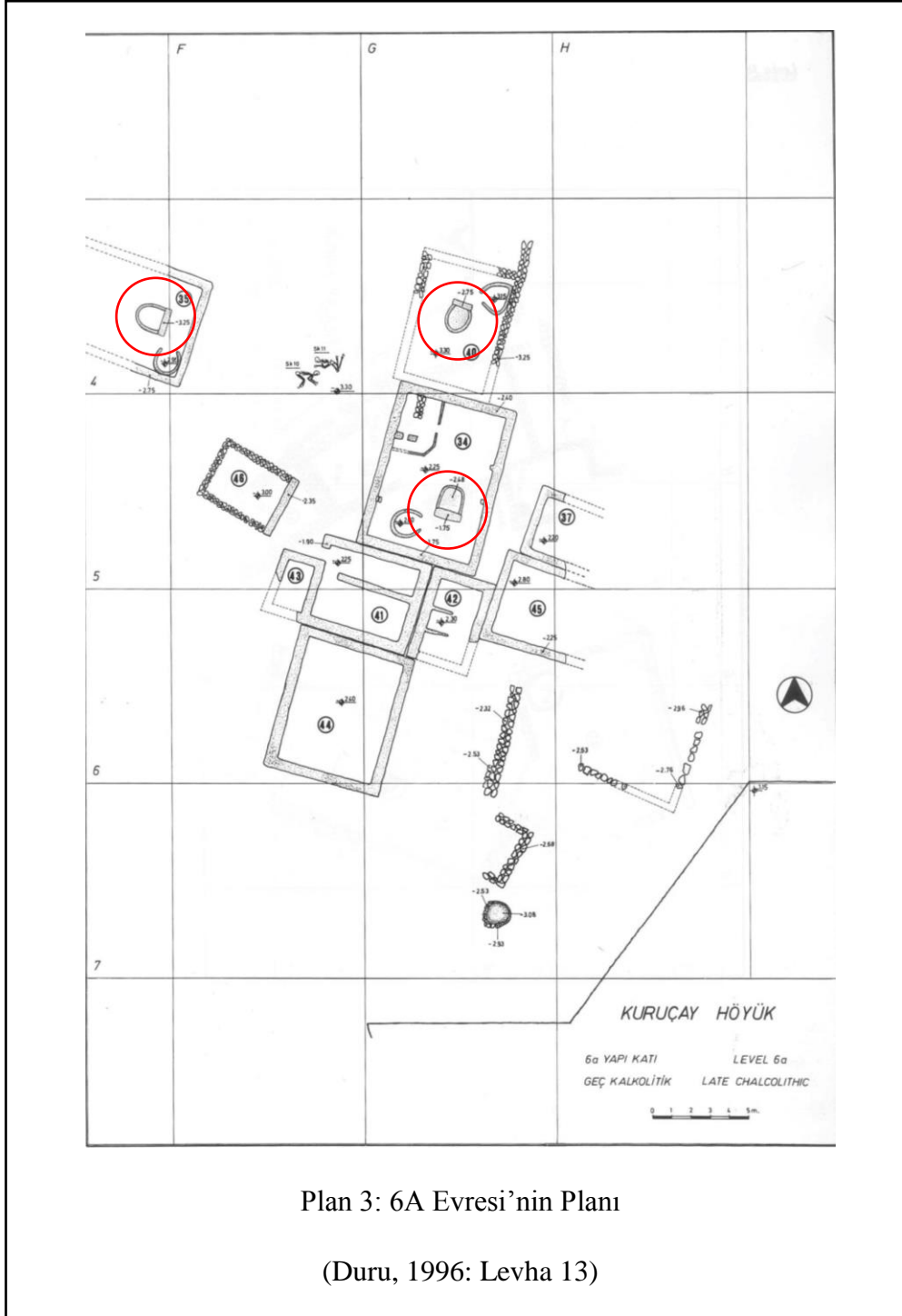

Resim 3: 6A Katı'nın 34 No.'lu Yapı'sı

(Duru, 1996: Levha 21)

⁹⁹ Duru, 1996: 14.

Yeni yapılardan 40 No.'lu Ev, tek odalı ve içinde fırın ve stelli ocak/sunağı olan, özgün Kuruçay evlerindedir. Kazı alanının kuzey kesiminde bulunan 41-45 No.'lu binalar, birbirine yapışık planlanmıştır. 42 No.'lu küçük evin içinde büyük bir ateş yakma yeri vardır.¹⁰⁰

Plan 3: 6A Evresi'nin Planı

(Duru, 1996: Levha 13)

¹⁰⁰ Duru, 1996: 14.

6. Yapı Katı'nın C Evresi'nde kayıtlara 29 No.'lu Ev olarak geçen tek odalı evin ortalarında stelli bir ocak/sunak ile güneybatı köşesinde bir fırın ele geçmiştir.¹⁰¹ Yine aynı yapı katının B Evresi'nde 39-34 No.'lu evlerin hepsi tek odalı, kuzeydoğu köşesinde yuvarlak bir fırın ile odanın ortalarında bir stelli ocak/sunak bulunmaktadır.¹⁰²

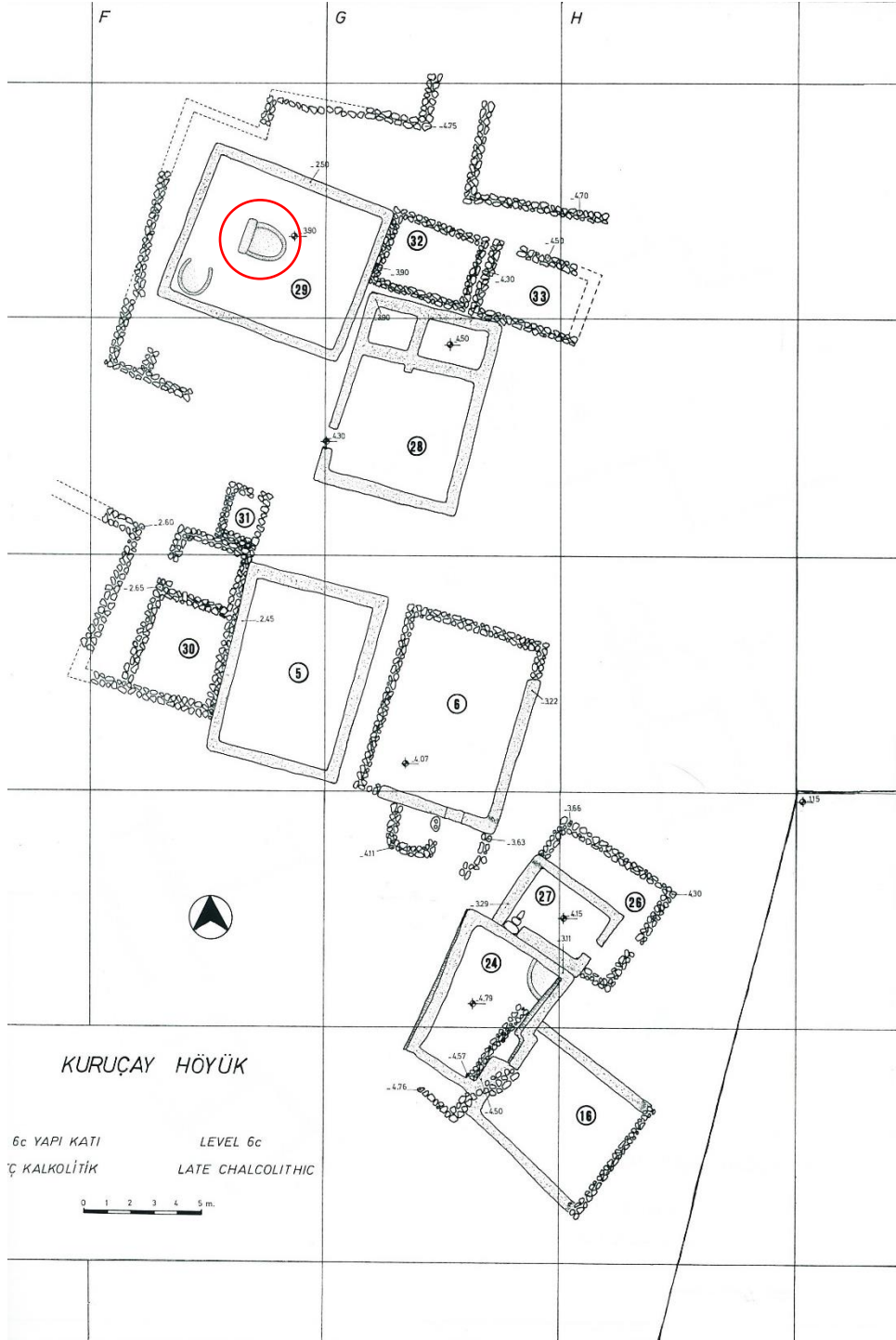

Resim 4: 6C Yapı Katı'nın 29 No.'lu Yapı'sı

(Duru, 1996: Levha 19.2)

¹⁰¹ Duru, 1996: 13.

¹⁰² Duru, 1996: 13.

Plan 4: 6C Evresi'nin Planı

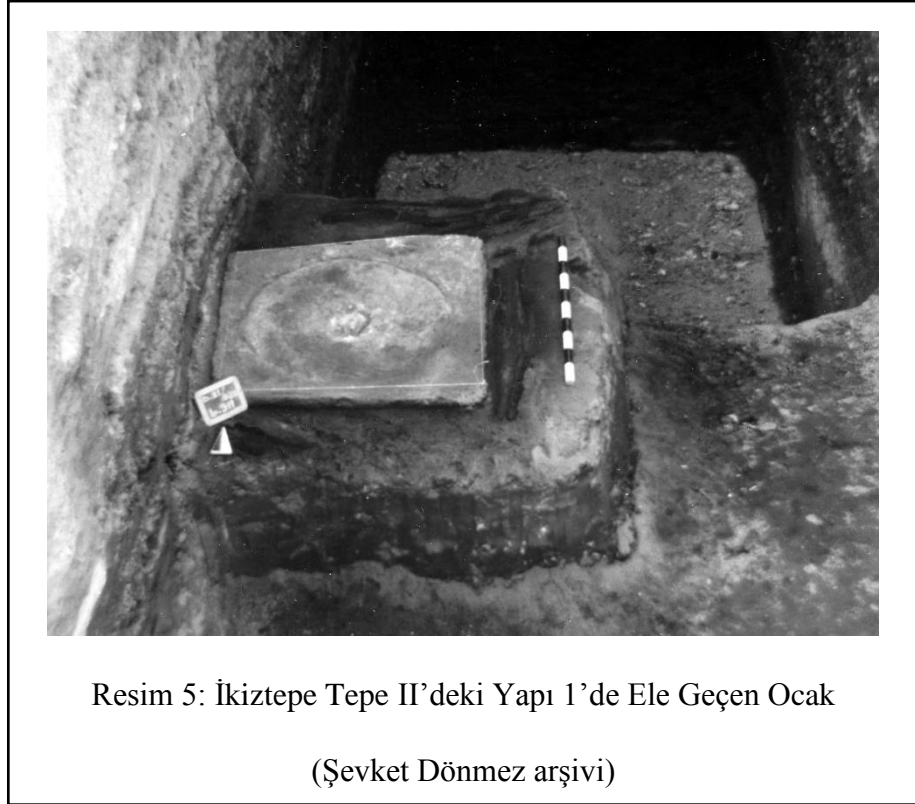
(Duru, 1996: Levha 35)

Prof. Dr. Refik Duru, tapınak ve bazı konutlarda bulunan kerpiç stelli ocak/sunakların kutsal nitelikli olduğu görüşünü benimsemiştir. Bunlar her zaman odaların ortalarına konumlandırılmışlardır. Stelli ocak/sunaklar, yarım veya $\frac{3}{4}$ daire şekilli bir yalak ile kerpiç duvar parçasından oluşmaktadır. Üzerinde ateş yanan yalağın kenarları kille 5-6 cm kadar yükseltilerek, ateşin oda tabanına taşması önlenmiştir. Bazen bu yakma yerinin üzerinde veya hemen yakınında kilden, konik biçimli kap taşıyıcılar da bulunmuştur. Ocak/sunakların ikinci kısmını oluşturan kerpiçten örülmüş kısa duvar, bir stel görünümündedir. 6A tapınağındaki ocak/sunağın stelinin arkasında ağaç bir dikme vardır. Konutlar içindeki stelli sunaklarda bu türden ağaç dikmeler olmadığından, bu uygulamanın sadece kutsal yapılara özgü olduğu söylenebilir. Stelli ocak/sunakların çoğu kez konutlarda ev içi dini törenler için yapıldığı ve belki ayrıca evin kutsal ateşin sürekli yandığı bir ocak yeri olarak kullanıldığı şeklinde yorumlanmıştır.

Karadeniz’de bulunan önemli bir yerleşim olan İkiztepe’de Tepe II’nin Geç Kalkolitik Çağı’na tarihlenen Kat III’deki 4. Evre’nin hemen altında 5. Evre’nin tabanı saptanmıştır. Yapı 1 diye adlandırılan mekânın batı duvarında bir ocak yeri, kuzeybatı köşede ve üst evre yapısında meydana çıkarılan ocak-sunağın hemen altında, ondan biraz kuzeydoğuya kaymış durumda diğer bir ocak-sunak ele geçmiştir. *In situ* durumda bulunan bu sunağın yapılışı bir üste evredekiyle birebir aynıdır. Ocaklar tabandan birkaç santimetre yüksekte, dairemsi biçimli, üstü düz ve sıvalıdır.¹⁰³ Yapının tabanına hiçbir yükselti yapılmadan oyuk bir daire ve bu oyuğun merkezinde 17 cm çapında ve 19 cm derinliğinde bir çukur yapılmıştır.¹⁰⁴

¹⁰³ Alkım-Alkım-Bilgi, 2003: 82.

¹⁰⁴ Alkım-Alkım-Bilgi, 2003: 72.

Resim 5: İkiztepe Tepe II'deki Yapı 1'de Ele Geçen Ocak
(Şevket Dönmez arşivi)

6. Evre'de ise yine Yapı 1 olarak adlandırılan içerisinde ocak-sunak bulunan bir yapıya daha rastlanılmıştır. Yapının tabanı sarı renkli kalın kil sıvalı olup, batı duvarının güney köşesinde çökmüş ahşap bir taban altı konstrüksiyonu ile sıva parçaları, biraz kuzeyde çökmesi sebebiyle parçalanmış ve eğik durumda bir ocak-sunak, daha kuzeyde yıkılmış bir ocak veya fırının kalıntıları bulunmuştur.¹⁰⁵

İkiztepe'deki ocak-sunakların değerlendirilmesi yapılırken bazı hususlara dikkat etmek gerekir. Öncelikle ocaklar yapının tabanına oyulmuş bir daire ile bu dairenin merkezinde açılmış derince yine yuvarlak bir çukurdan ibarettir. Bu çukur içinde, ağzı güneye dönük olarak duran kap *in situ* olarak bulunmuştur. Ocakların üzerinde ateş yakıldığını gösteren herhangi bir iz bulunamamıştır. Merkezdeki kabın içerisinde bitkisel kalıntılar ele geçmiş ve kapta hiç ateş izi görülmemiştir. Ayrıca, ocağın yakınında pt hayvan figürinleri (boğa?) ile bir riton parçası ele geçmiştir.¹⁰⁶

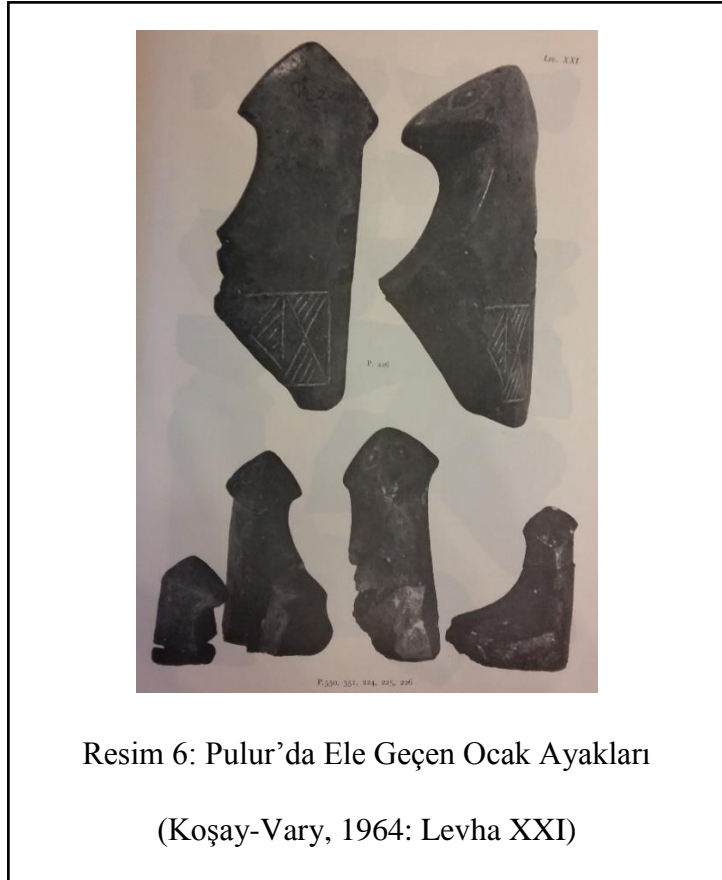
¹⁰⁵ Alkım-Alkım-Bilgi, 2003: 73.

¹⁰⁶ Alkım-Alkım-Bilgi, 2003: 83.

Aynı tarz ocak-sunakların üçünün üstüste ve hemen hemen aynı yerde görülmesi belli bir dini inançla ilgili yapılmış oldukları kuşkusuzdur.

Doğu Anadolu yerleşim merkezlerinden biri olan Korucutepe, Geç Kalkolitik Çağı tabakaları konusunda bilgiler kısıtlıdır. Höyüğün kuzey kesiminde yürütülen çalışmalarda iki odalı bir ev ortaya çıkartılmıştır. Evin içerisinde Kura-Aras Kültürü'nden gördüğümüz evin iç donanımına ait yuvarlak planlı bir ocak, pişmemiş kilden boynuz şeklinde çıkıntıları, üç adet ocak ayağı dışında çok sayıda mutfak ve depolama kapları ele geçirilmiştir.¹⁰⁷

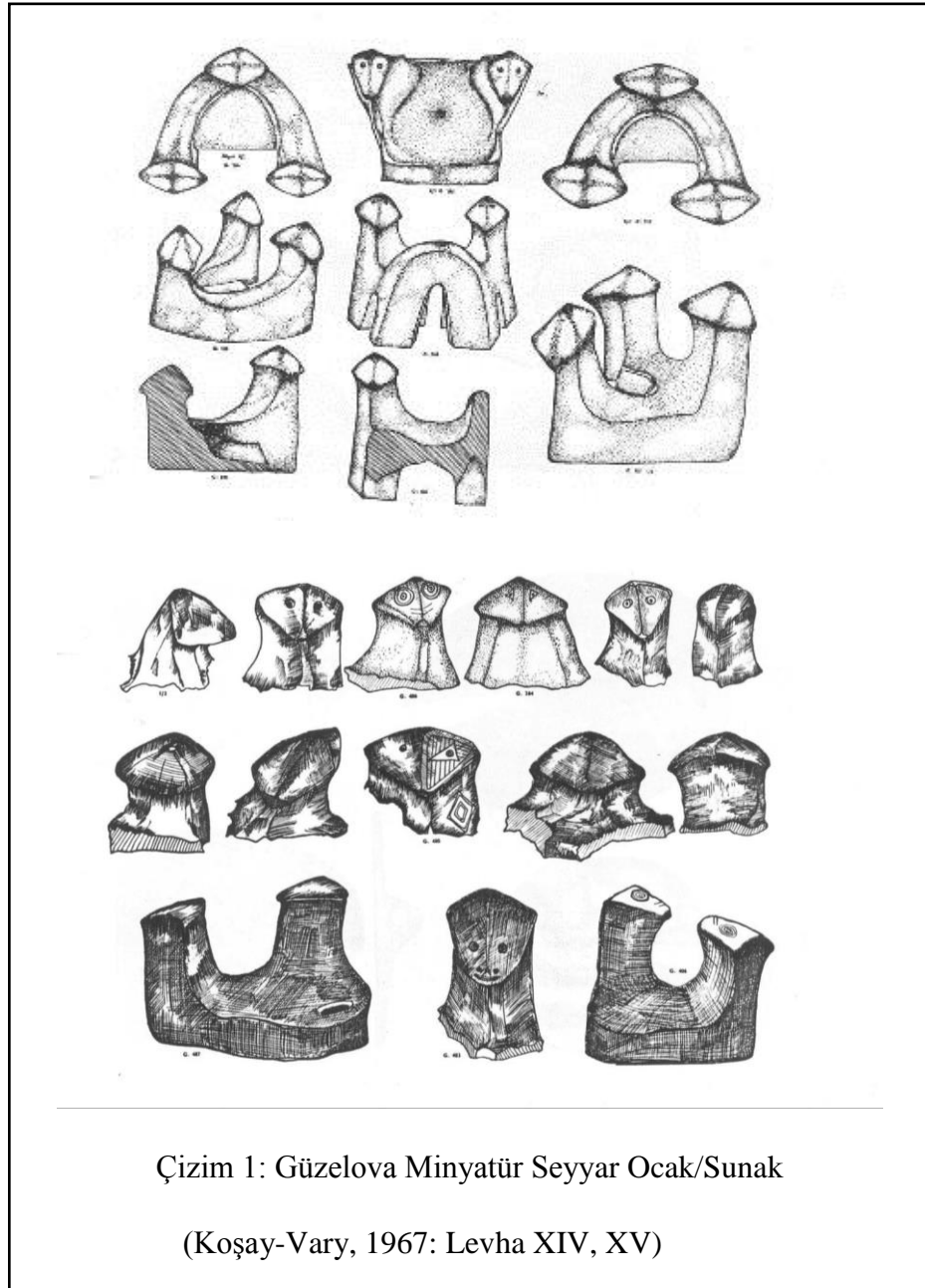
Erzurum'da bulunan Pulur yerleşiminde ise Kalkolitik Çağı'na tarihlenen 3. Tabaka'da taş temel dizileri ve ocaklar ele geçmiştir. Burada ocağın altında pt tanrı idolü ve yine pt kuş heykelciği ele geçmiştir.¹⁰⁸ H. Z. Koşay ve H. Vary, ele geçen buluntulara rağmen mekânın kutsal olup olmadığı konusunda herhangi bir yorum yapmamışlardır.

¹⁰⁷ Işıklı, 2005: 259.

¹⁰⁸ Koşay-Vary, 1964: 14.

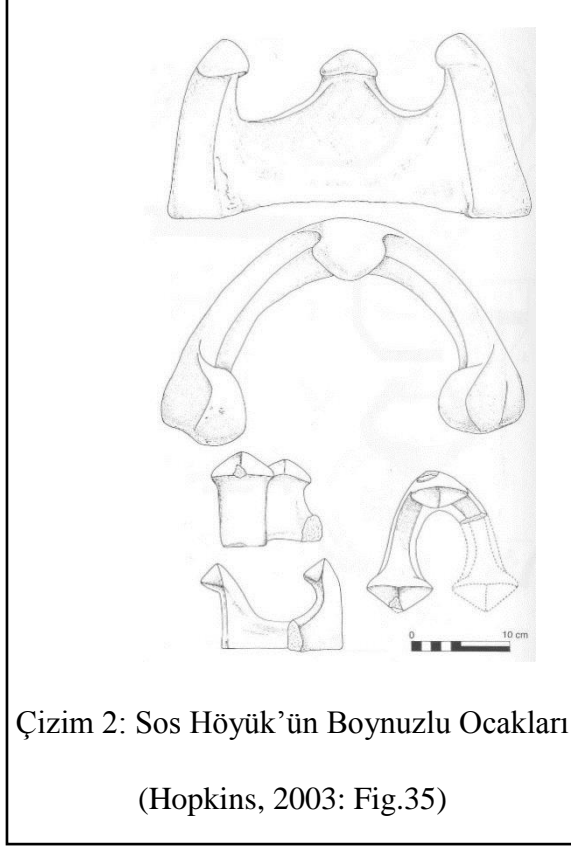
Yine Erzurum Ovası'nda bulunan Güzelova yerleşiminin Geç Kalkolitik Çağı'da tarihlenen, I Numara olarak adlandırılan hocker tarzda yatırılmış gömünün yanında küçük boyutlu seyyar ocak/sunak olarak tanımlanan boynuzlu obje ele geçmiştir.¹⁰⁹ Minyatür boyutlarda ele geçen bu boynuzlu ocak/sunak mezara ölü hediyesi olarak bırakılmıştır. Bu minyatür ocak/sunak adaklık niyetiyle mezara bırakılmış olabileceği gibi, atalar kültüyle ya da yeraltı inancıyla ilişkili olmalıdır.¹¹⁰

¹⁰⁹ Işıklı, 2005: 479.

¹¹⁰ Takaoğlu, 2000: 13.

Erzurum'daki Sos Höyük yerleşmesinin Geç Kalkolitik Çağı Tabakası'ndaki pt malzeme grubunda dikkati çeken unsur çift boynuzlu taşınabilir ocaklardır. Az sayıda da olsa üç boynuzlu örnekleri görülmektedir.¹¹¹

II.C. TUNÇ ÇAĞLARI

Tunç Çağları'nda ise yine önceki dönemlerdeki gibi ocaklar özel mekânlarda ele geçmiş olup, birkaç nüansla birbirinden ayrılır. Bu dönemde farklı kültürlerin etkileriyle genellikle ocaklara boynuz eklentileri yapılarak, bazen de ocakların dış yüzlerinde bezemeler görmek mümkündür. Özellikle, ETÇ Dönemi'nde görülen ETR kültürü dediğimiz Transkafkasya'dan başlayan Van Gölü ve çevresi, Erzurum Ovası, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu da kapsayarak Amik Ovası ve oradan Suriye-Filistin'e bağlanan bölgelere yayılarak insan yüzlü ocak geleneğini aşmıştır.

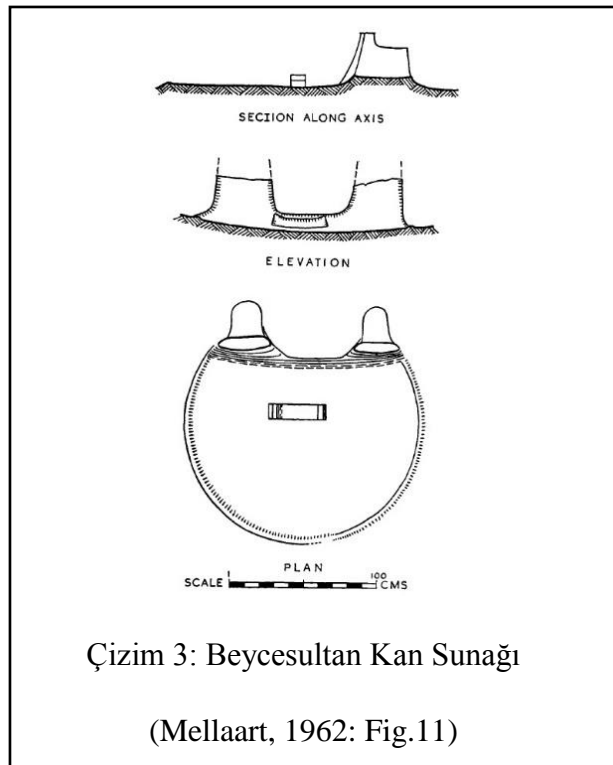
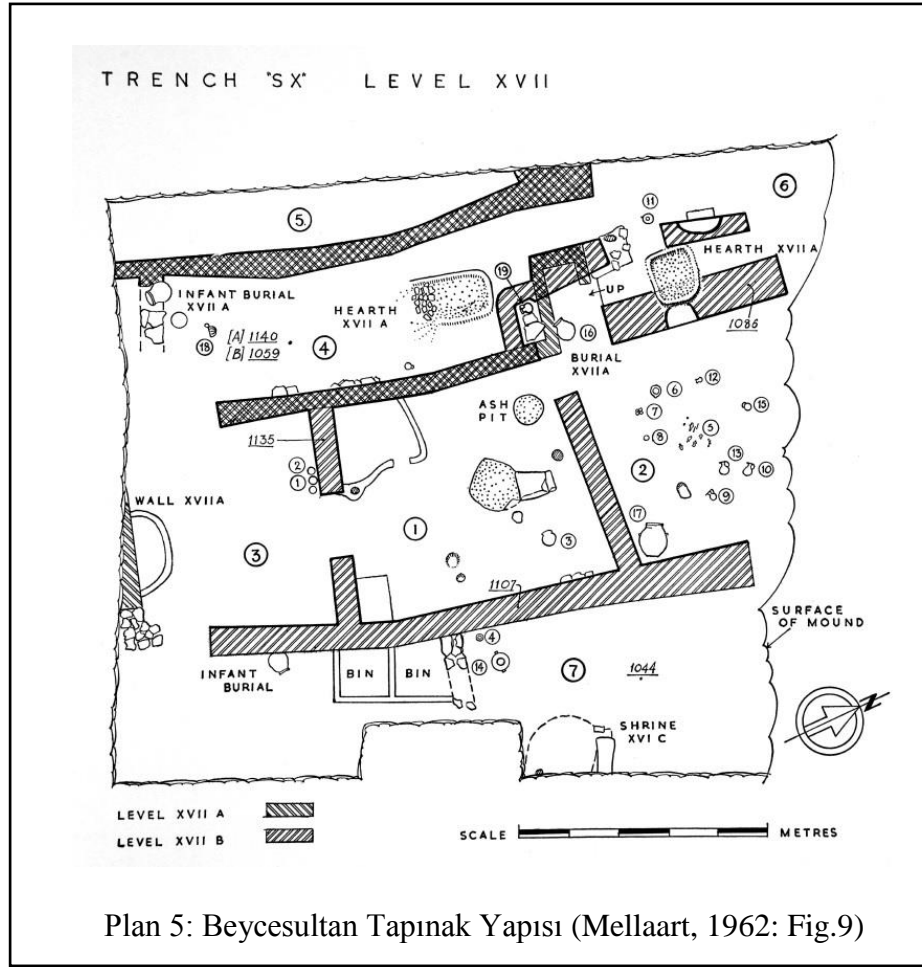
¹¹¹ Işıklı, 2005: 366.

Batı Anadolu'nun en önemli yerleşimlerinden biri olan Troia'nın IVA'sında küçük kompleks bir yapıyla karşılaşmıştır. Yapının 402 No.'lu Oda'sının kuzeybatı köşesinde kil bir seki ele geçmiştir. Dörtgen planlı bu odanın güneyinde, batı duvara yaslı bir şekilde dörtgen basamak benzeri bir ek bulunmaktadır. Oda oldukça özenilmiş bir şekilde beyaz kille sıvanmıştır. Odada ele geçen birimlerin amacı saptanamamış olup, oturma ya da raf amaçlı veya ocak ya da ev sunağı maksadıyla yapılmış olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.¹¹²

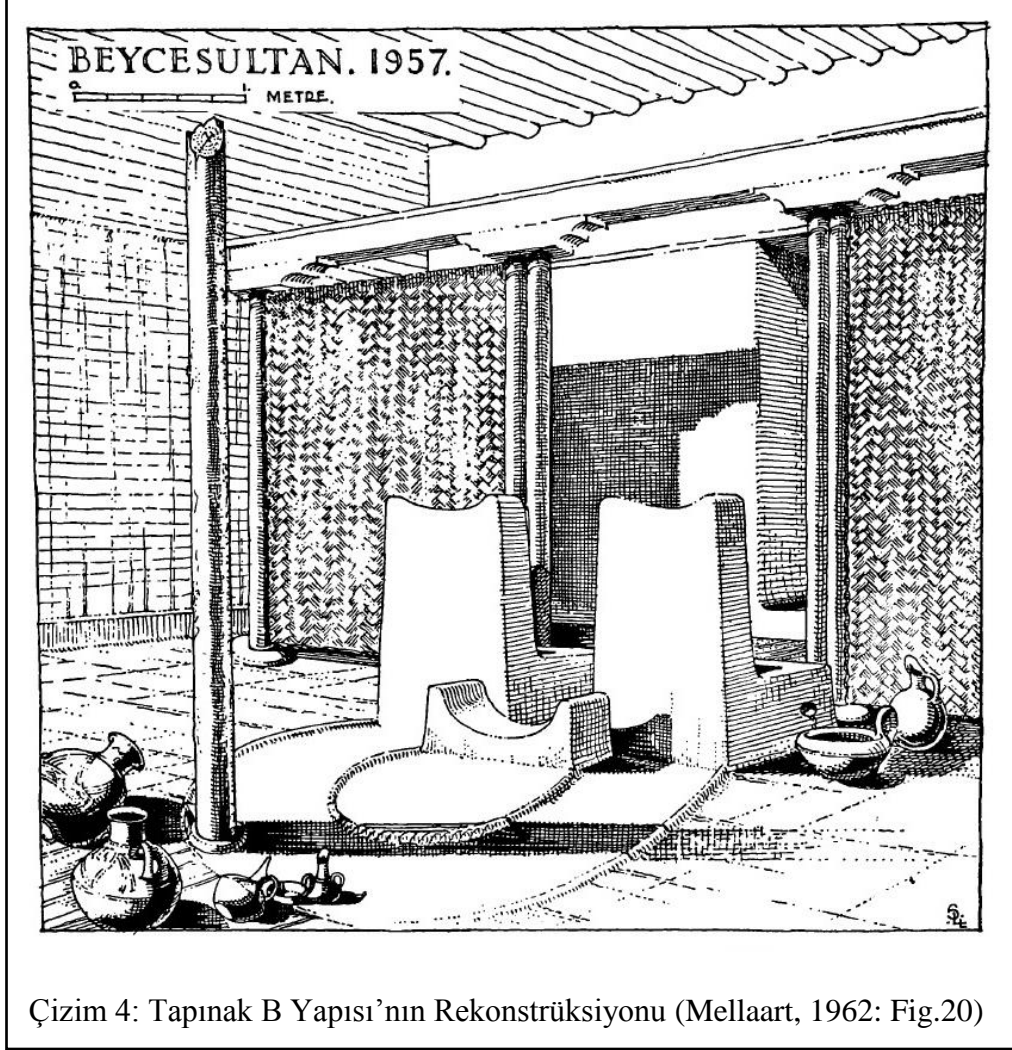
İç Batı Anadolu'nun önemli yerleşimi olan Beycesultan'da Tunç Çağları'n bütün dönemlerinde bazı ocakların özel bir kullanımı olduğunu söyleyebiliriz. SX Açması'nda ETÇ II'ye tarihlenen XVII. Tabaka'ya ait Beycesultan'ın en erken tapınak yapısı ele geçmiştir. Tapınağın planı dikdörtgen formdadır ve burada tapınak eşyalarının konulduğu küçük bir oda veya rahip odası olarak adlandırılan birim bulunmaktadır. Tapınağın merkez aksı üzerinde, odanın bitiminde kompozit bir sunak ele geçmiştir. Sunak, kilden yapılmış iki adet stelin çevrenmesiyle oluşmuştur. Bu oluşum Minos Sarayları'nda "kutsama boynuz" olarak bilinir. Burada sunağın çevresinde çok miktarda keramik ele geçmiştir. Steller kilden yapılmış alçak bordürlerle ¾'ünü kapsayacak biçimde çevrenmiştir. Yapının içerisinde karbonize olmuş tahıl kalıntıları, içi kül dolu açık hava ocakları, kil boncuklar ve bir dairesel fırın ele geçmiştir. Tapınakta izole edilmiş ağaçtan bir sütun ve küçük kurbanların kurban edilmesi için alçak bir yapı oluşturulmuştur. Bu alçak yapıya "kan sunağı" adı verilir. Tapınakta bulunan bütün bulgular olasılıkla ritüellerde önemli bir rol oynamaktaydı.¹¹³

¹¹² Blegen, 1951: 144.

¹¹³ Lloyd-Mellaart, 1962: 29-31.

XIV. Tabaka'daki Tapınak B'nin 2 No.'lu Oda'sı rahip odası olarak adlandırılan, tapınağa ait kutsal eşyaların tutulduğu mekândır. Odanın içerisinde içi kül dolu dairesel bir ocak ve kuzeydoğu köşesinde ise kilden bir seki bulunmaktadır.¹¹⁴

Çizim 4: Tapınak B Yapısı'nın Rekonstrüksiyonu (Mellaart, 1962: Fig.20)

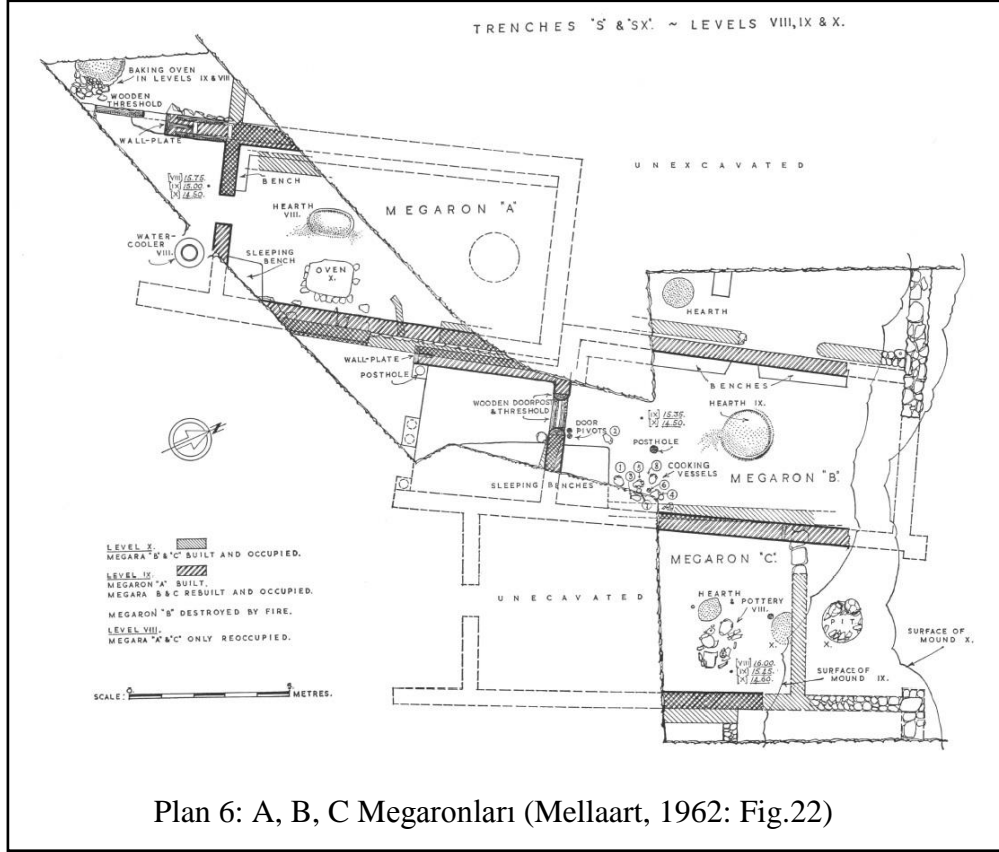
Beycesultan'ın ETÇ III Dönemi'ne denk gelen X-VIII. tabakalarda ele geçen bir grup yapının gelişimini izleyebilmek için bu tabakaları S. Lloyd ve J. Mellaart bir bütün halinde değerlendirmişlerdir.¹¹⁵ Megaron A, B ve C adını verdikleri üç yapıya rastlanılmıştır. Tüm megaronların ana odasında kapıdan 250 cm uzaklıkta etrafı bordürlerle çevrili ve içi kül dolu büyük oval bir ocak ele geçmiştir.¹¹⁶ Tek farklılık

¹¹⁴ Lloyd-Mellaart, 1962: 53.

¹¹⁵ Lloyd-Mellaart, 1962: 58.

¹¹⁶ Lloyd-Mellaart, 1962: 60.

olarak Megaron A'daki duvarlar ve sekiler daha formal bir yapıda olup daha çok kamusal alan görünümündedir. Megaron B ise, Megaron A'ya göre daha çok domestik yapıdadır.¹¹⁷

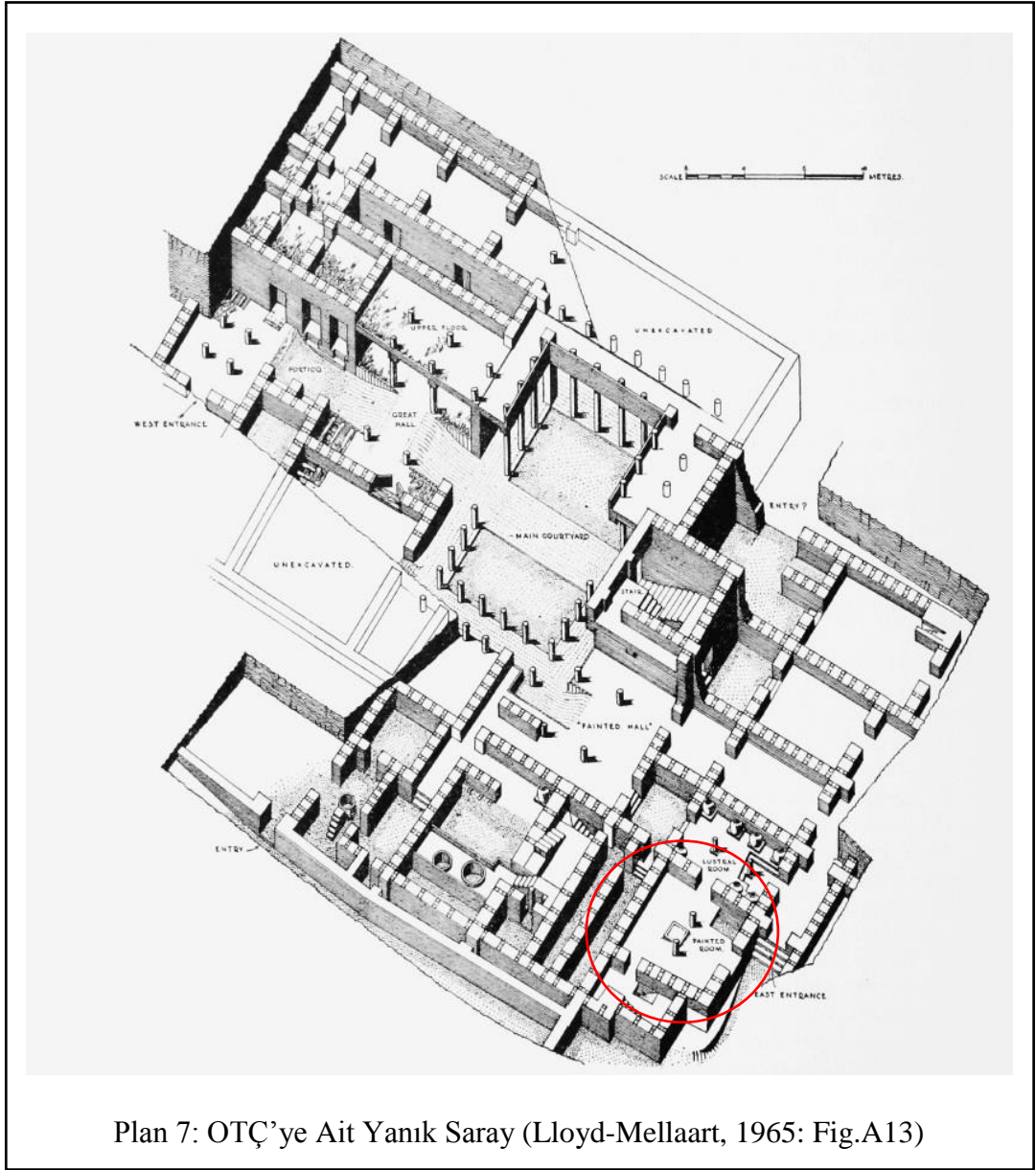

Plan 6: A, B, C Megaronları (Mellaart, 1962: Fig.22)

OTÇ'ye ait Mellaart tarafından Yanık Saray olarak adlandırılan yapıda giriş odasını geçtikten sonra ziyaretçileri duvarları boyalı ve merkezinde ocak bulunan büyük kare planlı özel bir oda karşılamaktadır.¹¹⁸ Ocağın sarayda bulunması, bunun haricinde karşılama odasında sürekli bir ateşin yanması buradaki ocağın domestik bir anlamından ziyade kült amaçlı olmasa da özel amaçlı kullanıldığı düşünülebilir.

¹¹⁷ Lloyd-Mellaart, 1962: 61.

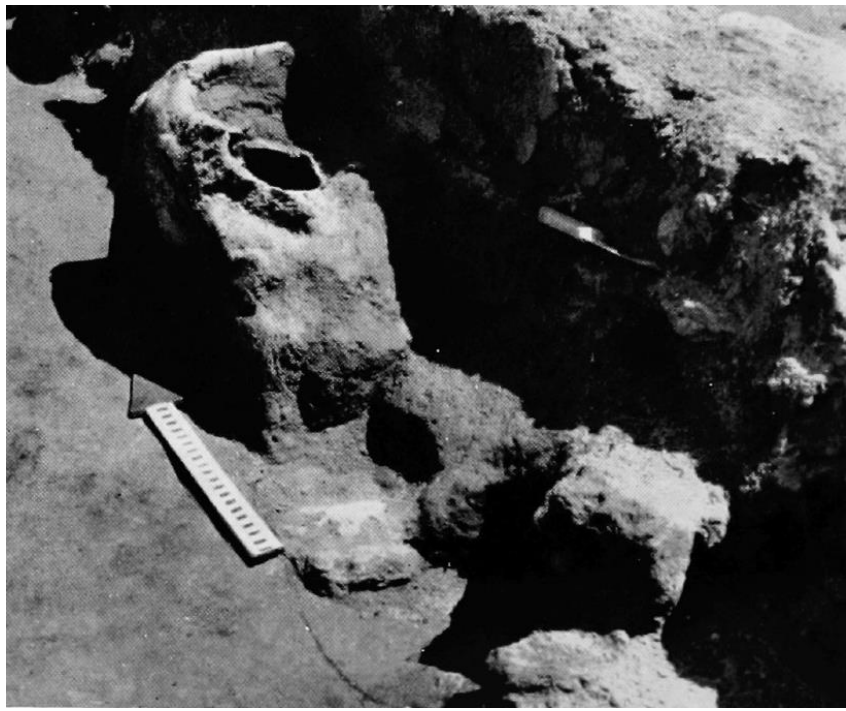
¹¹⁸ Lloyd-Mellaart, 1965: 31.

Plan 7: OTÇ'ye Ait Yank Saray (Lloyd-Mellaart, 1965: Fig.A13)

V. Tabaka'daki R Alanı'nda iki adet dini yapı ele geçmiştir ve burası GTÇ boyunca da kullanılmıştır. Yapının 8 No.'lu Oda'sına binanın doğusundan giriş yapılmaktadır. Buranın güneydoğu köşesinde zarar görmüş bir halde ele geçmiş kan sunağı ve merkezinde içi çok miktarda kül dolu kilden yapılmış bir ocak bulunur. Odanın iç yüzü iki kat çamurla sıvanmıştır.¹¹⁹

¹¹⁹ Lloyd-Mellaart, 1965: 43.

Resim 7: R Alanı'ndaki 8 No.'lu Oda'dan Ele Geçen Ocak

(Lloyd-Mellaart, 1965: Plate XXIV d)

Yine R Alanı'nın batı kesiminde bu kez küçük bir megaron ele geçmiştir. Açık portikoya bakan binada merkez aksına tam oturmayan bir kült sütun bulunmaktadır. Dörtgen kil kaideye sahip olup, güney yönünde ise bir kült ocağı mevcuttur. Megaronla sütun arası büyük taşlarla döşelidir. Kült ocağı 4X3.5 m boyutlarında ve etrafı kilden bordürlerle döşenmiştir. Ocağın içindeki küller arasında kırmızı bir saklama kabı ele geçmiştir. Megaronun içinde Beycesultan geleneğinde konumlandırılmış ocak dışında herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. Olasılıkla buradan eşyalar alınarak terk edilmiştir.¹²⁰

Mellaart ve Lloyd'un yorumuna göre kare bir megaron içerisinde merkezinde 4 adet ahşap sütunlarla çevrili ocak yapısı Myken Sarayları'nın bir özelliği olup, bu

¹²⁰ Lloyd-Mellaart, 1965: 54.

tarz mimari yenilikler, Luwi dilini konuşan Hint-Avrupa kökenli halkla beraber Beycesultan'a gelmiştir.¹²¹

GTÇ'ye tarihlenen III. Tabaka'da sivil mimari içerisinde Lloyd'un E Yapısı olarak adlandırdığı kompleks bir yapı ele geçmiştir. Bu yapının odalarından birinde içinde kül olan iki boynuzlu bir ocak vardır. Bu tarz andiron*** çeşitlerini diğer GTÇ yerleşimlerinde görmek mümkündür.¹²² Ele geçen boynuzlu ocağın kutsal olup olmadığı konusunda herhangi bir görüş belirtilmemiştir.

Yine GTÇ'ye denk gelen II. Tabaka'da kompleks bir yapıya rastlanılmıştır. Yapının kuzeybatı köşesi Megaron B olarak isimlendirilmiştir. Megaron B'nin avlusunun batı kısmında geniş oval bir ocak vardır. Bu ocak oldukça uzun bir dönem, hatta Ia Tabakası'nın son yerleşimine kadar kullanım görmüştür. İkinci kullanımına ilişkin ocağa ait pt boynuzlar ele geçmiştir. Bu boynuzlar R Alanı'ndaki dini yapıda ele geçen boynuzlarla oldukça benzerdir. Bu durumda ocağın ritüellerde özel bir öneme sahip olduğunu düşünebiliriz.¹²³

GTÇ'ye ait sivil mimarideki özel evlerden birinin odasında keramik parçalarının yanında boynuzlu içi kül dolu bir ocak ve yine aynı odada olasılıkla yangından kaçamayan kurbanların iskeletleri bulunmuştur. Yine aynı tabakada bir diğer evde ise aynı tarz ocak ve küllerin arasında hayvan kemikleri ele geçmiştir.¹²⁴ Önceki dönemlerde kült amaçlı yapılan boynuzlu ocakların Beycesultan'da sivil mimaride ele geçmesiyle bu ocakların özel bir amaç için yapılıp yapılmadığı konusunda kesin bir kanıt ele geçmemiştir.

R Alanı'nda ilk kez OTÇ'de ele geçen dini yapı GTÇ Tabakası'nda da kullanım görmüştür. Batı Tapınağı'nın ana odasının batısında bir platform ve dikili şekilde pişmiş topraktan yapılmış bir çift boynuz bulunmaktadır. Bunların dış yüzü baskı yapılarak kırmızı konsantrik dairelerle bezenmiştir. Boynuzlar birbirine karşılık gelecek şekilde durmaktadır. Boynuzların tam ortasında arka duvarda rahatlıkla bir

¹²¹ Lloyd-Mellaart, 1965: 61.

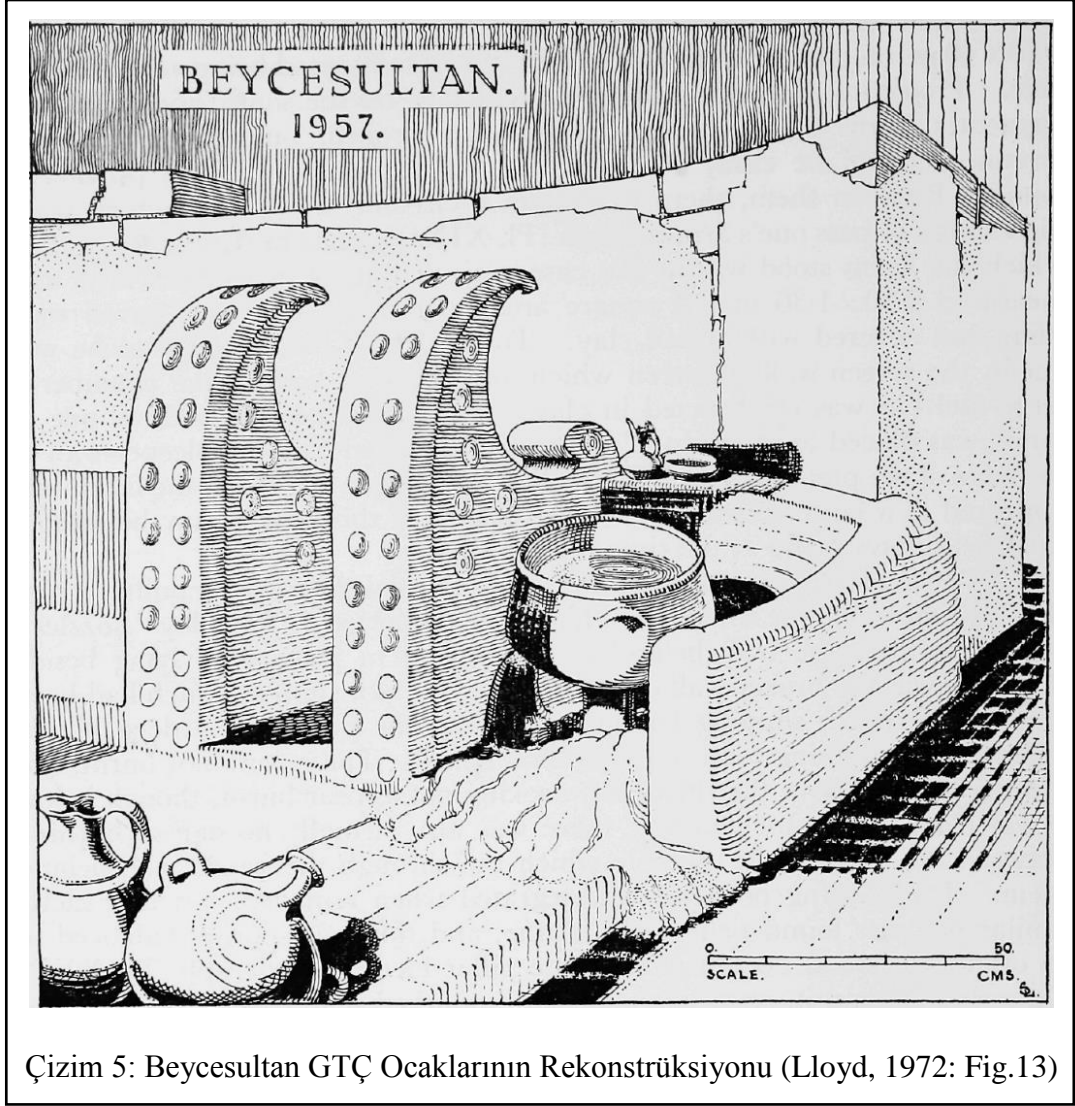
*** Ocaklarda ateşin yanmasına yarayan malzemelere destek yapan ayaklık. Tanım için TDK'dan faydalanılmıştır.

¹²² Lloyd, 1972: 11.

¹²³ Lloyd, 1972: 14.

¹²⁴ Lloyd, 1972: 20, 21.

kolun girebileceği genişlikte bir delik bulunmaktadır. Platformun üstünde, boynuzların doğusunda içi kül dolu bir ocak vardır. Bu odada duvarlar boyunca kilden sekiler yerleştirilmiştir. Odanın kuzey ucunda kilden bir kutu ve içinde de oldukça iyi korunmuş bir pişirme kabı ele geçmiştir.¹²⁵

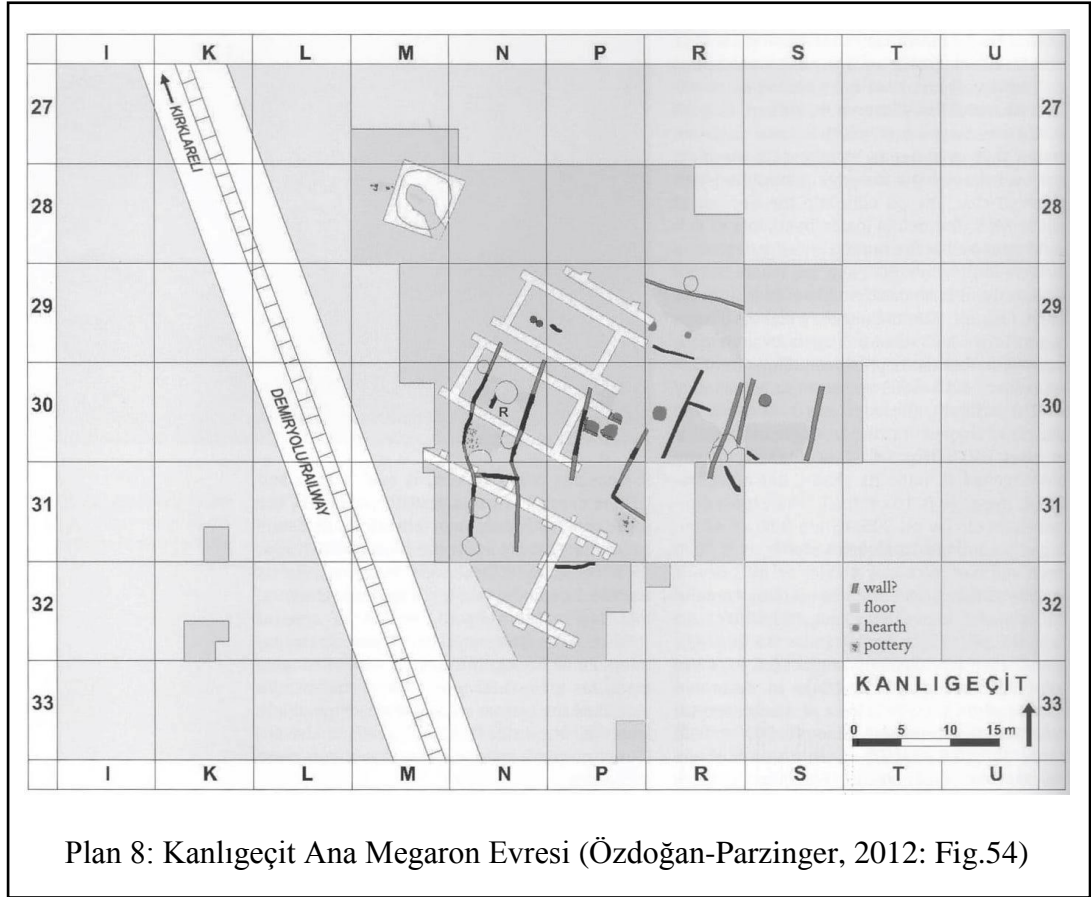
Çizim 5: Beycesultan GTÇ Ocaklarının Rekonstrüksiyonu (Lloyd, 1972: Fig.13)

Beycesultan'ın yeni dönem kazılarında ise GTÇ'ye tarihli 5a2 Tabakası'nda ele geçen ve tapınak kompleksi olarak yorumlanan yapının, 6 No.'lu Mekân'ında boynuz biçimli sunak/ocak ele geçmiştir. Fakat 3 No.'lu Mekân'da ise evsel nitelikteki

¹²⁵ Lloyd, 1972: 24-27.

sabit mimari unsurlar ve buluntular bu alanın belki de bir kısmının dinsel faaliyetler için kullanıldığı izlenimini yaratmaktadır.¹²⁶

Kırklareli’nde bulunan Kanlıgeçit kazılarında Ana Megaron Evresi olarak adlandırılan 2b Evresi’nde, bir önceki dönemden ele geçen H, J, K, L megaronları hala kullanılmaktadır. Megaronların doğuya açılan avlusu bu evrede de korunmuştur. Fakat megaronları sınırlayan duvar izine rastlanmamıştır. Buradaki açık alanda oval çukurlar, ateş yerleri ve kubbeli fırınlar ele geçmiştir. İlk kez 2b Evresi’nde yapıların taş temelleri ayakta kalmış vaziyettedir. M. Özdoğan ve H. Parzinger’e göre megaronların düzenlemeleri dikkatle incelendiğinde sitadel yapısının proto planı olarak görülebilir ve böylesine planlanmış anıtsal yapıların özel bir işlevi olmalıdır.¹²⁷

¹²⁶ Abay-Dedeoğlu, 2016: 188, 189.

¹²⁷ Özdoğan-Parzinger, 2012: 29.

Ana Megaron Evresi'ndeki L Megaronu da tıpkı diğer megaronlar gibi büyük bir odadan oluşmaktadır. Megaronun doğu duvarı önünde bir ocak bulunmaktadır ve burada öne çıkan bir diğer buluntu ise ele geçen çukurdur. Bu çukur seramonilerde kullanılan bir öge olup, doğudaki giriş salonunun merkezinde bulunmaktadır.¹²⁸ Çukurun içerisinde hayvan kemikleri, karbonize kömür parçaları, sarımsı kahverengi kil blokları ve bir adet kırmızı astarlı oldukça kaliteli kap görülmektedir.¹²⁹

Kanlıgeçit'in 31P Plankaresi'nin köşesinde bir ocak ele geçmiştir. Burada ele geçen kayda değer buluntular; tüm ya da tüme yakın kaplar ve bir çukur içinde yalnızca alt çenesi kayıp, kafatasında da delik bulunan bir atın kafatası ele geçmiştir. Bu buluntular açıkça bir yapıya ait olmalıdır. Fakat domestik bir yapıya mı yoksa özel bir yapıya mı ait oldukları bilinmemektedir.¹³⁰ Özdoğan ve Parzinger'e göre ele geçen ocak ve at iskeletinin bulunduğu çukur, Ana Megaron Evresi'nde bulunan seramoni çukuruyla bağlantılı olmalıdır.

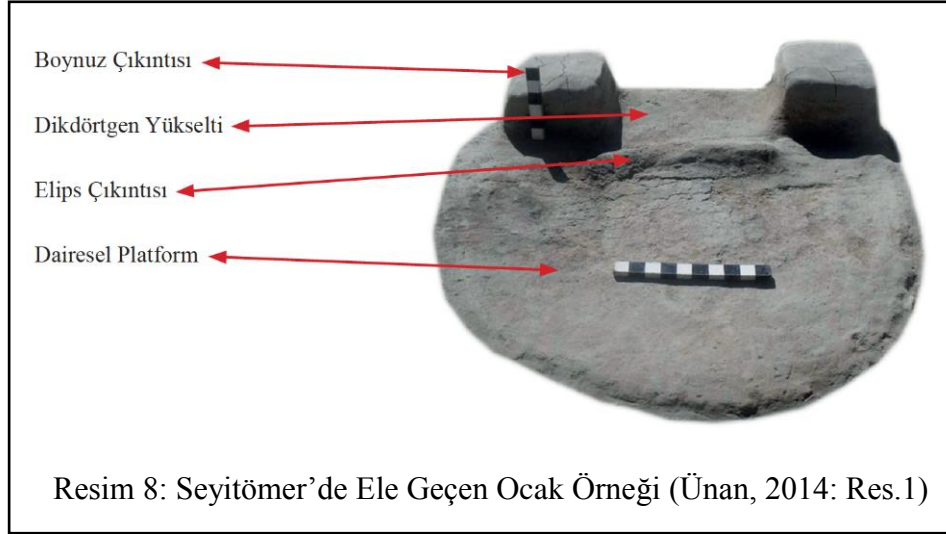
Kütahya'daki Seyitömer yerleşiminde ETÇ ve OTÇ'ye ait saray mekânlarında, megaronlarda sıklıkla ocaklara rastlanılmaktadır. Yapılar içinde yer alan mimari unsurlardan biri olan ocakların gerek biçimsel özellikleri, gerekse de kullanılan inşa malzemesi açısından aynı özellikler gösterdikleri anlaşılmıştır. ETÇ III Tabakası'nın üç evresinde de bilinen kilden yapılmış ve "boğa başlı" olarak literatüre geçmiş ocaklar bulunmaktadır. Ele geçen bu ocakların önünde tabandan birkaç santimetre yükseğe yapılmış yuvarlak biçimli platform bulunmaktadır. Bu platformun hemen gersinde ise dikdörtgen platformun kısa kenarlarında iki adet boynuz biçimde çıkıntılar görülmektedir. Ayrıca ele geçirilen bazı ocaklarda dikdörtgen platformun önünde bu bölüme paralel olacak şekilde ve orta kısmına denk getirilerek yapılmış, elips biçiminde bir çıkıntı daha bulunmaktadır. Bu kısım ocak başı arasında boşluk vardır. Ocaklar değerlendirilirken dairesel bölümleri boğa başı, kısa kenarındaki çıkıntılar boğanın boynuzları, elips biçimindeki çıkıntı ise boğanın alın kısmı olarak yorumlanmıştır. Ocaklar incelendiğinde üç aşamada yapıldıkları görülmüştür. Ele geçirilen ocakların bazıları tamamen sarı kilden yapılmıştır. Bazı ocakların başına

¹²⁸ Özdoğan-Parzinger, 2012: 32.

¹²⁹ Özdoğan-Parzinger, 2012: 34.

¹³⁰ Özdoğan-Parzinger, 2012: 45.

öncelikle plaka şekilli taşlar konduktan sonra kille sıvandıkları, bazılarınınmsa ocak şeklini oluşturacak şekilde taşların örüldüğü ve sonrasında kille sıvandığı anlaşılmıştır.¹³¹ Boğa başlı ocaklar konutlarda, saray kompleksinin yaşam odalarında ve tapınakta ele geçmiştir. Atölye ve depo mekânlarında bu denli özel anlama sahip ocaklar görülmemektedir. Fırın ve boğa başlı ocakların ikisi birden aynı odada ele geçmemiştir. Fakat yalnızca birkaç mekânın farklı odalarında ocak ve fırın açığa çıkarılmıştır. Bu tipte yapılar hem atölye hem de konut olarak isimlendirilmiştir. Seyitömer Kazıları'nda ele geçen ocakların tümü mekân içerisindeki odalarda yer almaktadır. ETÇ'de görülen dikdörtgen planlı yapıların girişleri kısa duvarın ortasındadır. Ocaklar ise girişin karşısında ana odanın gerisinde bulunmaktadır. Aynı yapıların odalarının her birinde farklı farklı ocaklar bulunmaktadır. Bunun bilinçli olarak yapıldığı varsayılmaktadır. Hatta ana odalarda bulunan ocaklar diğer odalarda bulunan ocaklara göre boyut olarak daha büyük yapılmışlardır.¹³²

¹³¹ Ünan, 2014: 74.

¹³² Ünan, 2014: 78.

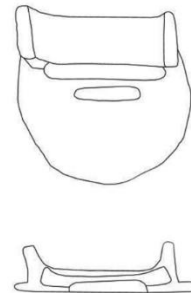
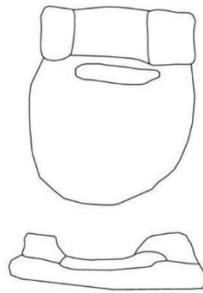
Resim 9: Seyitömer’de Yapıların Genel Görünümü (Ünan, 2014: Res.2)

Ocakların önündeki dairesel platformda ateşin yakıldığı ve burada pişirme işleminin gerçekleştiği, boynuz kısmının ise bir işlevi olmadığı fakat boğa kültü ile ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda Seyitömer boynuzlu ocakları kutsal sayılmaktadır. Ocakların dairesel platformu üzerinde gözlenen ateş izleri ve ayrıca *in situ* halde bulunan üç ayaklı kaplar bizi ateşin ocağın bu kısmında yakıldığını göstermektedir. Bu ocakların ebatları mekânın kullanım amacı ve boyutuna göre değişmektedir. Ele geçen en büyük ocak Seyitömer Saray Yapısı’nın ana odasında yer almaktadır. Seyitömer ETC’sinin A ve B safhalarında bulunan tapınakların içinde bu ocaklarla karşılaşırız. Fakat konutlarda görülen boynuz biçimli ocakların da kutsal işlevinin olduğu düşünülmektedir.¹³³

¹³³ Ünan, 2014: 80.

Resim 10: Seyitömer’de Ele Geçen Ocaklar (Ünan, 2014: Res.3)

Resim 11: Seyitömer Ocaklarının Alandan Görünümü

(Ünan, 2014: Res.4)

En erken evre olan C Evresi'nde henüz dini bir yapı ele geçirilmemiştir. Buna rağmen en fazla ocak bu evrede yer almaktadır. Bu da ocakların C Evresi'nde ev içi tapınım maksatlı kullanıldığını akla getirmektedir. B ve A evrelerinde dini bir yapı ele geçmiş olmasına rağmen konutlarda kutsal ocakların kullanımından kopuş olmamıştır.¹³⁴

Yassihöyük'de ETC'ye ait saray binası olduğu düşünülen yapı, Kültepe'nin 11b Katı'nda açığa çıkarılan büyük binanın planı ile benzerlik oluşturmaktadır. Binanın W20 olarak numaralandırılan odanın ortasında duvara dayalı bir kaide keşfedilmiştir. Üç basamaklı bu kaidenin üstü ve yan yüzleri kil ve kireçle sıvanmıştır. Ayrıca oda ortasına çapı 220 cm olan sıvalı, kalın kenarlı yuvarlak bir ocak yerleştirilmiştir. Bu ocağın yuvarlak ana kısmına eklenen kare şekilli bir kısım, anahtar deliği formunda olduğu saptanmıştır. Bu ocak üzerinde bir de seyyar ocak ayağı ele geçmiştir. Bu tip seyyar ocak ayakları W19'un tabanında tek ve çift olarak *in situ* halde bulunmuşlardır.¹³⁵

Resim 12: Yassihöyük Saray Yapısı (Omura, 2016: Fig.16)

¹³⁴ Ünan, 2014: 81; detaylı bilgi için bkz: Bilgen, 2011; Bilgen, 2012a; Bilgen, 2012b; Bilgen, 2013; Bilgen, 2014; Bilgen vd., 2011; Bilgen vd., 2012.

¹³⁵ Omura, 2016: 40.

Hitit kültüründe görülen ocakların maddi kalıntlarına baktığımızda ise Hattuşa kazılarındaki Eski Hitit Çağı evlerinde, duvarın birine dayanan, at nalı veya dörtgen biçimli küçük kalker taşlarından örülmüş duvar kalıntıları bulunmuştur. Buralarda bulunan küller, bunların ocak olduğunu kanıtlamaktadır. Eski Hitit Çağı'na tarihlenen bir konutta tüm halde yuvarlak bir ocak tabanı bulunmuştur.¹³⁶ Ayrıca Hattuşa'da mahallelerin bulunduğu kent kesiminde, yalnızca avlularda sabit ocak yerleri saptanmıştır. Erken Tunç Çağı III Evresi'nde 13, 12 ve 11. yapı katları olarak sayılan üç tabaka saptanmıştır. Tüm tabakalarda anıtsal yapılara ait kalıntılar bulunmaktadır. 13. Yapı Katı'na ait yapının yangın geçirdiği ortaya çıkmaktadır. Bu yapı tam olarak açığa çıkarılmamıştır. 12. Yapı Katı'nda ise tapınak kompleksi olarak tanımlanan yapı bulunmuştur. Yangınla yok olan bu yapının ortasındaki hol biçimli tapınak bölümü megaron biçiminde planlandığı yorumlanmaktaysa da; bu mekânın batısında yer alan mekânın nasıl bittiği kazının yetersizliğinden tam anlaşılamamıştır. Tüm odaların ortadaki tapınak kısmına açıldığı görülmektedir. Kare biçimli tapınak kısmında ise ortada olasılıkla kutsal ateşin yakıldığı büyük ocak; bu ocağın çevresinde yer alan dört adet sütun yeri vardır.¹³⁷

ETÇ II Evresi'nde 11b Yapı Katı'nda tam olarak niteliği bilinemeyen yapının hem tapınak (büyük mekân) hem de saray (?) olarak vazife gördüğü tahmin edilmektedir. Yapının çağdaşı Anadolu yerleşmelerinde boyutu, sekileri, büyük anıtsal tören ocağı gibi özellikleri ile bir benzeri olmadığını ifade edilmektedir.¹³⁸

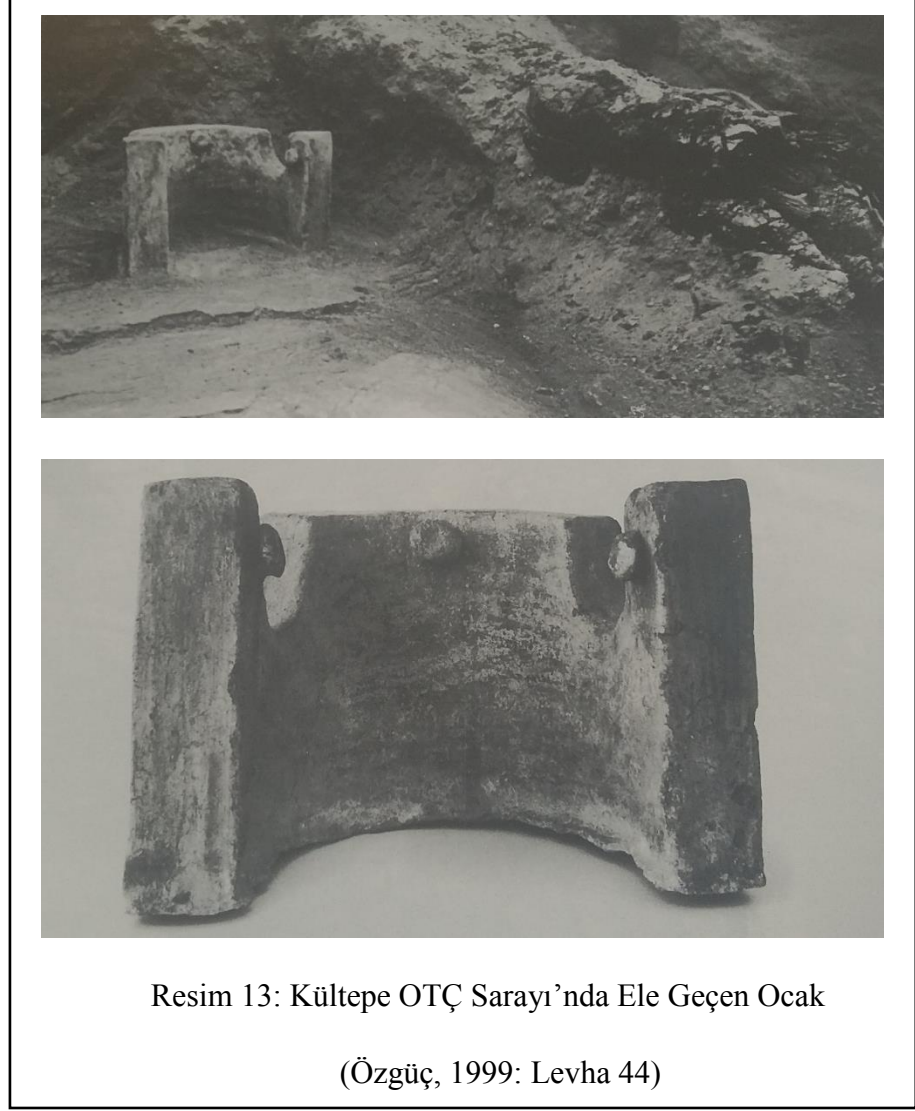
Kültepe'de OTÇ Tabakası'nda eski sarayda LXXXIX-XC/91'de yanık kalasların altında kalmış küçük ocak, Kaniş Karum'u II. Kat ocaklarının aynısıdır. LXXXIX-XC/90-91'deki salonun doğusundaki odanın ortasında ocak ve doğu duvarına bağlı kerpiç banklar ele geçmiştir. Burada kırık iki tablet bulunmuştur. Sarayın bu odaları XCI/91 No.'lu koridorla güneydeki dar mekâna bağlanmaktadır. Bu mekân birer kapıyla batısındaki üç odaya açılmaktadır. Odaların ilkinde odanın

¹³⁶ Darga, 1985: 151.

¹³⁷ Darga, 1985: 152.

¹³⁸ Darga, 1985: 152.

ortasında yakın bir yerde ocak, ikincisinde dikdörtgen biçimli taş yalak ve toprak bank üstünde ocak bulunmuştur.¹³⁹

Sarayın güney bölümünde bulunan büyük bir odanın (XCIII-XCIV/91) bir bölümü ve tabanı üstünde meydan ocağı ve bir tablet keşfedilmiştir.¹⁴⁰

Sarayın batı kanadında CIX-CX/87-88'de büyük odalardan birinin doğu ve batı açık kırmızı badanalı duvarları boyunca (karşılıklı olarak) Kültepe için karakteristik

¹³⁹ Özgüç, 1999: 23.

¹⁴⁰ Özgüç, 1999: 24.

olan sıvalı toprak sekiler ve ortasına yakın kesimde de meydan ocağı vardır. Ocağın ortasındaki çukurun içi kül doludur.¹⁴¹

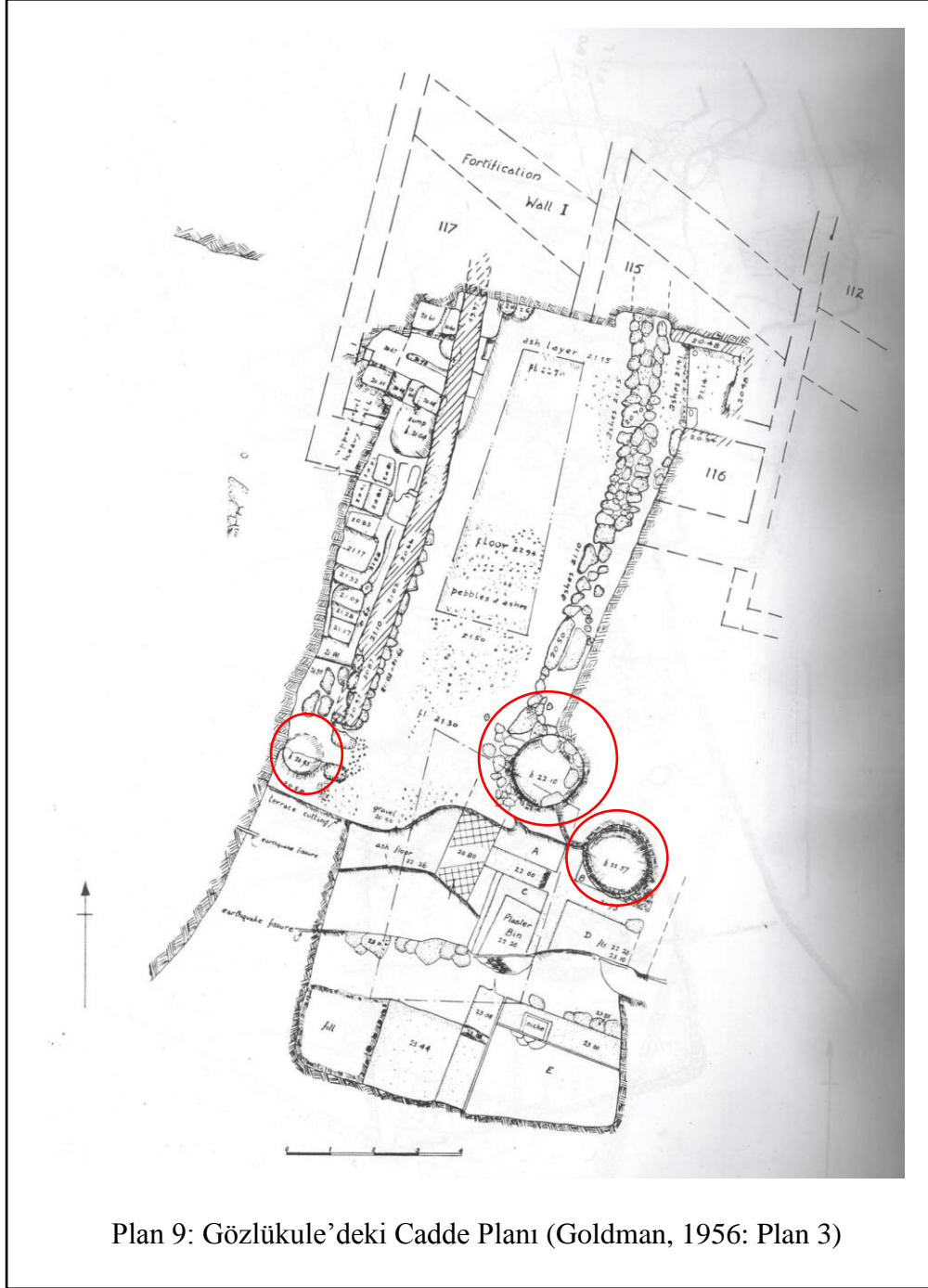
Resim 14: Kültepe Sarayı'nın Batı Kanadındaki Ocak

(Özgüç, 1999: Levha 50.2)

Akdeniz'in kuzeydoğu kıyı şeridinde yer alan Gözlükule yerleşmesinin ETÇ I Safhası'nda kuzey-güney doğrultusunda 10 m uzunluğunda, doğu-batı genişliği maksimum 4 m eninde çakıl taşları ile döşeli cadde ele geçmiştir. Cadde, dikkatlice planlanarak inşa edilmiş dış yüzeyi plasterle kaplı, kil yapılarla sınırlandırılmıştır. Cadde üzerinde silolar, ocaklar, sekiler ve kanallar ele geçmiştir. Caddede ele geçen en ilginç buluntu bir platformla ayrılmış ocak yapısıdır. Ocağa bakıldığında kilden bir tepesi bulunmaktadır. Ocağın güneyinde ise kil idol parçası ele geçmiştir. Ocağın iki tarafında iki yüksek tuğla kullanılarak parapet oluşturulmuş, böylece ateş yeri sınırlandırılmıştır. Gözlükule'de çok sayıda tespit edilen ocaklar içinde tepesi bulunan

¹⁴¹ Özgüç, 1999: 36.

bu ocak çeşidi diğerlerinden bariz bir biçimde ayrılmaktadır. Bu ocak Gözlükule'nin primitif ateş sunağı olarak ünük bir eserdir.¹⁴²

Plan 9: Gözlükule'deki Cadde Planı (Goldman, 1956: Plan 3)

¹⁴² Goldman, 1956: 10.

Karadeniz'in önemli merkezlerinden İkiztepe'de Tepe I yerleşmesindeki ETÇ II Kültür Katmanı'nın değişik evrelerine ait ele geçen buluntulardan dikkati çeken insan yüzü betimlenmiş portatif ocak parçalarıdır.¹⁴³

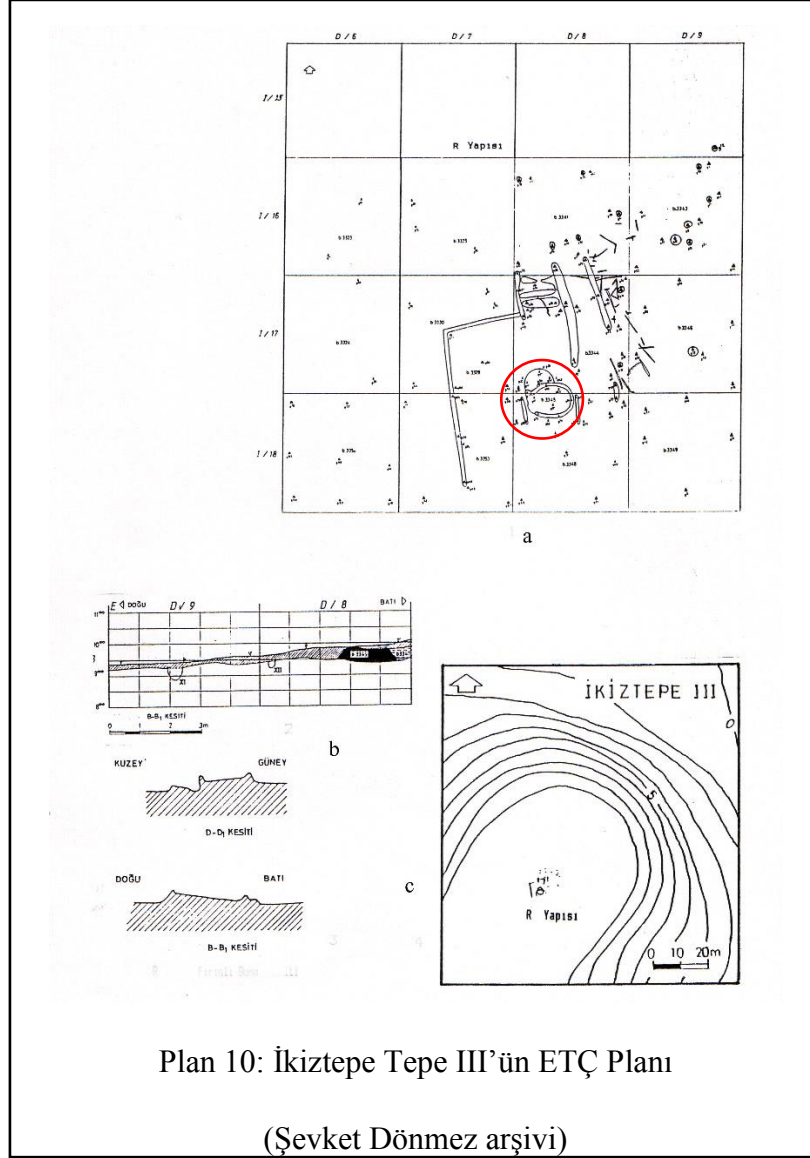

Resim 15: İkiztepe'de Ele Geçen İnsan Yüzlü Ocak Parçası
(Şevket Dönmez arşivi)

Tepe III'ün 6. Mimari Tabakası'nda ele geçen sundurmalı ahşap yapı kalıntıları arasında sundurmanın güneyinde oval şekilli büyükçe bir ocak yeri ortaya çıkartılmıştır. Ocağın ağız kısmı kaba bir sıva ile kaplanmıştır.¹⁴⁴

¹⁴³ Bilgi, 1986a: 112.

¹⁴⁴ Bilgi, 1999: 488.

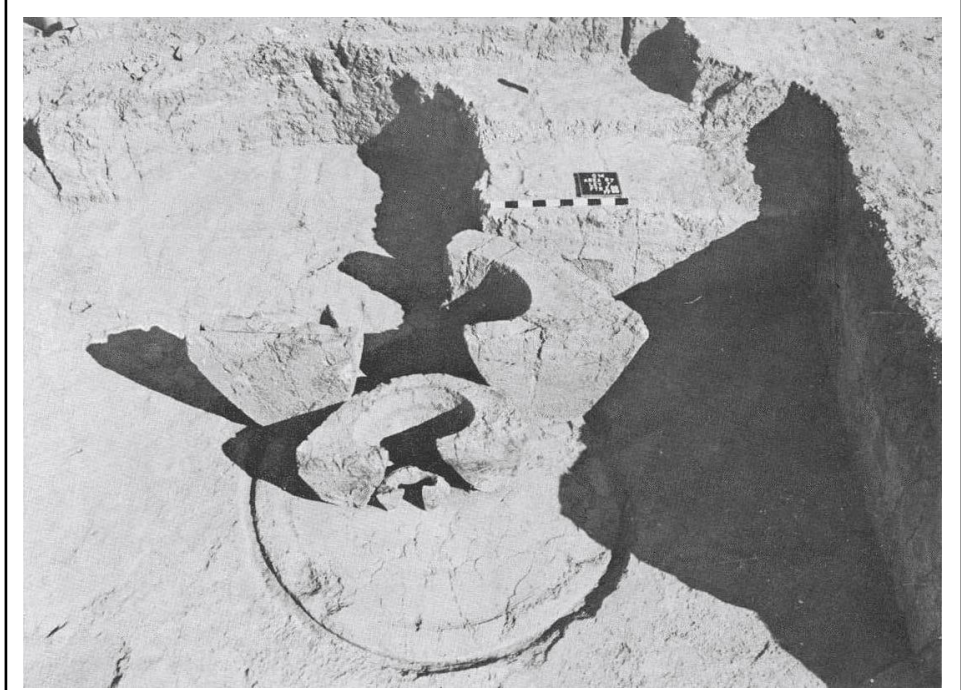

Malatya’da kurtarma kazısı yapılan Köşkerbaba yerleşiminin ETÇ’nin III. Evresi’nin 1. Yapı Katı’na ait duvarların iç kesimi ve tabanları oldukça iyi sıvanmış bir mekân ele geçmiştir. Mekânın kuzeybatı, güneybatı ve güneydoğu duvarlarına bitişik, iyi sıvalı alçak sekiler yer almaktadır. Ayrıca kuzeybatı duvarındaki sekinin orta kesiminde, önünde yuvarlak küllük yeri de bulunan anıtsal bir ocak mevcuttur. Ocağın duvarlarının ön kısmı insan yüzünü andıracak biçimde bitirilmiş, fakat yüz uzuvları işlenmemiştir. Mekânda göze çarpan diğer bir özellik ise duvarların alt kesimleri, yani sekilerin hemen üstü siyah renk ile badanalanmıştır. Diğer taraftan, ocağın içi, duvarların üst kesimleri beyaz renge boyanmıştır ve küllük kısmı dışında pek ateş izine rastlanılmamıştır. Her ne kadar mekân içinde kutsal bir yer özelliğini yansıtmayacak herhangi bir eser bulunamadıysa da mekânın çok itinalı yapılmış olması ve içinde de ağız doğuya bakan anıtsal bir ocağın yer alması nedeniyle buranın ETÇ III’ün 1. Evresi’nin küçük bir tapınağı olabileceği düşünülmüştür.¹⁴⁵

Elazığ’daki Korucutepe’de ETÇ IIIA’da mimari açıdan dikkati çeken O14 Sondajı’nda LXXX. Tabaka’da tespit edilen salon olarak tanımlanan mekân, taş temel kerpiç duvarlı beyaz boyalıdır. Salonun doğu duvarının karşısında kil platform yer almaktadır. Bunun önünde ETÇ Dönemi andironlarından üç adet ele geçirilmiştir. Bu üçlü iç içe geçmiş özel konuma sahip andironların hemen yakınında *in situ* durumda bir silindirik kap altlığı durmakta ve bunu destekleyen kilden bir payandanın yanında ise bakırdan bir hançer ve bir büyükbaş hayvan boynuzu bulunmaktadır. Bunun dışında pişmiş toprak hayvan figürinleri, çok sayıda çanak çömlek parçaları ve tam bir kapak, bu alandaki buluntu grupları olarak öne çıkmaktadır. Merkezi konumdaki salonun kuzey kesiminde salonun dış duvarı karşısında sıralanmış çeşitli biçimlere sahip ocaklar dizisi bulunan bir alan yer alırken, batısında ise içerisinde depolama küplerinin bulunduğu iki depo odası yer almaktadır. Salon yapısının güney duvarı boyunca giriş çıkışı engelleyen koridor biçimli odanın içinde iki ocak bulunmuştur. Bu koridorun doğusu bir avluya açılmaktadır. Bu avludan çok sayıda hayvan figürini, keramik parçaları dışında ezgi taşları ele geçmiştir. Kompleks bir mimari anlayış gösteren bu mekânlardaki buluntu gruplarına rağmen kazıcıları bu alandaki

¹⁴⁵ Bilgi, 1986b: 143.

mekânların işlevine dair net bir yorum yapamamışlardır.¹⁴⁶ Bu yapıda ilginç olan, ETR kültürüne özgü tipik ocak ve andironların varlığıdır.

Resim 17: Korucutepe ETÇ III Evresi'nde Ele Geçen Andironlar
(Loon-Güterbock, 1972: Levha 55.3)

Yine Elazığ İli'nin güneydoğusunda yer alan Norşuntepe yerleşiminin ETÇ II Dönemi'ne ait 24. Tabaka'da yuvarlak planlı yapının duvarları sarı renkte çamurla sıvalıdır. Ev içi düzenleme standart bir biçimde kil sekiler ve ETR'den bilinen ocaklar varlığını devam göstermektedir.¹⁴⁷

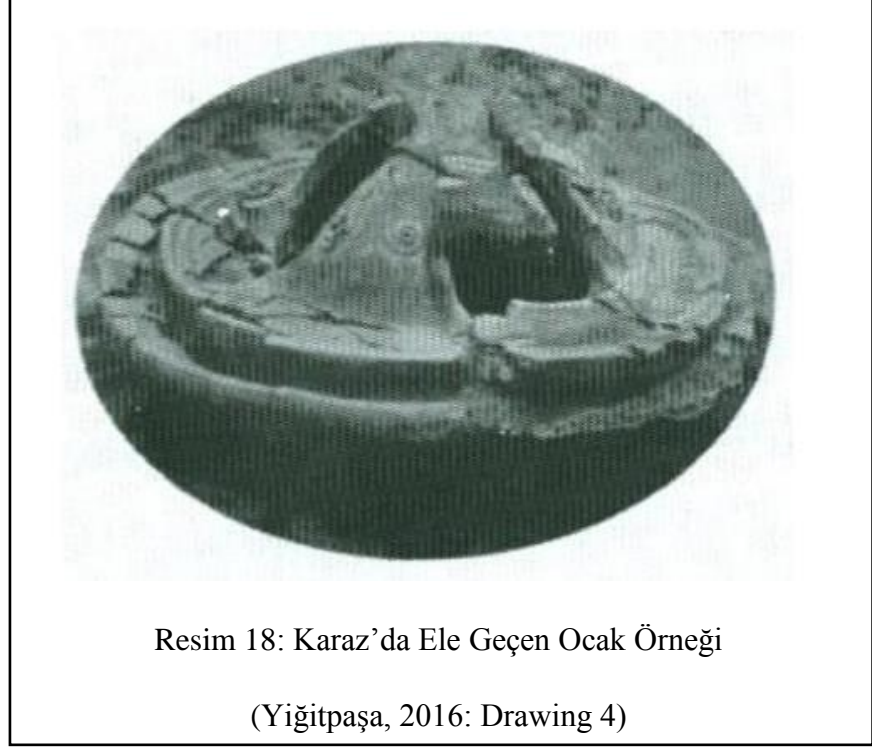
Erzurum'da bulunan Karaz'da genellikle ikili veya üçlü boynuz şeklinde çıkıntıya sahip ocaklar ele geçmiştir.¹⁴⁸ Karaz ve Karaz dışında Pulur, Güzelova Norşuntepe, Tepecik ve Sos Höyük'de ele geçen at nalı veya boynuz şeklinde

¹⁴⁶ Işıklı, 2005: 262, 263.

¹⁴⁷ Işıklı, 2005: 245.

¹⁴⁸ Işıklı, 2005: 426.

çıkıntılara sahip olan ocaklar Karaz Kültürü'nün dini inançları hakkında bilgi vermektedir.¹⁴⁹

Resim 18: Karaz'da Ele Geçen Ocak Örneği

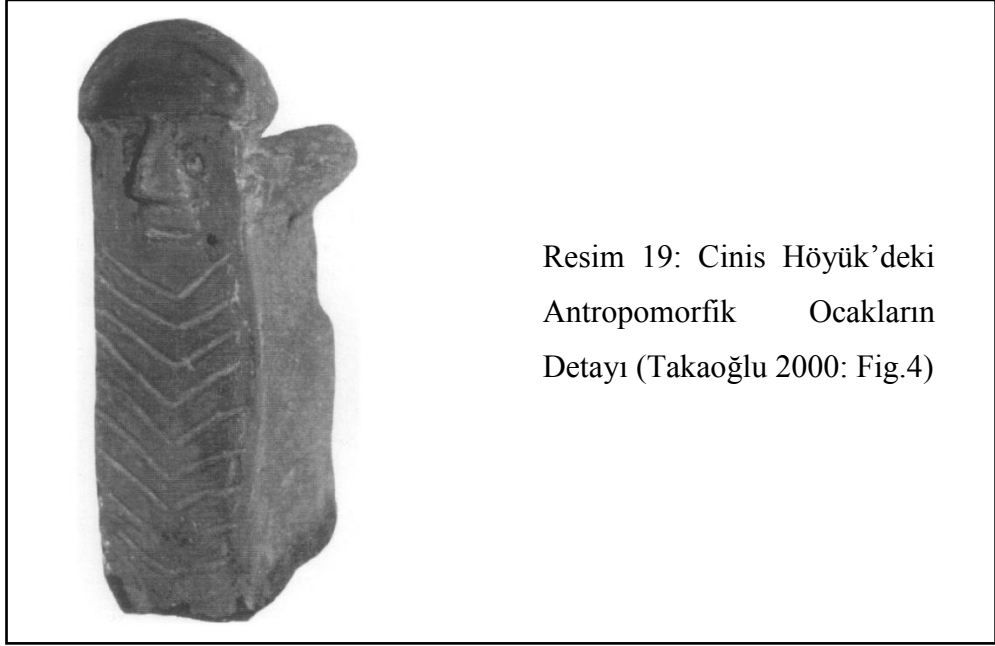
(Yiğitpaşa, 2016: Drawing 4)

Erzurum Ovası'nda yer alan Cinis Höyük'de ele geçen antropomorfik at nalı biçimindeki ocaklar kuzeydoğu Anadolu ETÇ'sindeki dini geleneklere yeni bir ışık tutmuştur. Genellikle odanın merkezinde sergilenen at nalı bu ocakların insan yüzü işlemleri, kazıma tekniğinde yapılmıştır. Ocakların iç yüzünde kapları taşımak için topuz şeklinde çıkıntılar bulunmaktadır. Bu ocakların yerel varyasyonları daha basit formda yapılırken, Cinis Höyük'de ise daha özenli ve daha süslemeli yapılmıştır. Ocaktaki insan yüzünün başında bir şapka, yüzünün alt kısmında ise baskı bezemeyle yapılmış şevron motifleri görülmektedir.¹⁵⁰ Cinis Höyük'de bulunan antropomorfik at nalı ocaklar Erzurum Bölgesi'nin ünik eserleridir. Kuzeydoğu Anadolu'da daha öncesinde antropomorfik ocaklara rastlanılmaz. Ancak Cinis Höyük ile birlikte Kura-Aras ve Suriye-Filistin arasındaki boşluk tamamlanmıştır.¹⁵¹

¹⁴⁹ Yiğitpaşa, 2016: 51.

¹⁵⁰ Ceylan, 2001: 30.

¹⁵¹ Takaoğlu, 2000: 13.

Resim 19: Cinis Höyük'deki
Antropomorfik Ocakların
Detayı (Takaoğlu 2000: Fig.4)

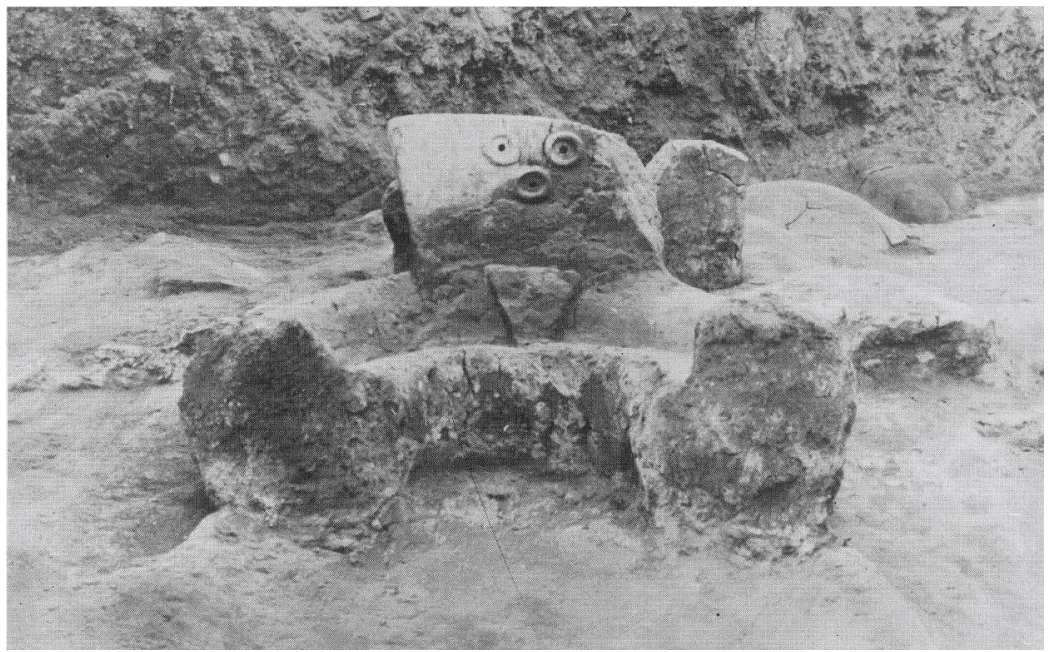
Karaz'a oldukça yakın Güzelova yerleşmesinin ETÇ Dönemi'nde pek çok sayıda boynuzlu ocaklar ele geçmiştir. Boyutu ve biçimlerinden dolayı kullanım açısından ziyade ritüel amaçlı kullanılmışlardır. Sadece baş kısmı korunmuş bir ocağa ait üçgen biçiminde verilen yüz kısmında detaylar kazıma tekniğinde verilmiştir. İç içe üç halkadan ve bunların ortasında küçük bir delikten oluşan gözler ve burun üst kısmında yer alan iki adet düz kısa paralel çizgi yüze detaylandırmalarını tamamlamak içindir.¹⁵²

Tunceli İli sınırları içinde, Keban Baraj Gölü altında kalmış olan Pulur/Sakyol kazılarında ETÇ'yi temsil eden X. Yapı Katı'ndaki 74 No.'lu Oda iç avludaki 73 No.'lu Oda'dan geçiş sağlayan giriş yeri olup aynı zamanda kuzeybatı yönünde konuşlandırılmış, basamaklı ve eşiklidir. Kuzeybatı köşesinde büyükçe bir fırın, onun yanı başında yarım daire biçiminde, kilden, sabit bir sacayak bulunmuştur. Odanın ortasında, damı tutan orta direklere ait iki adet kaide çukuru, bunun ilerisinde güneydoğu kenarına yakın at nalı biçimli, kilden, önü tepsili kutsal ocak, arkasında da sunak vazifesi gören oluklu çift taştan ibaret bir pano vardır. At nalı biçimli ocağın

¹⁵² Işıklı, 2005: 428.

üzerinde kabartma olarak yapılmış öküz başı bezeği bulunmuştur. Oturan heykelin dini niteliği bulunduğu ve odanın aynı zamanda bir aile tapınağı olduğu şüphesizdir.¹⁵³

79-80 No.'lu odalar tapınak odalarıdır. İki odanın arası kerpiç ve çamur harçlı bir taş duvarla ayrılmıştır. 79 No.'lu Oda'ya girilince sağ köşede bir fırın ve yanı başında at nalı küçük ocak bulunmaktadır. Tapınağın merkezini meydana getiren kilden yapılmış, aynı zamanda ocak olan, eteğini yaymış insan heykeli biçimli yükseltisi ile arkasındaki sunak vazifesi gören pano, odanın sonuna doğru yerleştirilmiştir. Heykellerin yerden yüksekliği 0.60 m, genişliği 0.50 m, etekle beraber derinliği 1 m, arkasındaki sunak olduğu düşünülen panoyla birlikte derinliği 2 m kadardır. Heykellerin yüzünde gözler ve ağız, içi nokta biçimi çukurlu kabartma halkalarla gösterilmiştir. Heykelin bakışındaki kuvvet ifadesi açıkça bellidir. Tapınağın gizliliği bir "koltuk duvar" parçası ile sağlanmıştır. Heykel biçimli ocağın arkasında, dış duvar boyunca kavisli bir seki uzanmaktadır.¹⁵⁴

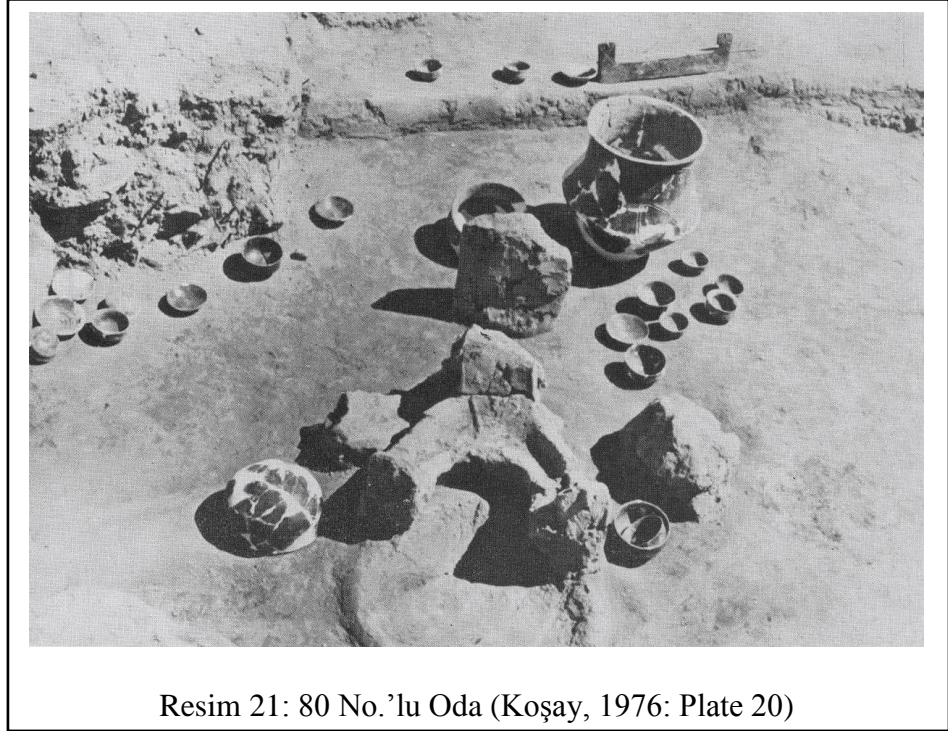
Resim 20: 79 No.'lu Oda'daki Ocak (Koşay, 1976: Plate 19)

¹⁵³ Koşay, 1976: 12.

¹⁵⁴ Koşay, 1976: 13.

Yine aynı tabakada 77 No.'lu Oda'da bulunan sekinin iç kenarına yakın bir direk kaide çukuru ve hemen önünde yarım daire biçiminde muhtemelen bir mangal çukuru ve onun da önünde at nalı biçiminde etekli bir ocak vardır. İç avludan giriş yerine göre solda, duvara bitişik bir ocak sekisi ile yanı başındaki kül oluklu geniş ocak sağlam olarak bulunmuştur.¹⁵⁵

80 No.'lu Oda, 79 No.'lu Oda'dan daha büyük olup dışarıya kapalıdır. Basamaklı kapı ile iç avluda yer alan, ikinci bir odaya geçilir. Odanın kuzeybatı köşesinde bir fırın vardır. Batıdaki duvarın dibinde ise küçük seki ile at nalı ocak bulunmaktadır. Bereket Tanrıçası'nı tasvir eden kil yapımı heykel biçimli ocak ile sunak, odanın sonuna doğru yerleştirilmiştir.¹⁵⁶ Heykelin tepesinden kopan kırık parçanın narin bir yüzü tasvir ettiği tespit edilmiştir. Bu yüzün altında, boynunda kırık çizgilerle bazı şekiller çizilmiş ve yine boynun altında bulunan üçgende ve ileri uzanmış kolların avuçları içinde de yüz tasviri tekrarlanmıştır. Karın altında üçgen biçimli yerle dişilik uzvu gösterilmiştir.¹⁵⁷ Odanın içinde bulunan kanat şeklinde iki duvar parçası, heykelin bulunduğu yerin gizliliğini sağlayan birer pano niteliğindedir.

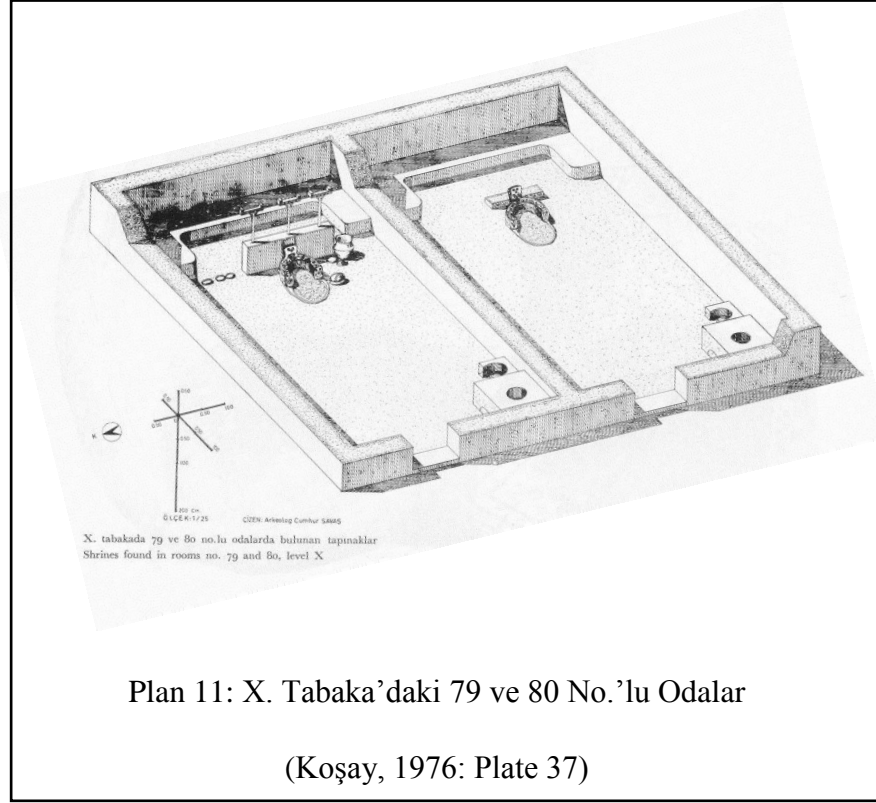

Resim 21: 80 No.'lu Oda (Koşay, 1976: Plate 20)

¹⁵⁵ Koşay, 1976: 13.

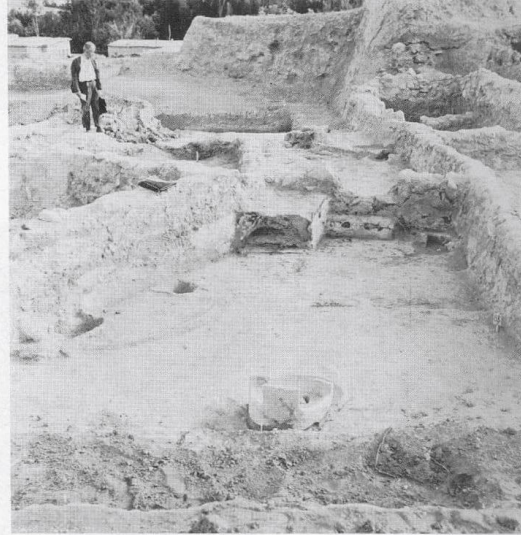
¹⁵⁶ Koşay, 1976: 13, 14.

¹⁵⁷ Koşay, 1976: 25.

Tapınak olarak adlandırılan 83 No.'lu Oda'nın geniş ve kapalı ucunda, kavisli sekiden 147 cm uzaklıkta, oturmuş ve eteklerini yaymış durumda, kilden yapılmış insan heykeli bulunmaktadır. Heykelin yaklaşık olarak yüksekliği 0.50 m, genişliği ise 0.60 m kadardır. Bu heykelin gözleri ve ağız kabartma halkalar, burnu ise kabartma çizgi ile gösterilmiş, yüz hatları bir üçgen içine alınmıştır. Boynundaki düzensiz elips biçimli hatlar şişmanlıktan oluşan yağlılığı belirtebilir. Heykelin kollarının ucunda aynı şekilde küçük iki yüz vardır. Kollarının iç tarafında da eğimli olarak başka iki yüz daha yerleştirilmiştir. Burada esas ana tanrıça yanında, ikincil olarak tanrıların gösterilmiş olması mümkündür.¹⁵⁸

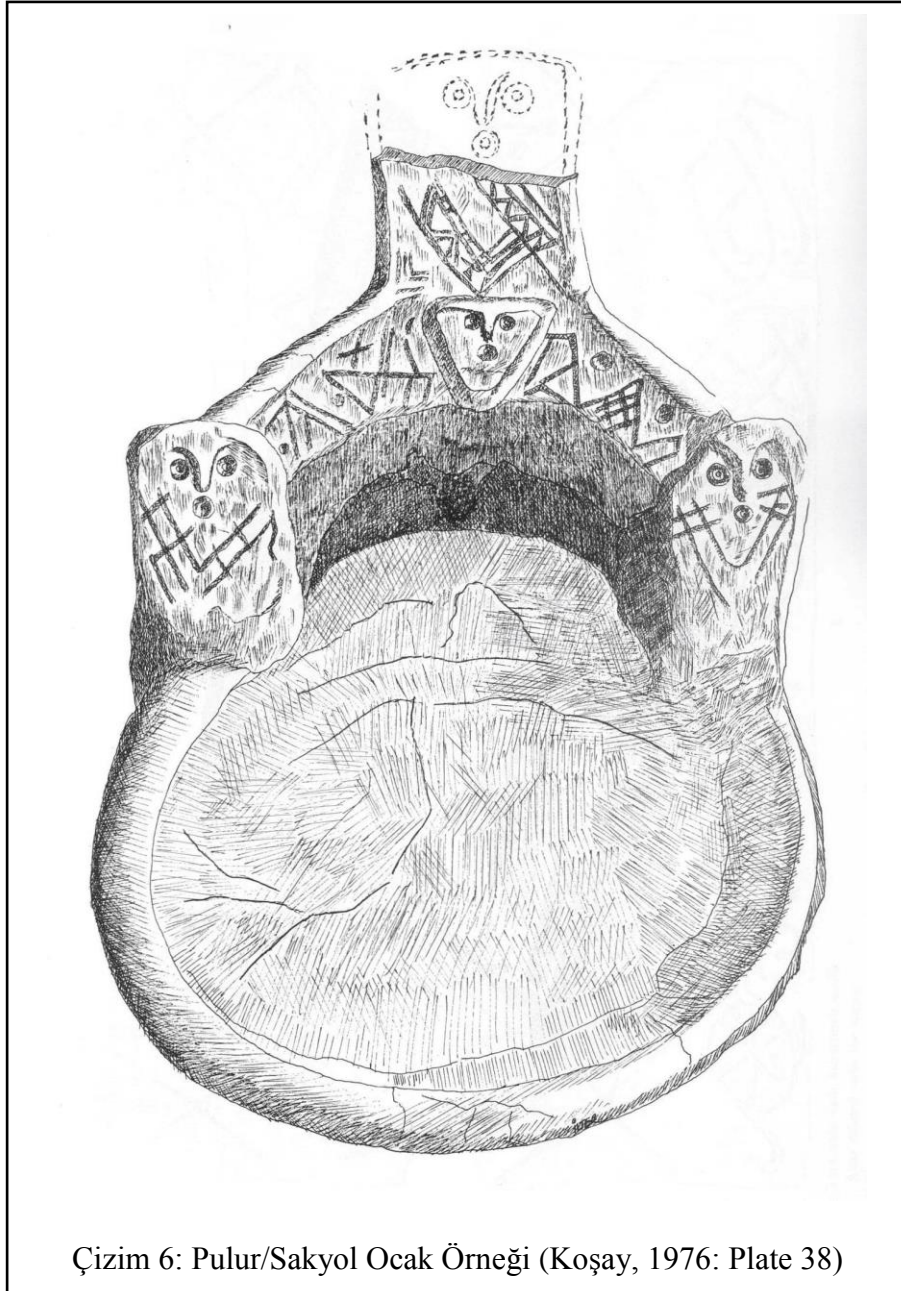
¹⁵⁸ Koşay, 1976: 16, 26.

3

Resim 22: 83 No.'lu Oda ve Ele Geçen Ocak (Koşay, 1976: Plate 21)

Pulur/Sakyol'da ele geçen fantastik heykellerin etekleri aynı zamanda ocak olarak kullanılmıştır. Heykellerin çevresindeki kült eşyası bu yerlerin sıradan bir ocak olmadığı kanısına ulaştırmıştır.¹⁵⁹ H. Z. Koşay'a göre Pulur/Sakyol tapınaklarının ateşle ilgili olduğu, kil heykellerin de aynı zamanda ocak vazifesi gördüğü şüphesizdir. Ocakların yalnız dinsel amaçla yapıldığı aynı mekânlar içinde günlük hayatta kullanılan fırın ve at nalı ocakların varlığından anlaşılmaktadır.¹⁶⁰

Çizim 6: Pulur/Sakyol Ocak Örneği (Koşay, 1976: Plate 38)

¹⁵⁹ Koşay, 1976: 25.

¹⁶⁰ Koşay, 1976: 27.

Sos Höyük'ün ETÇ II tabakalarından birinde köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen şeklinde ev yapısı ele geçmiştir. Arka duvar boyunca uzanan bir kil platformun ön kısmında yer alan mahyalı bordürlere sahip dairesel boynuzlu bir ocak bulunmaktadır.¹⁶¹

ETÇ II'ye tarihlenen Sos Vc Tabakası'nda tek odalı bir mekâna rastlanılmıştır. Odanın içerisindeki dairesel ocak kenarları boyunca çift spiralli dal motifinden oluşan kabartma bezemeler taşımaktadır. Odanın merkezinde büyük bir delik rahatça görülebilmektedir.¹⁶²

OTÇ I Evresi'nde ise höyüğün kuzey sektöründe tespit edilen gömüler dışında mimariye dair son derece sınırlı veriler, dikdörtgen planlı olduğu anlaşılan tek odalı bir evin açığa çıkan bir kısmından ve bir dizi çukurdan ibarettir. İki evreli olduğu anlaşılan bu evin nehir taşlarından temel kısmı, sıvalı bir tabanı, at nalı biçimli bir ocağı gün ışığına çıkarılmıştır.¹⁶³

Yine OTÇ I Evresi'nde L16 Açması'nda kuzeydoğu-güneybatı yönlü uzanan, dikdörtgen planlı, kaliteli kerpiçleri ile fark edilen ve en az dört odası tespit edilebilen bir yapı kompleksi söz konusudur. Bu yapı topluluğunun her bir odası sıvalı tabana yapılmış farklı konumlarda bulunan dairesel ocaklara sahiptir. Bu ocaklardan ikisi düz tipte iken biri üç çıkıntısı, kırmızı rengi ve iyi açkısı ile dikkat çekmektedir.¹⁶⁴

Van Kalesi Höyüğü'nde yapılan yeni dönem çalışmalarıyla, Ortaçağ Tabakası'nın tahrip ettiği, ETÇ Tabakası'na ait taşınabilir ocak ele geçmiştir. Ocak at nalı şeklinde olup pişmiş topraktan yapılmıştır. Ocağın üzerindeki ardı ardına yapılmış parmak baskı şeklinde yapılmış bezemeler dikkat çekicidir. Ayrıca ocağın ortasında yumru biçiminde çıkıntı bulunmaktadır. Bu şekildeki at nalı biçimli ocaklar Doğu Anadolu ve Ermenistan'dan bilinmektedir.¹⁶⁵

¹⁶¹ Sagona-Erkmen-Sagona, 1997: 139, 140.

¹⁶² Sagona-Sagona, 2000: 144.

¹⁶³ Işıklı, 2005: 377.

¹⁶⁴ Sagona-Sagona, 2002: 267.

¹⁶⁵ Yiğitpaşa, 2016: 48, 49.

Hatay'da bulunan Tabara el-Akrad yerleşiminde IV-I. tabakalar Kura-Aras Kültürü'ne aittir. En erken dönem ait IV. Tabaka'da da ovaya yeni bir göçü gösteren Kura-Aras çömleği ilk kez ortaya çıkmıştır. Daha çok silo, ocak ve ateş çukurlarının bulunduğu bu yapı katları içinde III. Tabaka'da plan veren mimari kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Buradaki dörtgen yapı büyük tek odalıdır, güneydoğu köşesinde yuvarlak biçimli bir ocak ile bunun hemen yanında bir ateş çukuru yer almaktadır. Ateş çukurları içleri çanak çömlek parçası ve çaytaşı ile döşenmiş küçük çukurlardır. Bunların at nalı biçimindeki seyyar ocaklarla ilgili olabileceği düşünülmektedir. Odanın tabanı üzerinde seyyar ocak parçaları da bulunmuştur. Tabakanın en dikkat çekici bulgusu Kura-Aras Kültürü için tipik olan bu seyyar ocaklardır. Kaba hamurlu kilden yapılmış bu ocaklar at nalı biçimlidir. Ocaklarda orta kısım boştur, bu kısma

bakan merkezi çıkıntının ve yan çıkıntılarının ön yüzleri insan yüzü şeklindedir. Yüzdeki burun çıkıntısı şeklinde göz ve ağız ise çizilerek oluşturulmuştur. Ağız çizgileri birbirine paralel uzanan ikişer üçgen biçimindedir. Böylece yüze gülümseyen bir ifade kazandırılmıştır. Bu ocaklardan ancak bir tanesi tümlenebilecek şekilde ele geçmiştir. Merkezi çıkıntının arkasında yer alan kulp, bunların taşındığını kesinlikle ispatlamaktadır.¹⁶⁶

Amik Ovası'nda bulunan Tell el Cüdeyde'de ETÇ II. Evre'ye tarihlenen H Evresi'nde taşınabilir ocaklar saptanmıştır. Cüdeyde dışında Amik Ovası yerleşmelerinden Tell Dahap ve Tell Tayinat'ta bulunan at nalı biçimli seyyar ocaklar ele geçmiştir. Bu ocaklar I Evresi'nde de devam etmesine karşın ovada daha çok H Evresi'ne özgü nesnelere aittir.¹⁶⁷

Ocağın kutsallığını ve Hititler'in ritüellerde nasıl kullandıklarına dair en kesin bilgileri Hitit çivi yazılı belgelerden öğrenebiliriz. Belgelerde sıklıkla rastlanan

¹⁶⁶ Hood, 1951: 113-147.

¹⁶⁷ Braidwood-Braidwood, 1960: 346

*hašša*¹⁶⁸ kelimesi ocak, ateş sunağı, ateş yeri anlamlarına gelmektedir.¹⁶⁹ Ocağın ana işlevi ve günlük hayatta yeri olan ateşte yakma eylemiyle ritüel dünyanın ilişkisi olmasına karşın; sonraları bu anlamında uzaklaşarak ocağın kutsal bir nesne olarak kutsanmasının ateşle ve ateşte yakma ile daha az ilişkide olduğu belgelenmiştir.¹⁷⁰

Hititçe metinlerde kurban edilecek hayvanların bazen canlı canlı bazen ise vurulup öldürüldükten sonra ocakta yakıldığı anlatılmaktadır. Hititlerde özellikle bayram metinleri ve ritüel metinlerinde, Hitit kraliyet ailesinin huzurlarında gerçekleştirilen bayram törenlerinde de ocak yakınında veyahut içinde gerçekleştirilen yakma kurbanlarından bahsedilmektedir. Bu şekilde Hitit kültüründe ve geleneklerinde “yakma kurbanları”nın çok özel bir yeri vardır. “Yakarak tanrıya ulaşma” kurban, ateş ve tanrılar arasındaki üçlü kutsal bağ gözler önüne serilmiştir.¹⁷¹

Hitit metinlerinde ocağın kullanıldığı bir başka dinsel olay ise libasyon esnasında görülmektedir. Hattuša Kenti’nde kötü durumlar yaşandığında yapılacak bir ritüeli konu alan ölü ritüellerinden ocağın içine libasyon yapılarak kötülüklerden korunulmaya çalışılmaktadır. Ocağın iki yanında içki sunumunu gerçekleştiren sakiler ocakla yakın temas halinde bulunuyor olmalıydılar. Libasyon yapıldığı esnada ocakta ateşin yanıp yanmadığı bilinmemektedir.¹⁷²

Bir başka ritüelde ise kâhin, bakıcı veya sihirbaz, şarap dolu bir kadehi ocağın yanındaki buhurdanlığın içine döküp, tanrı karşısında libasyon yapmaktadır. Ocağın üstünde ya da hemen yanında buhurdanlık ya da buhar veren herhangi bir kap olması, şarabın burada yanan ocak üzerine döküldüğü manasına gelmektedir. Bu durumda şarabın ısı yoluyla ayrılan özünün buhar yoluyla tanrıya ulaşması sağlanıyor olmalıdır. Burada da ocak bir nevi tanrıya ulaşmada kutsal bir görev üstlenmektedir. Tüm libasyonlar adeta ocakta yaşayan bir ruha ya da bir tanrıya yapılmaktadır.¹⁷³

Hitit çivi yazılı belgelere göre ocak yapısının ölümler dünyasıyla ve Atalar kültüyle yakından ilişkisi vardır. Kraliyet ailesi üyeleri ocağın başında toplanıp

¹⁶⁸ Puhvel, 1991: 221.

¹⁶⁹ Taş, 2011: 8.

¹⁷⁰ Taş, 2011: 9.

¹⁷¹ Taş, 2011: 9; detaylı bilgi için bkz: Sevinç, 2007: 166.

¹⁷² Taş, 2011: 10.

¹⁷³ Taş, 2011: 10.

istekleri için ricada bulunmaktadırlar. Burada söz konusu eylemin aile birlikteliğiyle ocağın koruyuculuğu ve aynı zamanda tanrıların rahmeti kral ailesi üzerine çekilmektedir. Ocağın sönmesi durumunda ise tanrıların gazabına uğrayıp tanrının enerjisinin aileden uzaklaşması ile ilgilidir. Ocağın kutsallığı devletin varoluşu ve birliğiyle, dolayısıyla kraliyetle özdeşliği, kökleri uygarlığın ilk ortaya çıktığı dönemlere kadar giden bir olgudur. Hititler'den sonrada Anadolu'da ocağın kutsallığı ve atalar kültüyle yakından ilgisi bir şekilde devam etmiştir.¹⁷⁴

Hititçe belgelerde “Ocak Tanrıçası” (GUNNI/Kuzanišu ve Hašauwanza)**** ibaresine rastlanılmaktadır. Ocak tanrısallaştırılarak ondan gelecek zararlar azamiye indirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca ocağın tanrısallaştırılması ile onun içinde veya etrafında yapılacak ateş ve ateşle ilgili arınma ritüellerinin etkisi kuşkusuz daha etkili ve uzun sürecektir.¹⁷⁵

Ele geçen yazıtlarda kutsal yerler arasında tapınağın bazı odalarında, olasılıkla daha çok aditon tanrı betiminin bulunduğu odada ocak, kapı, pencere, taht gibi kutsal eşyalar arasında sayılmakta bunlara eklemek, et, içki kurbanları sunulmaktadır.¹⁷⁶

En erken dönemden başlayarak Demir Çağı'na kadar Anadolu'da kutsal ocak kavramını rahatlıkla görebiliriz. Dönemler arası ocakların farklılıkları yerleşimlerin bulunduğu konjontüre göre değişmektedir. Tarihsel süreçte yaşanan göçler, akınlar ve ticaret de bu değişime katkı sağlamıştır. Böylece yeni gelenekler oluşmuş fakat başından beri var olan ateşe saygı kavramı ise değerini kaybetmemiştir.

¹⁷⁴ Taş, 2011: 12; ayrıca bkz: Darga, 1985: 151.

**** “Kuzanišu” Er-Hitit Dönemi'nde Ay ve Ocak Tanrıçası olarak geçmektedir. Bu isim Hatti ismi değildir. (bkz: Taracha, 2009: 41-43). Daha sonra Hitit İmparatorluk Dönemi'nde ise “Hašauwanza” ismini görürüz. (bkz: Taracha, 2009: 58).

¹⁷⁵ Taş, 2011: 13.

¹⁷⁶ Darga, 1985: 153; ayrıca bkz: Taş, 2011: 13.

III.BÖLÜM

DEMİR ÇAĞI'NDA BULUNAN ATEŞ KÜLTLERİ

MÖ 546 yılında Lydia'yı ele geçiren Akhaimenid'le birlikte Anadolu'da Pers hâkimiyeti, MÖ 330'da İskender'in gelişine kadar devam eder. Başlangıçta Anadolu'da herhangi bir direnişle karşılaşmazlar ve Anadolu'yu satraplıklara bölerek yönetirler. Bu zaman zarfında Persler Anadolu'da yaşayan halkın gelenek-göreneklerine, sanatlarına, yaşam tarzlarına müdahale etmemişlerdir. Fakat satraplık merkezlerinde Persli yöneticiler olup, buralarda Pers sanatı ve yaşam biçimini görebiliriz. Kuşatılan halk her ne kadar kendi içinde serbest bırakılsa da, işgal eden tarafın mutlaka yayılmacı zihniyeti vardır ki Pers sanatının, idari yapılanmasının, dininin yansımalarına çok yoğun olmasa da rastlayabiliriz.

II. Bölüm'de görüldüğü gibi Anadolu'da erken dönemlerden itibaren ateşi önemsemek, hürmet duymak yabancı oldukları bir konu değildir. Ancak Anadolu'nun, Demir Çağı'nda Persler'in hâkimiyetiyle birlikte İran coğrafyasının dininde mevcut olan ateşin dinsel bir kavram olarak tanışması ise bir ilk olacaktır.

Harita 3: Demir Çağı'nda Ateş Kültü'nün Görüldüğü Yerleşimler

(Ebru Kiras)

III.A. ANADOLU

III.A.1. AYANIS KALESİ (RUSAHİNİLİ EİDURU-KAİ)

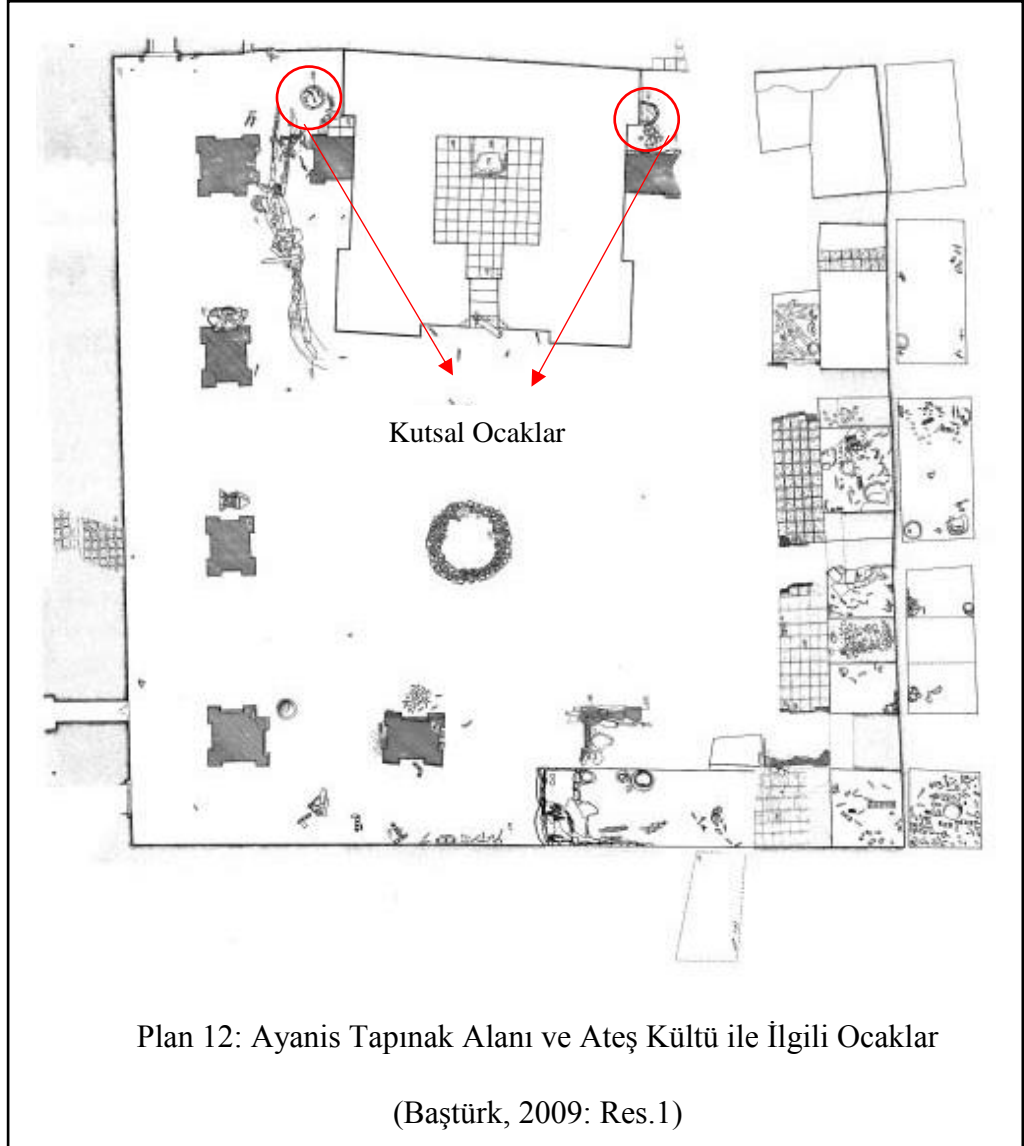
Demir Çağı'nda Ateş Kültü hakkındaki en erken bulgular Doğu Anadolu'da görülmektedir. Ayanis'de II. Rusa tarafından, Tanrı Haldi için inşa ettirilen tapınağın, avlusunda ve tapınak depo odalarında bulunan yüzlerce demir ve tunç silahlar ve farklı türdeki buluntular tapınak alanında gerçekleştirilen dini törenlerle ilgili bilgiler sunmaktadır.

Resim 25: Ayanis'in Güneyden Görünümü (Şevket Dönmez)

Elde edilen bilgiler Urartu dinsel törenleri hakkında bilmediğimiz birçok bilgi açığa çıkmıştır. Tapınak ve payelerin üzerinde yer alan büyük mantar başı şeklindeki çivilere asıldığı düşünülen miğfer, sadak ve kalkan gibi silahlar üzerinde, II. Rusa

tarafından Tanrı Haldi'ye armağan olarak tapınağın sunulduğu yazılıdır.¹⁷⁷ Tapınağın içerisinde törenlerde kullanılan diğer buluntular; kazanlar, ocaklar, libasyon sunağı ve akdarı küpleridir. Dini törenlerde tapınak alanına kuzeydoğudan girilmektedir. Kuzeydoğudaki ikinci payeye bitişik vaziyette bulunan ve uzunluğu 1.2 m'yi bulan küvet ve içinde bulunan su ile dini temizlik gerçekleştirilmektedir.¹⁷⁸

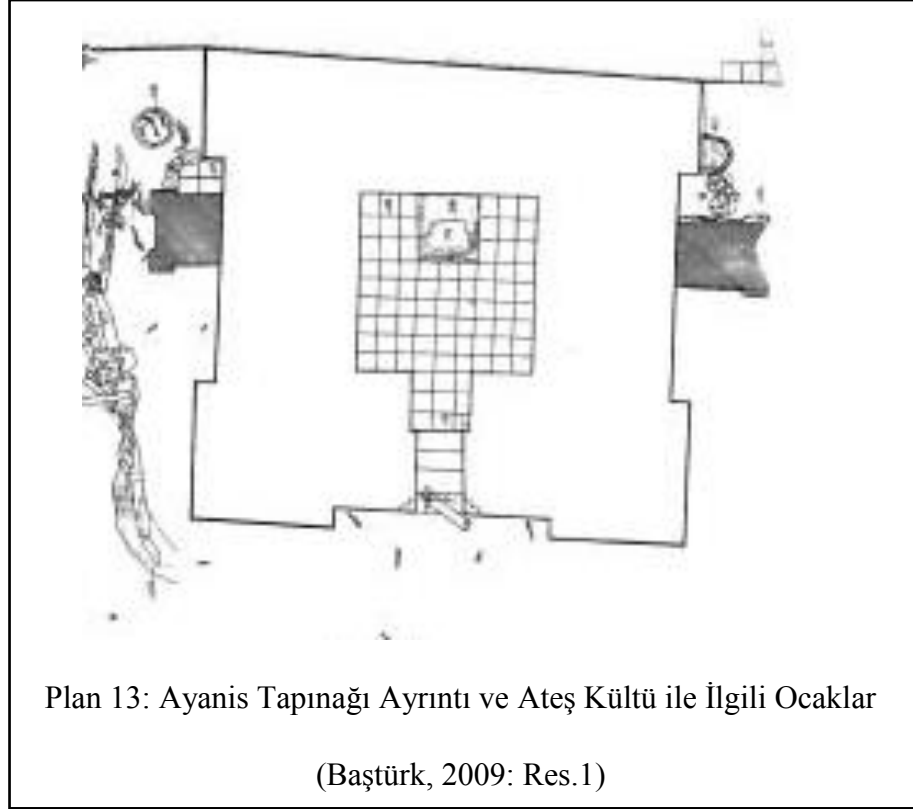

Ayanis Tapınağı'nın güney ve kuzey yan duvarlarına bitişik yapılmış iki adet ocak tapınak alanında gerçekleştirilen bir başka kült olayında kullanılmıştır. Ocak

¹⁷⁷ Çilingiroğlu-Sağlamtimur, 1999: 528.

¹⁷⁸ Çilingiroğlu, 2004: 260; Çilingiroğlu, 2012: 7.

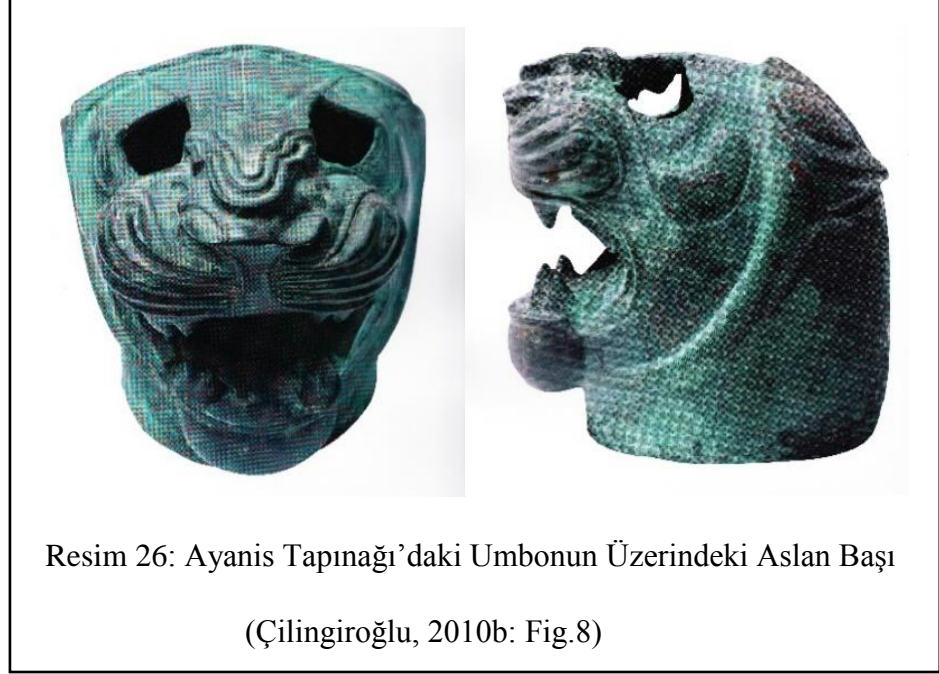
yarım daire şeklindedir ve 4.35 m derindeki taban üzerindedir. Ocağın genişliği 107 cm uzunluğu ise 102 cm'dir. Ocak kenar kalınlığı 15 cm ve derinliği ise 15-20 cm'yi bulmaktadır. Ocağın batı kenarına yapışık olarak konulmuş dört adet küp vardır. Doğu ve batıdaki küpler kuzey ve güneydeki küplerden büyüktür. Ortaçağ yerleşmesinin verdiği tahribat nedeni ile küplerin büyük bölümü yok olmuştur. Dört küp yonca yaprağı şeklinde birbirine bitişik olarak yerleştirilmiştir.¹⁷⁹

Ocağın içinde yangın izleri vardır. Ocak içinden ele geçen çok sayıdaki kolon parçaları yukarıdan düşmüş olmalıdır. Ocak içinde bulunan ve 8.4 cm uzunluğunda ve 10.7 cm genişliğindeki tunçtan yapılmış “umbo” biçimindeki objenin amacının ne olduğu anlaşılamamıştır. Umbo benzeri eşyanın kenarında var olan delikler bunun bir başka eşyaya monte edildiğini göstermektedir. Ocak içinde bol miktarda yanmış arpa (veya buğday) taneleri vardır. Dört adet küpün hemen hepsinin içi arpa (buğday ?) ve akdarı ile doldurulmuştur. Bir küpün içinde yanmış durumda arpa (buğday ?)

¹⁷⁹ Çilingiroğlu, 2007: 265.

kalıntıları mevcuttur. Ocağın içinde az miktarda yanmış odun parçaları bulunmuştur.¹⁸⁰

Tapınak duvarına bitişik olarak inşa edilmiş bir başka ocak tapınağın kuzey tarafındadır. Kuzey ocağı kuzey duvarına yapışık paye ile rizalitin arasındadır ve yanında hiçbir küp bulunmamıştır. Tapınak kuzey duvarı üzerindeki izleri bu ocağın çok daha yoğun kullanıldığını göstermektedir.¹⁸¹ Ocağın yanında bir adet sadak, içi akdarı ile dolu uzun ince bir kemik ve aslan başlı kalkan ele geçmiştir. Bu kalkan üzerinde bir adak yazıtı bulunmaktadır. Yazıt incelendiğinde tapınağın kenarındaki ocağın sürekli yanması ve asla söndürülmemesi emredilmektedir.¹⁸²

“Efendisi Haldi’ye, Argiști oğlu Rusa, bu kalkanı yaptırdı ve yaşamı için adadı; onu Rusa’nın Eiduru karşısındaki şehrine koydurdu. Haldi’nin yüceliğinin yardımıyla ben Argiști oğlu Rusa, kudretli kral, yüce kral, ülkelerin kralı, Biainili’nin Kralı, güçlü kral, Tuşpa kentinin efendisi.

¹⁸⁰ Çilingiroğlu, 2007: 265.

¹⁸¹ Çilingiroğlu, 2007: 265.

¹⁸² Baştürk, 2009: 139; Çilingiroğlu-Sağlamtimur, 1999: 528; Çilingiroğlu, 2004: 259; Çilingiroğlu, 2010a: 198, Çilingiroğlu, 2010b: 349; Çilingiroğlu, 2012: 8.

*Rusa der ki: Her kim bu kalkanı alırsa, kim ki onu atarsa (?), kim sulara ..?.., kim ..?.., her kim **ateşlerin** (ve/veya) toprakların (?) üzerine toprak atarsa, kim ki benim adımları siler ve yerine kendi adını koyarsa, Tanrı Haldi onu, onun tohumunu ve tohumunun tohumunu Güneş (ışığı) altından yok etsin.*"¹⁸³

Sürekli yanması gerekli olan ateş, Urartu'da bir "Ateş Kültü'nün" olduğunun kesin kanıtıdır. Tapınak ateşinin devamlı yanmasının gerekli olduğunu, en azından II. Rusa dönemi ve sonrasında açıklıkla anlatmaktadır.¹⁸⁴ Ayrıca kalkanın üzerindeki yazıtta geçen "ateşin üzerine toprak atmak" deyimini Anadolu için bir ilktir. Buna ek olarak ocak içinde kutsal bir yemeğin pişirildiğine ait fazla bir kanıt mevcut değildir. Ancak tapınak alanı içinde farklı noktalarda ele geçen çok sayıda hayvan kemiği vardır. Bu kemiklerin büyük bir bölümü yabancı sığır ve yabancı koyuna aittir. Tapınak avlusu içinde gerçekleştirilen merasimler içinde canlı hayvan kurbanının da olduğu unutulmamalıdır. Pişirilme işleminin ise tapınağın iki yanındaki ateşi hiç sönmeyen kutsal ocaklarda yapılmış olması mümkündür.¹⁸⁵ Eğer söndürülmeyen ocaklarda bir şeyler pişirilmiş ise, bu eylem ocakların aslı değil, ikincil işlevi olmalıdır çünkü sadece et pişirmek için kullanılan ocağın devamlı yanar şekilde tutulmasına gerek yoktur.¹⁸⁶ Buradan hareketle Ayanis'de Ateş Kültü'nün varlığı düşüncesini savunmak yanlış bir yaklaşım olmayacaktır.

Ateş Kültü kavramı İran Zerdüş Dini'ne özgüdür ve buna göre Zerdüş Dini ile ilgili bir diğer benzerlik ise tapınak formlarıdır.¹⁸⁷ Kare planlı, köşelerinde rızalitleri olan Urartu tapınakları^{*****} yine kareye yakın bir cellaya sahiptir.¹⁸⁸ Ancak Zerdüş Dini tapınakları olduğu düşünülen yapılar, Urartu tapınaklarıyla karşılaştırıldığında rızalitleri oldukça küçüktür ve duvar kalınlıkları daha incedir.¹⁸⁹

¹⁸³ Salvini, 2001: 272.

¹⁸⁴ Çilingiroğlu, 2010b: 352.

¹⁸⁵ Çilingiroğlu, 2004: 260, 261.

¹⁸⁶ Baştürk, 2012: 278.

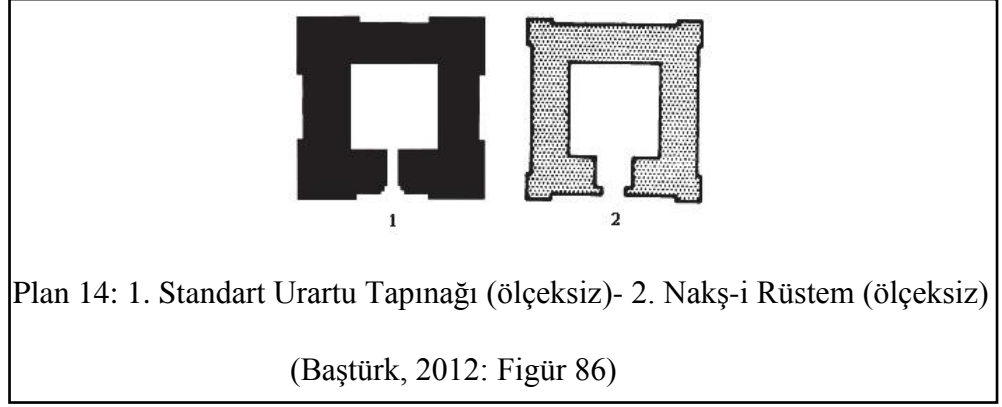
¹⁸⁷ Stronach, 1967: 285.

^{*****} Aznavurtepe, Körzüt, Yukarı Anzaf, Çavuştepe Yukarı ve Aşağı Kale, Kayalidere, Altıntepe, Toprakkale ve Ayanis'de görülen tapınakların hepsi aynı form ve plandadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Çilingiroğlu-Derin, 1999: 399.

¹⁸⁸ Baştürk, 2012: 244; Çilingiroğlu, 1998: 229.

¹⁸⁹ Stronach, 1967: 278.

Urartu tapınakları cellasının arka duvarına yakın bir heykel kaidesi bulunmaktadır. Kaidenin üzerinde tapınağın adandığı tanrıya ait heykel olmalıdır.¹⁹⁰

Cellaya her zaman üç kademeli girişi olan dar bir koridorla girilmektedir. Cellanın içi penceresiz olup, cella içine ışık sadece koridorun sonundaki ahşap kapı kanatlarının açılması durumunda girmektedir.¹⁹¹ Van Kalesi'nde kayalara işlenmiş şekilde tespit edilen kör pencereler, Karmir-Blur ve Çavuştepe'de kerpiç mimari ile beraber kullanılan taştan imal edilmiş buluntular şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kör pencerelerin, Urartu tapınaklarının olduğu gibi, surların da kerpiç bedenlerini süsledikleri düşünülmektedir.¹⁹² Benzer kör pencereler, Akhaimenid ateş tapınaklarında da kullanılmaktadır. Kabaa-i Zerdüşt ve Zendan-ı Süleyman tapınakları, bunun en güzel örnekleridir.¹⁹³ Ancak bu örneklerde, pencerelerin Urartu örneklerindeki gibi 'T' biçimli değil, dikdörtgen oldukları görülmektedir. Ayrıca cellanın zemin seviyesinde başlamadığını, oldukça yüksek merdivenler sayesinde ulaşılabildiğini belirtmek gerekir. Bu tapınaklarda gerçek pencereler de bulunmaktadır ve kör pencereler, daha çok süsleme amaçlı gibi gözükmektedir.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Çilingiroğlu, 1998: 229.

¹⁹¹ Baştürk, 2012: 244; Çilingiroğlu, 1998: 229.

¹⁹² Baştürk, 2012: 308.

¹⁹³ Stronach, 1967: 285.

¹⁹⁴ Baştürk, 2012: 309.

Genel inanış Urartu tapınaklarının kule tipli olduğu şeklindedir. Yüksek tapınağın çatısının ise alçak piramidal ya da düz bir çatı ile örtüldüğüne inanılmaktadır.¹⁹⁵

Bu öğelerle ileride daha ayrıntılı bahsedeceğimiz Kabaa-i Zerdüş ve Zendan-ı Süleyman tapınakları, Urartu tapınakları ile oldukça benzerlik göstermektedir. Her iki medeniyetin tapınak tipi de kule tipli tapınak olarak anılmaktadır. Akhaimenid krallarının kendinden önce topraklarının bir kısmına hâkim olan Urartu'dan tapınak geleneklerini kendi geleneklerine adapte etmiş, benimsemiş olma ihtimali vardır. Urartu tapınaklarıyla Akhaimenid tapınakları arasındaki ilişki, MÖ 9. yy sonunda Kuzeypatı İnan'a giden ve Muşaşir'deki tapınağı Van Gölü Havzası'na getiren Urartularla, yaklaşık 250 yıl sonra devletleşecek olan İnanlıların aynı kültürel kaynaklardan etkilendikleri şeklinde de açıklanabilir.¹⁹⁶ Yine de Urartu kule tipli tapınaklarıyla yapısal açıdan benzerlik gösteren Kabaa-i Zerdüş ve Zendan-ı Süleyman yapılarının Ateş Kültü ile ilişkilerini gösteren herhangi bir arkeolojik kanıt olmadığı hususunun dikkate alınması gerekmektedir.

III.A.2. BÜNYAN ATEŞ SUNAĞI

Anadolu'nun Ateş Kültü ile ilgili en önemli buluntularından biri de Kayseri'de ele geçmiştir. Bünyan ilçesinde, Erciyes Dağı eteklerinde bulunmuş olan bir Ateş Sunağı 1956 yılında K. Bittel tarafından yayınlanmıştır. Anıtın volkanik bir arazide ele geçmiş olması kullanım amacıyla paralellik göstermektedir. K. Erdmann, Ateş Kültü'yle ilgili yapıların tesis edilmesinde volkanik olayların meydana gelebileceği yerlerin tercih edildiğini söylemektedir.¹⁹⁷ Strabon da aynı şekilde doğal yangınlara neden olan yanardağların, Ateş Kültü'nün bölgede yayılmasına neden olduğundan bahsetmektedir (*Geographika*, XII.2).

¹⁹⁵ Baştürk, 2012: 246; Çilingiroğlu, 1998: 229; Stronach, 1967: 285.

¹⁹⁶ Baştürk, 2012: 310.

¹⁹⁷ Akyazar, 2015: 90.

Eserin üzerinde herhangi bir yazı olmaması ve daha önce bu tip bir sunak ele geçememiş olmasıyla, eseri tarihlemekte güçlük çekilmesine rağmen Bittel, eseri aşağı yukarı MÖ 400 yıllarına tarihlemektedir.¹⁹⁸ Mezar kabartmalarında ve mühürlerde buna en yakın örnekler göze çarpmaktadır. Persepolis ve Kızkapan'daki kaya mezarlarının üstünde resmedilmiş sahnelerde Bünyan Ateş Sunağı'nın form olarak benzeri bulunmaktadır.¹⁹⁹ Manto detayları ve sağ elinde tuttuğu barsman ile buradaki *magos*^{*****} MÖ 4. yy. sonlarına tarihlenen Persepolis'deki Fratadara Sarayı'ndaki bir örnek ile ikonografi açısından yakın özellikler taşır.²⁰⁰

Sunak, 55 cm yüksekliğinde ve 37 cm genişliğinde olup dikdörtgen bir gövdeye sahiptir. Alt ve üst kısımda iki adet ince plakadan oluşan, gövdeden daha geniş kademeli kaide görülmektedir. Gövdenin dört tarafında sahnenin tüm yüksekliğini kaplayacak şekilde yerleştirilmiş birbirine çok benzeyen dört erkek figürü yer almaktadır. Hâlbuki İran'da bu şekilde betimleme içeren hiçbir sunak ele geçmemiştir. Figürler alçak kabartma olarak silüet halinde yüksekte bırakılmış ve detaylar plastik olarak verilmiştir. Sahne, kenarlarda yer alan ince, dikey bordürlerle sınırlandırılmıştır.²⁰¹

¹⁹⁸ Bittel, 1956: 41.

¹⁹⁹ Akyazar, 2015: 91.

^{*****} Zerdüşt Dini'nde ateş ayinlerini yöneten rahiplere verilen isim. Yunanca'da "magos", Latince'de ise "magus" denmektedir. Eski Yunanca kullanımı için bkz. Liddell- Scott, 1996: 1071, s.v. "Μάγος"; Latince kullanımı için bkz. Lewis- Short, 1958: s.v. "magus"

²⁰⁰ Hakman, 2015: 82.

²⁰¹ Akyazar, 2015: 87; Bittel, 1956: 35; Hakman, 2015: 81.

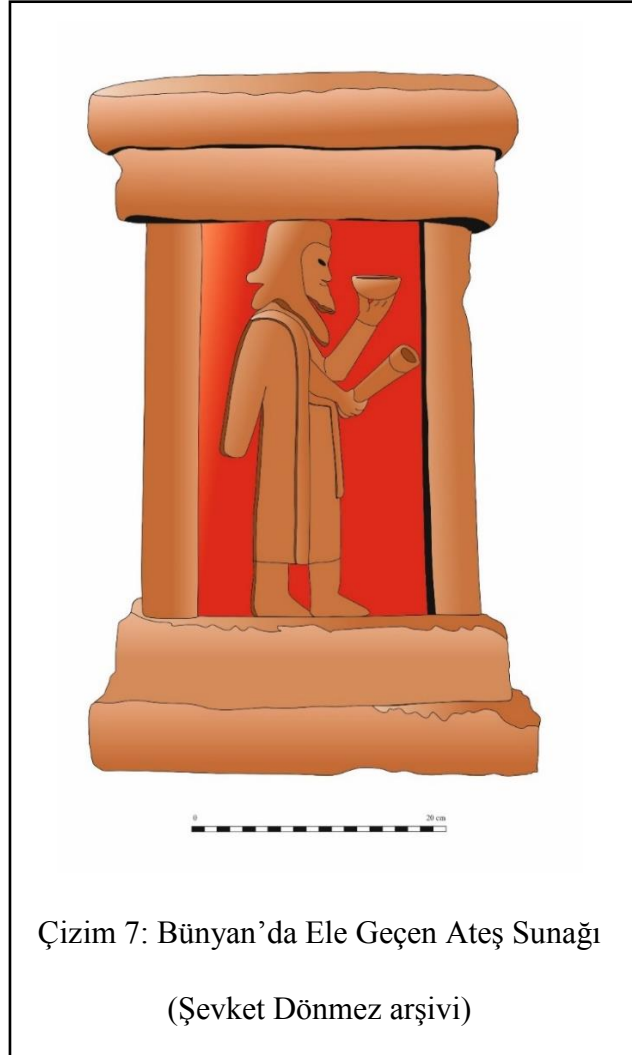
Resim 27: Bünyan Ateş Sunağı (Dönmez, 2015: Fig.25a)

Bordürlerin arasında sol ayağı önde, sağdan betimli erkek figürünü Bittel *magos* olarak tanımlamıştır. Büyükçe göz ve buruna ayrıca sivri bir sakala sahiptir. Başında *tiara*, sırtında *kandys* olarak isimlendirilen cüppe şeklinde kollu, uzun bir ceket ve Persler'in giydiği bir çeşit pantolon olan *anaksyridesi* ile tipik Pers giysileri içerisinde. İçine giydiği tunik *kandysten* biraz daha kısadır ve belden bir kuşak ile bağlanmıştır. Kuşağın aşağıya bir şerit halinde sarktığı görülmektedir. Ayağında yüksek çizmeler vardır. *Kandysin* arkasında boş olarak betimlenmiş kolu sertçe aşağı doğru inmektedir.²⁰²

²⁰² Akyazar, 2015: 87; Bittel, 1956: 36.

Figür, daha yukarıda olan sol elinde yuvarlak dipli, yassı bir kap tutmaktadır. Aşağıya doğru uzatmış olduğu sağ elinde ise *magosların* ayin sırasında kullandıkları barsmanı tutmaktadır.²⁰³ M. Boyce, *magosların* barsmanı sol elinde tuttıklarını, bunu sağ elinde taşıyanlarınsa Pers soyluları olduğunu ileri sürmektedir.²⁰⁴ Fakat durum böyle bile olsa, sahne Ateş Kültü'yle ilgili bir seremoni olduğu gerçeğini değiştirmez.

Figürün ağzının açık olması ve sol elinde taşıdığı yuvarlak dipli kâse *magosların* kurallarına aykırıdır. Bu gibi detaylar figürlerin Pers soylusu olma ihtimalini güçlendirmektedir.²⁰⁵ Bittel'e göre ise sol elinde kâse taşıması Assur etkisidir.²⁰⁶

²⁰³ Akyazar, 2015: 89; Bittel, 1956: 36.

²⁰⁴ Boyce, 1982: 21.

²⁰⁵ Bittel, 1956: 36.

²⁰⁶ Bittel, 1956: 37.

Ayrıca Roma Dönemi Kappadokiası'nda Zerdüşt Dini geleneklerine uygun Ateş Kültü'nün varlığını Strabon aktarmıştır:

“Kappadokia'da (ki burada adına pyraethi adı verilen magi sekti oldukça geniştir ve ayrıca bu ülkede çok sayıda Pers tanrılarına adanmış tapınak yer alır), kurbanlar kılıç ile verilmez. Bunun yerine bir eşit odun ile döverek kurbanlar sunulur. Burada aynı zamanda pyraetheia adı verilen mekânlar yer alır. Bu mekânların merkezinde üzerinde çok miktarda kül bulunan ve Magi'nin kutsal ateşi sürekli olarak yanar durumda tuttuğu bir sunak yer alır. Buraya her gün giren magi bir saat boyunca ilahiler okur. Asalarını ateşin önünde tutar ve başlarına, yanaklarına kadar uzayıp dudaklarını örten keçe başlıklar takarlar. Aynı gelenekler Anaitis ve Omanus tapınaklarında da görülür. Bu tapınakların da kutsal bölümleri bulunur. İnananları kutsal geçit törenlerinde Omanus'un ahşap heykelini taşırlar.” (Geographika, XV.3.14-15)

III.A.3. DASKYLEİON (HİSARTEPE)

Resim 28: Daskyleion'un Havadan Görünümü

<https://arkeoloji.nevsehir.edu.tr>

Daskyleion Antik Kenti, Bandırma'nın 30 km güneyinde kuş cennetine oldukça yakın olan Ergili Köyü'nün 2 km doğusunda yer alan Hisartep'e'dedir. Hisartep'e'nin üst platosunun güneyinde Zerdüşt Dini'ne ait "Ateş Kültü Kutsal Alanı" keşfedilmiştir. Hisartep'e'nin en yüksek noktasında, deniz seviyesinden 34.55 m yükseklikte ve Kuş Gölü'ne yönelik konumlanmış bu kutsal alan, birbirine paralel şekilde ve düzgün taş döşeli iki yürüme yolu ve yollar arasında bulunan kanaldan, yolların bağlandığı bir apsis ve apsisin ortasında yer alan bir ateş çukurundan meydana gelmektedir. Tören yolunun uzunluğu 19 m ve her bir yolun genişliği de 6 m'dir. Kanal ise 25 cm genişlikte ve 15 cm derinlikte yapılmıştır. Yürüme yollarının sonunda 1.70 m genişlikteki çevre duvarı bulunan bir apsis bulunmaktadır. Bu apsisin ortasında derin bir daire şeklinde "ateş yakma çukuru" vardır. Olasılıkla taşınabilir bir ateş sunağında yakılan kutsal ateş, ayinler için *magoslar* tarafından taşınarak ve bu yoldan geçirilerek buraya getirilmekteydi. Ateş yakma çukuru kanal ile bağlanmaktadır ve çukurdan başlayarak aşağıya doğru eğim alarak uzanmaktadır. Bu da ateş çukurunun zaman zaman görevliler tarafından yıkandığını ve suyun da bu kanaldan akıtıldığını göstermektedir. Apsis kısmında keşfedilen bulgular, bu kutsal alanın MÖ 530-400 yılları arasında kullanıldığını kanıtlamaktadır. Apsisin içinden ve ayrıca doğusunda ve kuzeyinde yer alan adak çukurlarından tarihleyici buluntular ele geçmiştir.²⁰⁷

²⁰⁷ Bakır, 2011: 81.

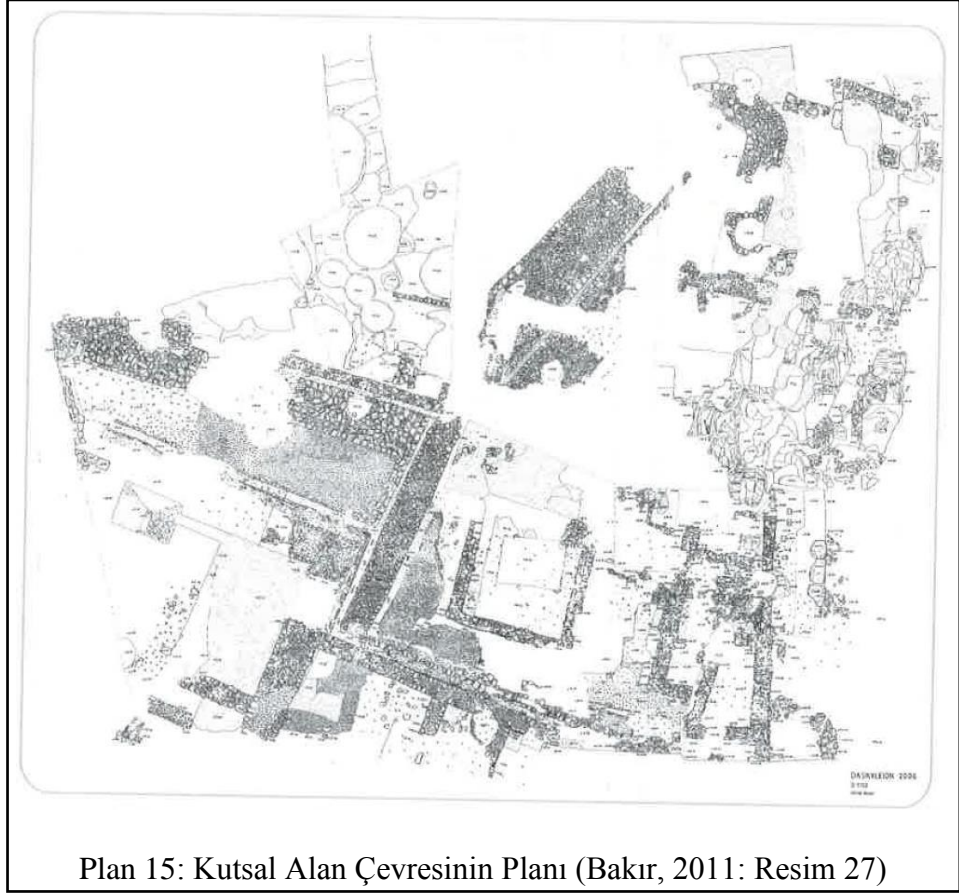
Resim 29: Daskyleion Kült Yolu

<http://daskyleion.mu.edu.tr>

Apsisli yolun kuzeyinde kazı çalışmaları sırasında, burada dinsel törenlerle ilgili birkaç sonuca daha ulaşılmıştır. Apsisli yol gibi, bu alanda da, ana kaya törensel amaçlı kullanılmıştır. Yer yer düzeltilmiş olan ana kaya üzerinde çok sayıda özel olarak açılmış küçük çukurlar ve ayrıca tören sırasında kullanılan kaplar ve araçların üzerlerine konulacağı taş altlıklar ele geçmiştir. Bu taş altlıklar 35x15 cm boyutlarında ve bir sütun altlığı olamayacak kadar küçüklerdir. Dinsel törenlerde *magoslar*, tören seremonisi gereği böyle taş altlıklar üzerine oturtulmuş kapların içinde bulunan Haoma^{*****}, süt gibi maddeleri ateşin üzerine serpmektedirler.²⁰⁸

***** Margiana ve Baktria bölgelerindeki halkların inançlarında görülen doğal bitkilerden üretilen kutsal içecek. İçeceğin üretiminde kenevir, afyon ve efedra gibi uyuşturucu etki gösteren maddeler kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Akyazar, 2015: 45-49.

²⁰⁸ Bakır, 2011: 83.

Plan 15: Kutsal Alan Çevresinin Planı (Bakır, 2011: Resim 27)

Pers Dönemi'nde Daskyleion'da ele geçen kabartmalı iki adet blok²⁰⁹, Daskyleion'un dinsel yaşamını anlatması bakımından oldukça önemlidir. Bu kabartmalar Erken Zerdüş Dini'nin Daskyleion'da yapılmış olduğunun kanıtı niteliğindedir.

Birinci blok iri grenli beyaz mermerden yapılmış kabartma şu anda İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir. Kabartmanın büyük bir bölümü kayıptır; fakat korunan kısımları da eseri anlamaya yardımcı olmaktadır. Ele geçen eser G. Polat ve M. Nolle tarafından MÖ 5. yy'ın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmektedir.²¹⁰

²⁰⁹ Bakır, 2011: 96.

²¹⁰ Akyazar, 2015: 112.

Eserin sol tarafında cepheden betimlenmiş olasılıkla bir kapı yer almaktadır. Sağ tarafta ise bu kez sol profilden verilmiş bir figür işlenmiştir. Figürün başı korunmamış olmasına rağmen kazıma çizgilerle betimlenmiş sakalı seçilebilmektedir. Figür, ayaklarına kadar uzanan kırmızı boyalı bir *kandys*, *kandysin* içine uzun kollu bir tunik, *anaksyrides* ve ayakkabı giyinmiştir. Ayakkabıları ve tuniğinin kuşağı da yine kırmızı boyalıdır. Sağ ayağı önde sanki kapıya doğru yürür gibi betimlenmiştir.

Figür, yukarıya kaldırdığı sağ elinde bir barsman tutmaktadır. Dirsekten kırarak öne doğru uzattığı sol elinde ise yine uzun bir çubuk tutmaktadır. Bu çubuğun ucu kapının sağ alt köşesine dokunmaktadır.

Figürün hem böyle bir kapı önünde betimlenmesi hem de giysileri bilinen diğer *magos* tasvirleri ile benzerlik göstermektedir. Fakat giysilerinin rengi *magos*ların tercih ettiği beyaz renkle uyumsuzluk göstermektedir. Kırmızı, mor gibi gösterişli renklerin daha çok Pers soyluları tarafından kullanılan renkler olduğunu bilmekteyiz.²¹¹ Bu yüzden olasılıkla ele geçen bu figür *magostan* ziyade bir soylu figürü olmalıdır. Ancak sahnenin geri kalanında görülen özellikler bunun Ateş Kültü'yle ilgili bir ritüel olduğunu göstermektedir. Ancak ayinin bir *magos* tarafından değil bir Pers soylusu tarafından yönetildiği söylenebilir.²¹²

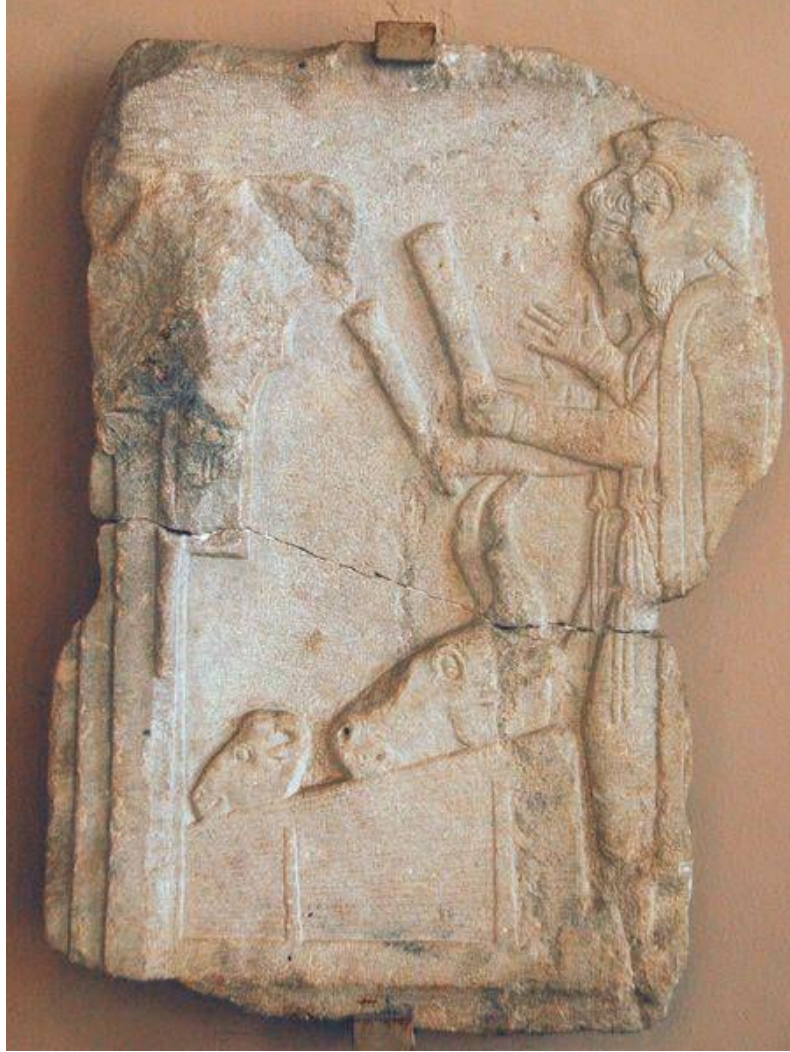
İkinci blok ise iri grenli, mavi damarlı mermerden yapılmış olan bu eser yine İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Kabartma dört yanından kırık olmasına rağmen sahneyi bize aksettirmektedir. Eser MÖ 4. yy'ın ilk çeyreğine tarihlendirilmiştir.²¹³

Sahnenin sol tarafında kapı kabartması bulunup, kapının yan kenarları volütlü konsolla süslenmiştir. Kapının sağ tarafında sol profilden betimlenmiş iki erkek figürü yer almaktadır. Her iki figür de *tiara*, *kandys* ve *anaxsyrides* giyinmişlerdir. *Tiaraların* yan kanatlarıyla da ağız ve burunlarını örtmüşlerdir. Buradan da bu iki figürün *magos* olduklarını ve kutsal ateşin önünde olacaklarını söyleyebiliriz. Figürler sağ ellerini öne doğru uzatmışlar ve ellerinde birer barsman tutmaktadırlar. Figürlerin önünde bir adet boğa ve onun da önünde küçükbaş bir hayvan betimlenmiştir.

²¹¹ Boyce, 1982: 21.

²¹² Boyce, 1982: 147.

²¹³ Polat, 1998: 68.

Resim 31: Daskyleion’da Ele Geçen Kabartmalı Blok
(Yat. 2361 T İstanbul Arkeoloji Müzesi Kataloğu)

Kabartmadaki sahneye bakılarak bu sahnenin bir kurban töreni olduğu söylenebilir. Nitekim antik dönemde Persler’in ateşe, suya ve ölüye bu tip kurbanlar adandığı bilinmektedir. Böylece bunun bir ölü kurbanı olduğunu, sol tarafta betimlenen kapının da bir mezar kapısını temsil ettiği düşünülebilir.²¹⁴

²¹⁴ Akyazar, 2015:112.

Bu tarz sahte kapı tasvirlerini taşıyan başka mermer bloklar da kazılarda ele geçmiştir. Buluntular arasında yer alan başka bir kabartma mermer blok parçası üzerinde ise bir rahip figürünün ayağı görülmektedir.²¹⁵

Bakır'a göre Pers etkilerini Daskyleion'da çok fazla görmekteyiz. Daskyleion'da Ion tarzında yapılmış bir sunağa ya da sunağa dikkati çekmektedir. Pers kronolojisi içinde yer alan bu sunak, Zerdüşt Dini kutsal ateş ayinlerinin önünde yapıldığı bir "Ateş Sunak"ına ait olabileceğini söylemektedir.²¹⁶

Kabartmalı mermer bloklarında Pers giysili erkek figürü ve Anadolu-Pers stilinde yapılmış Persli erkek başı gibi sahnelerin bulunduğu bloklar; mezar anıtlarını hatta lahitleri ya da bir ateş tapınağını (ateş sunağı da olabilir) süsledikleri düşünülmektedir.²¹⁷

Daskyleion'da ele geçen bullalar üzerindeki mühür baskıları ise burada yaşayan halkın dini yaşantısı²¹⁸ ile ilgili ipuçları vermektedir. Bulla üzerindeki sahnede dini törende tasvir edilen *magos* figürünü görmekteyiz. Pek iyi korunamamış bullada sağ profilden verilmiş olan *magos* olasılıkla üzerine *kandys* giyinmiştir. Sol ayağı önde, yürür vaziyette betimlenmiştir. Dirsekten kırdığı sol elinde büyük ihtimalle barsman, yine dirsekten kırdığı sağ elinde ise uzun bir çubuk tutmaktadır. Sahne tam olarak görünemediği için figürün ağzının kapalı olup olmadığı konusunda net bir şey söyleyemeyiz. Fakat sahne, betimleme itibarıyla burada ele geçen kabartmalara oldukça benzemektedir. M. Boyce'un savına göre figür sol elinde barsmanı tuttuğu için *magos* figürüdür. Hatta Daskyleion'daki tasvirlerdeki diğer figürlerin dini ayinleri gerçekleştiren Pers soylusu, bulla üzerindeki tasvirin ise gerçek bir *magos* betimi olduğunu söyleyebiliriz.

²¹⁵ Bakır, 2011: 96.

²¹⁶ Bakır, 2011: 88.

²¹⁷ Bakır, 2011: 95.

²¹⁸ Bakır, 2011: 55.

Resim 32: *Magos* Tasvirli Bulla (Bakır, 2011: Resim 10)

Daskyleion, Sardeis'den sonra Anadolu'da jasper kapların üretildiği ikinci bir merkez olmuştur. Üretilmiş formlar arasında mortarlar ve havanelerinin dinsel ayinlerde kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Bu buluntular Daskyleion'daki Zerdüşt Dini ayinleri ve bu ayinlerin yapıldığı bir ateş sunağının (Kült Alanının) varlığına kuvvetle işaret etmektedir.²¹⁹

Görüldüğü üzere Daskyleion'da Erken Zerdüşt Dini ile ilgili çok sayıda buluntu ele geçmiştir. Bu bağlamda söz konusu buluntuların Daskyleion'da yaşayan halkın inancı, Persler'in Anadolu'ya gelişi ve Persli satrap ve ailelerin geleneklerini uygulaması ile yeni bir aşamaya geçtiğini düşünebiliriz.

²¹⁹ Bakır, 2011: 105.

III.A.4. OLUZ HÖYÜK

2007 yılında başlayan Oluz Höyük Kazıları Anadolu Geç Demir Çağı dinsel inanışlarına yeni pencere açmıştır. Bu bağlamda Oluz Höyük’de güçlü bir Ateş Kültü’nün varlığına ilişkin kanıtlar her geçen kazı döneminde artmaktadır. MÖ 425-300 yıllarına tarihlenen Oluz Höyük 2B Mimari Tabakası’nda yoğun Akhaimenid buluntuları ile karşılaşmıştır.

Resim 33: Oluz Höyük’ün Hava Fotoğrafi (Oluz Höyük arşivi)

Akhaimenid kültür katmanında kuzey-güney doğrultusunda uzanan açık ve kapalı su kanalları, sütunlu girişi bulunan taş döşeme bir yol açığa çıkarılmıştır. Pers Yolu olarak adlandırılan yolun şu anda uzunluğu 28 m, genişliği ise 8.50 m’dir. Bu yol aşağı yukarı 20°’lik bir eğimlik bir rampa ile güneye doğru uzanmaktadır. Bir üst tabakanın tahribatı sonucu yol bir bütün olarak izlenememektedir.²²⁰ Yolun kuzeyinde, biri yolun batı kenarında diğeri ise yolun daha iç kısmında ancak doğuda yer alan iki

²²⁰ Dönmez, 2011b: 95.

adet taştan sütun kaidesi ele geçirilmiştir.²²¹ Yolun orta kısmında yol boyunca uzanan ve ortalama 30 cm genişliğinde ve 20 cm derinliğinde bir açık kanal görülmektedir.²²² Açık kanaldan akan suyu yeraltına alan kapalı bir kanal sistemine rastlanılmıştır. Kapalı kanalın Pers Yolu ortasındaki açık kanaldan akan suyu yeraltına alan bir sistem olduğu düşünülmüştür.²²³ Kanalın uzunluğu 3.60 m olup ortalama genişliği ise 75 cm'dir.²²⁴ Taş döşeme yolun 70 cm batısında taştan oyulmuş bir su teknesi ele geçmiştir. 100X70 cm boyutunda ve 25 cm derinliğindeki dikdörtgen şeklinde teknenin yol ile aynı aksta, kuzey-güney yönünde yapıldığı gözlenmiştir.²²⁵ Olasılıkla bu su teknesinde temizlenme işlemi yapıлып, atık suyun ise bu kanallar aracılığıyla tahliyesi yapılmaktaydı.

Resim 34: Oluz Höyük 2B Tabakası'nın Havadan Görünümü

(Oluz Höyük arşivi)

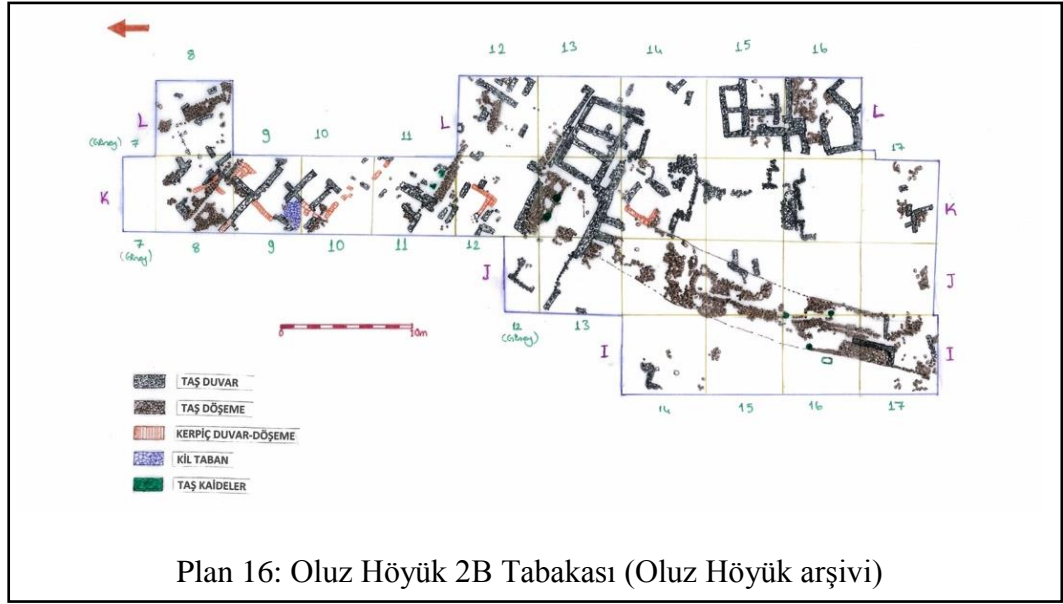
²²¹ Dönmez, 2010b: 280.

²²² Dönmez, 2011b: 95.

²²³ Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2015: 32.

²²⁴ Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2016a: 284.

²²⁵ Dönmez, 2011b: 95.

2007 yılı sonunda, Pers Yolu'nun güneyinde Ateş Kültü ile ilgili olduğu düşünülen Kutsal Ateş Çukuru açığa çıkarılmıştır. 115 cm çapında ve 70 cm derinliğindeki bir kısmı içe çökmüş ateş yakma çukurunun etrafı moloz taşlar ve tuğlalarla oluşturulmuştur. Kutsal Ateş Çukuru'nda ele geçen tunç bir levha ile iki adet tabak ele geçmiştir. 2A Mimari Tabakası sakinleri tarafından iptal edilerek bir bothros olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Çukurun kenarları ateşin yaydığı yüksek ısı sebebiyle kızışmış ve yer yer kararmış kaba yontu bir taş sırasıyla çevrelenmiştir. Kutsal Ateş Çukuru'nda yaklaşık 0.30 m'lik yoğun kül ve karbon tabakası ele geçmiştir. Çukurun içerisinde bulunan kerpiç bloklar, belki de çukurun ağız kenarını sınırlayan taşlarla birlikte kerpicin de kullanılmış olabileceğini göstermektedir.²²⁶ Ele geçen kapalı kanal ve doğusundaki taş döşemenin güneyinde ortaya çıkan mekânın Kutsal Ateş Çukuru ile bağlantılı olduğu anlaşılmıştır. Burada çukurun bulunduğu alanda bir taş döşeme görülmektedir. Çukurun hemen doğusunda mekânla ve ateş çukuru ile ilgili olabilecek kaba yontu iri taşlarla oldukça nitelikli bir platform açığa çıkarılmıştır.²²⁷

²²⁶ Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2016a: 284.

²²⁷ Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2016a: 285; Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2015: 32.

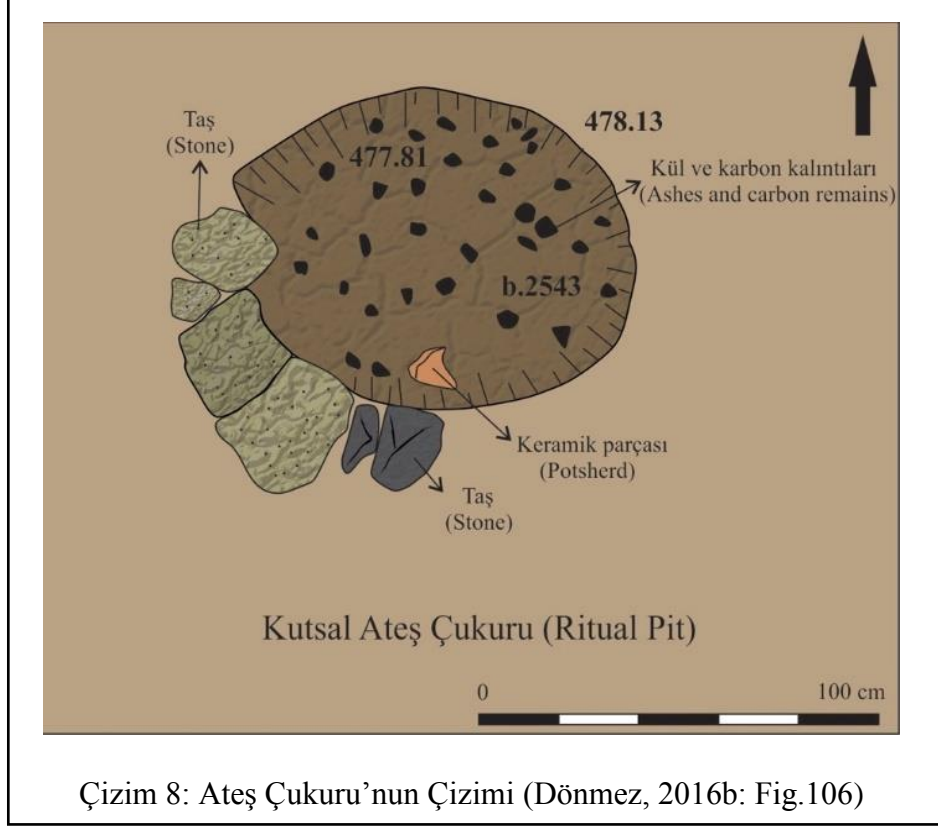
Resim 35: Kutsal Ateş Çukuru'nun Görünümü

(Oluz Höyük arşivi)

Resim 36: Ateş Çukuru'nun 2016 Sezonundan Görünümü

(Oluz Höyük arşivi)

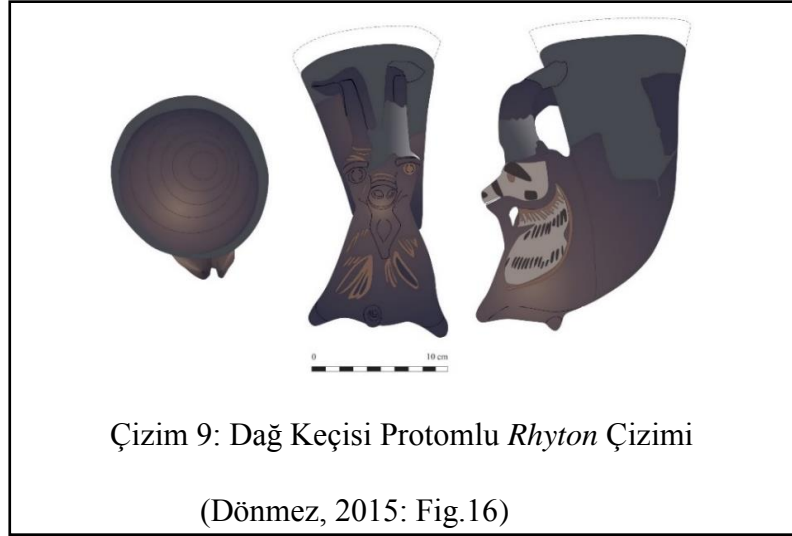
Çalışmalar sonucunda Kutsal Ateş Çukuru'nun doğuya doğru uzanan bir yapı kompleksinin parçası olduğu algılanmaya başlanmıştır. 1. Mimari Tabaka sakinleri tarafından çok büyük olasılıkla cellasının duvarları yıkılarak üstü kapatılan ve faaliyetleri iptal edildiği anlaşılan Kutsal Ateş Çukuru'nun Pers Yolu'nun güneyindeki konumu ile kentin giriş bölümünde yer aldığı saptanmıştır.²²⁸

Kutsal Ateş Çukuru'nun Pers Yolu'nun güneyinde bulunması ile bu durum ateşin açık havada yanması gerektiği ile ilgili olabilir. Ateşe tapım ayinlerinin, ateşin dışarıda yanma zorunluluğu sebebiyle açık havada yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. İçinden yoğun miktarda kül ve karbonlaşmış ahşap parçası ele geçen bu çukurun teknik olarak bir ocak olma ihtimali bulunmadığı anlaşılmıştır. Ocak niteliğindeki bir alanın yüzeyden bu denli derinlikte bir altyapıya sahip olması, çukur alanda gerçekleştirilecek işlerin pratikliği açısından uygun değildir. Ayrıca, ateş yakma

²²⁸ Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2016b: 278.

çukurunun Pers Yolu güzergâhı üzerinde yer alan konumu, bunun bir ocak yeri olmadığına işaret eden diğer bir arkeolojik gerçekliktir.²²⁹

Oluz Höyük'te Ateş Kültü ile ilgili olduğu düşünülen diğer önemli buluntular bothroslarda ele geçmiştir. Bothrosun başlangıç seviyesinde kilden yapılmış boynuz biçimli bir *rhyton* bulunmuştur. Dağ keçisi protomlu, boya bezemeli bu içki kabı, Akhaimenid kültüründe değerli madenlerden yapılmış kapların taklididir.²³⁰

²²⁹ Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2016a: 285.

²³⁰ Dönmez, 2015: 84.

Bothrosdaki derinleşme çalışmalarında, bothrosun orta seviyelerinde kalıp yapımı kâse ele geçmiştir. Bothrosun dip kısmında ise geniş ağızlı, yuvarlak gövdeli bir çömlek, bir adet tabak ve yuvarlak ağızlı bir testiye rastlanmıştır. Bothrosun tabanına inildiğinde ise tabana özenli bir şekilde konulmuş ağzına kadar dolu karbon kalıntıları ve kül ile dolu çömlek bulunmuştur. İlk aşamada içindeki kül ve karbon kalıntıları ile kremasyon mezar sanılmış olsa da karbon ve kül analizleri sonucunda kemik kalıntısına rastlanmaması, bu kabın kutsal sayılan ateş kalıntılarını taşıdığı söylenebilir.²³¹

Kutsal Ateş Çukuru'nun ait olduğu tapınağın yıkılması ile birlikte kutsal nitelikli yapı elemanları ile buluntuların yüzeyde kalmaması için bir bothrosa (b.3030) yerleştirildiği saptanmıştır. Söz konusu bothrosta ele geçen kiremitler, demir kapı aksamları, tunç spatulalar, demir orak, pt kandil ateş tapınağının MÖ 5. yy'da inşa edildiğini ve kesintisiz olarak MÖ 2. yy'ın ortalarına değin kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bothrosun buluntuları içinde en büyük grubu oluşturan kiremitlerin ve iki adet tunç spatulanın MÖ 5 ve 4. yy'a ait oldukları düşünülmektedir. Tunç spatulaların, Kutsal Ateş Çukuru'nda yanan ebedi ateşi yönetmek için kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bothrosun üst seviyelerinde ele geçen pt kandil ise MÖ 3. yy ortalarına aittir. Söz konusu kandilin bothrostaki varlığı bunun, tapınağın son zamanlarında kullanıldığı ve yıkımla birlikte kutsal özelliğinden dolayı bothrosa bırakılmış olduğuna işaret etmektedir.²³²

²³¹ Dönmez, 2015: 97; Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2015: 39.

²³² Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2016b: 278.

Resim 38: b.3030 No.'lu Bothros Buluntuları(Oluz Höyük arşivi)

Oluz Höyük'deki bothroslar, Akhaimenid Dönemi yerleşmesinde gerçekleştirilen törenlere ait bazı tapınak ve kült eşyaların bulunduğunu göstermektedir. Tapınağa ait kült eşyaları kullanılamaz hale geldiğinde hiçbir suretle öylece atılmamaktaydı. Bunlar kutsal eşyaya saygı çerçevesinde, bilinçsizce yapılacak saygısız tutumdan korunmaları amacıyla toprağa gömülmekteydi. 2B ve 3. mimari tabakaları tahrip edilerek oluşturulan bothrosların 2A Mimari Tabakası sakinlerine ait olduğu saptanmıştır.²³³ Gövdesi üzerinde kurt-kanatlı boğa mücadelesi sahnesi yer

²³³ Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2015: 40.

alan krater²³⁴, deve başı betimli kült kabı²³⁵, kadın göğsü biçimli kült kabı²³⁶, boğa başı biçiminde *rhyton* ile sapı ördekbaşı biçiminde sonlanan tunç kepçe²³⁷ Oluz Höyük’de açığa çıkarılan en önemli kült kaplarıdır.

Resim 39: Bothroslarda Çıkan Kült Kapları ve Tunç Kepçe (Oluz Höyük arşivi)

²³⁴ Dönmez, 2015: 100.

²³⁵ Dönmez, 2015: 88.

²³⁶ Dönmez, 2015: 88.

²³⁷ Dönmez, 2012: 154; Dönmez, 2013: 68.

Oluz Höyük'te Ateş Kültü ile ilgili bir diğer buluntu grubu ise taş kandiller oluşturmaktadır. 2B ve 2A mimari tabakalarda bulunan taş kandiller, yuvarlak bir taban, silindirik bir kaide ve hafif çukurlaştırılmış yağ haznesinden meydana gelmektedir. Bir kandilde belirgin olarak göze çarpan yanmış fitil yuvası, söz konusu kandillerin nasıl kullanıldığı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Üst kısımdaki yağ haznesine konulan bitkisel yağ (zeytinyağı, susamyağı vb) içine bitkisel liflerden (keten, kenevir vb) oluşturulmuş bir fitil yerleştirilmekte ve yanma olayı tümüyle açıkta gerçekleşmektedir. Kullanımı kapalı kandillere nazaran kolay olmasına rağmen, açık bir şekilde yanan ateş ile birlikte yağın dökülmesi sonucu oluşacak yangın riski oldukça yüksektir. Taş kandillerin kullanılmış olduğu 2B ve 2A mimari tabakalar, MÖ 425'den MÖ 47'ye kadar uzanan yaklaşık 400 yıllık bir süreci içine almaktadır. MÖ 6-5. yüzyıllardan itibaren yaygın olarak ticareti yapılan kil kandillerin, Oluz Höyük'te yangın çıkarma riski taşıyan kaideli taş kandillere göre tercih edilmemesinin asıl nedeni Ateş Kültü ile ilgili olmalıdır.²³⁸

²³⁸ Dönmez, 2015: 99.

Kutsal Ateş Çukuru ve yakın çevresindeki detay çalışmaları sırasında, çukurun kenarındaki taş sırası içinde taş kandil kaidesi ele geçmiştir.²³⁹

Daskyleion ve Oluz Höyük yerleşmeleri ile ilgili bazı hususlar dikkat çekmektedir. Adını ünlü Lydia kralı Daskylos'tan alan Daskyleion (Hisartepe), Hellespontos Phrygiası'nın satraplık merkezi olup, Manyas Gölü (Daskylitis Limne) kıyısında yer alır. Oluz Höyük de bu bakımdan antik dönemde bir göl kıyısında bulunan Geldingen Ovası'nı gören en yüksek kesimde bulunmaktadır. Oluz Höyük kazılarında ortaya çıkarılan Anıtsal Pers Yolu ile Daskyleion'da ele geçen anıtsal yol benzerlik göstermektedir. Her iki yol kalıntısı karşılaştırıldığında ateş çukuru, açık kanal, kurban çukurları ile desteklenmektedir. Bütün bu benzerlikler basit tesadüfler olarak değerlendirilmemelidir. Daskyleion Kült Yolu'nun II. Pharnabazos döneminde büyük ihtimalle MÖ 4. yy başlarında kullanılmadığı sanılmaktadır. Bu durumda Oluz Höyük yolunun MÖ 4. yy başlarında Kült Yolu ile aynı zaman zarfında iptal edildiği varsayılabilir.²⁴⁰

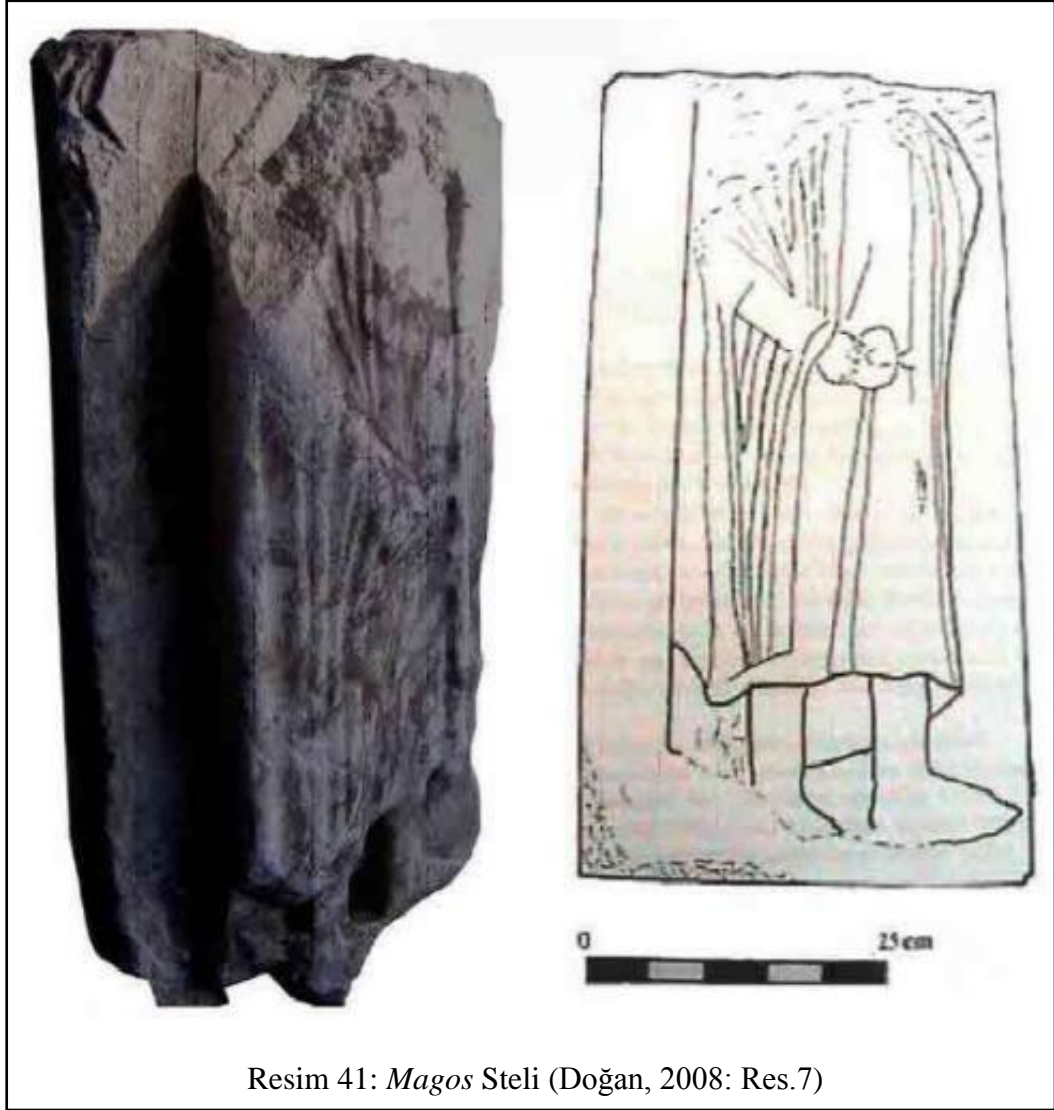
III.A.5. MAGNESIA AD SİPYLUM

2007 yılında Magnesia Ad Sipyllum üzerinde yapılan araştırmada, Topkale Yamacı'nın kuzeybatı eteklerinde evlerle çevrili boş alanda tesadüfen bir kabartma bloğu tespit edilmiştir. MÖ 4. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilen dikdörtgen bir forma sahip bu kabartmalı bloğun, ön yüzünde bir figür işlenirken arka yüzü boş bırakılmıştır. Aşağıdan yukarıya daralan bir kalınlığa sahip olan bu blok, 38 cm genişliğe ve 65 cm yüksekliğe sahiptir. Yüksek kabartma olarak işlenen bu blok üzerinde bir *magos* tasvir edildiği düşünülmektedir. İnce tunik üzerine tüm vücudu örten bir manto giyen figür, sağ elinde bir nesne tutmuş şekilde gösterilmiştir. Figürün giymiş olduğu manto üzerinde kıvrımlar belirgin bir şekilde görülmekte olup, benzer dikey kıvrımlar MÖ 4. yy'a ait olan Harpyler Anıtı'ndakilerle benzerlik

²³⁹ Dönmez-Yurtsever Beyazıt, 2016b: 275.

²⁴⁰ Dönmez, 2010b: 289; Dönmez, 2011b: 101.

göstermektedir. İnce tunik üzerine giyilmiş manto, Anadolu-Pers sanatındaki çeşitli soylu ve rahip figürlerinde görülen bir özelliktir. Ayrıca bir elin öne doğru uzatılıp diğerinin çene altına doğru çıkarılması da Pers sanatında sıklıkla görülen bir detaydır.²⁴¹

Ateşin Zerdüşt Dini için neden çok önemli, kutsal ve merkezde yer aldığı hususunu anlamak için, bu dinin bilimsel sürecini incelemek gerekir. Böylece Zerdüşt Dini'nde ateşin niçin kutsal kabul edildiği ve ilerleyen zamanlarda nasıl bir evrilme göstererek Anadolu'ya gelişini anlamamıza yardımcı olacaktır.

²⁴¹ Özkan, 2014: 59.

III.B. İRAN

Tez konusunun temelini oluşturan Zerdüş Dini, Persler'in resmi dini olarak bilinmektedir. Bin yıllardan beri varolan çok tanrıcılıktan tek tanrıcılığa geçişin ilk örneğini Zerdüş Dini oluşturmaktadır. Aynı zamanda vahiyle gelen din oluşu ve peygamberliğin vücut bulduğu bu ilk din asıl kimliğini İran topraklarında kazanmıştır. Zerdüş'ün tam olarak nerede doğduğu ve hangi yıllar arasında yaşadığı hakkında çeşitli spekülasyonlar bulunmaktadır. Gatha'larda Zerdüş'ün Media Bölgesi satrabı Vistaspa ile arkadaş olduklarını yazmaktadır (*Yasna 46:14; 15; 16*). Buradan akla en uygun zaman dilimi olarak MÖ 6-5. yy aralığını verebiliriz. Bazı görüşlere göre ise Büyük İskender'in Persepolis'i yaktığı tarihi çıkış noktası olarak ve 30 yaşında peygamber olan Zerdüş'ün yaşadığı dönemi; bu olaydan 300, 280 ya da 258 yıl öncesine yerleştirmektedirler.²⁴² Dilbilimsel çözümleme, bizi Zerdüş'ün İran'ın doğusunda, büyük ihtimalle Harizm veya Baktria'da yaşadığı sonucuna götürmektedir.²⁴³

Rivayete göre Zerdüş, zaotar'dı (*Yaşt 33:16*), yani kurban rahibi ve ilahi okuyucuydu²⁴⁴ ve Gathalar eski bir Hint-Avrupa kutsal şiir geleneğidir. Zerdüş; at yetiştiricisi Spitama (parlak saldırlı) kabilesine mensuptu, babasının adı Pourusaspa'ydı (atı benekli). Zerdüş evliydi ve yalnızca iki çocuğunun adı bilinmektedir (*Yasna 53:3*). Yoksul olan Zerdüş meşhur bir Gatha'sında Ahura Mazda'ya kendisini koruyup yardım etmesi için yalvarırken şöyle söyler: “*Niye güçsüz olduğumu biliyorum ey bilge: Çünkü sürüm küçük ve az adamım var*” (*Yasna 46:2*).

²⁴² Akyazar, 2015: 17; Eliade, 2003: 376; Moore, 1912: 184.

²⁴³ Eliade, 2003: 376; Moore, 1912: 186.

²⁴⁴ Boyce, 1970: 22.

Resim 42: Zerdüş'tün Tasviri

/Suriye- Dura-Europos- 3. yy)

(Herrmann, 1977: 72)

Zerdüş't peygamber olduğunda 30 yaşındaydı ve ilk olarak dini kabul eden kral Vistaspa'dır. Daha sonra Dareios, I. Kserkses ve I. Artakserkses de bu dini benimsemişlerdir.²⁴⁵ Fakat bu üç kralın saltanatı boyunca Pers Ülkesi'ndeki tek din Zerdüş'tlük olmadı. Artakserkses döneminde Anahita/Anahitis ve Mithra, Kserkses döneminde ve Dareios döneminde ise diğer tanrılar da tapınım görmüş ve krali yazıtlarda isimleri geçmiştir.²⁴⁶

²⁴⁵ Nigosian, 1993: 26.

²⁴⁶ Moore, 1912: 196; Nigosian, 1993: 26.

Zerdüşt 77 yaşında Bratvarkş isimli bir adam tarafından ateş tapınağında öldürülmüştür. Daha geç tarihli bazı kaynaklar, katillerin kurt kılığına girdiğini belirterek olayı ilahileştirmişlerdir.²⁴⁷

Zerdüşt Dini öğretilerinin yazılı olduğu, üçüncü ağızdan yazılmış Avesta adında kutsal kitap bulunmaktadır. Toplam 21 kitaptan oluştuğu ve 12000 öküz derisine altın harflerle yazılmış olduğu rivayet edilmektedir. Fakat MÖ 330 yılında İskender'in Persler'i ele geçirmesiyle Akhaimenid Hanedanlığı son bulmuş ve başkentleri ile kütüphanelerinin yakılması sonucu, Avesta'nın büyük bir kısmı yok olmuştur. Bu yüzden uzun yıllar boyunca sözlü gelenek halinde devam ettirilmiştir. Daha sonra 1. yy'da Parth kralı I. Volagases tarafından kitabın toparlanma ve yeniden hazırlanma süreci başlamıştır. Bu sayede Avesta günümüze kadar gelebilmiştir.²⁴⁸

Avesta iki bölümden oluşmaktadır. Bunlardan ilki Vendidad; Visperad ve Yasna olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Vendidad; dini kanunları ve mitolojik hikâyeleri içermektedir. Visperad; ayinler ve kurban törenleri sırasında okunan ilahilerden oluşmaktadır. Yasna; aynı türden ilahileri kapsamaktadır. Yasnalar'ın asıl önemi Gathalar'dan kaynaklanmaktadır. Gathalar, geleneksel Avesta dilinden daha farklı bir lehçe ile yazılmıştır ve Avesta'nın diğer bölümlerinden daha erken bir dönemde kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bu bölümde Zerdüşt'ün hayatı ve öğretileri anlatılmaktadır.²⁴⁹ Gatha'lar kısmını Zerdüşt'ün bizzat yazdığı kabul edilmektedir. İkinci bölüm "Küçük Avesta" anlamına gelen Khorda-Avesta'dır. Bu bölümde ise kısa dualar yer almaktadır.²⁵⁰

Zerdüşt Dini'nde tek tanrı Ahura Mazda'dır. Ahura Mazda dünyayı bir hiçlikten yaratmış olup (*Yasna 31:7; 11*), bir de dünyanın sonuna kadar savaştığı iyi ruh ile kötü ruhu yaratmıştır. Spimata (iyi ruh) ile Ahriman (kötü ruh) sürekli savaştıkları ve sonunda Spimata galip gelecektir. Fakat Ahura Mazda bu iki ruhu bilerek

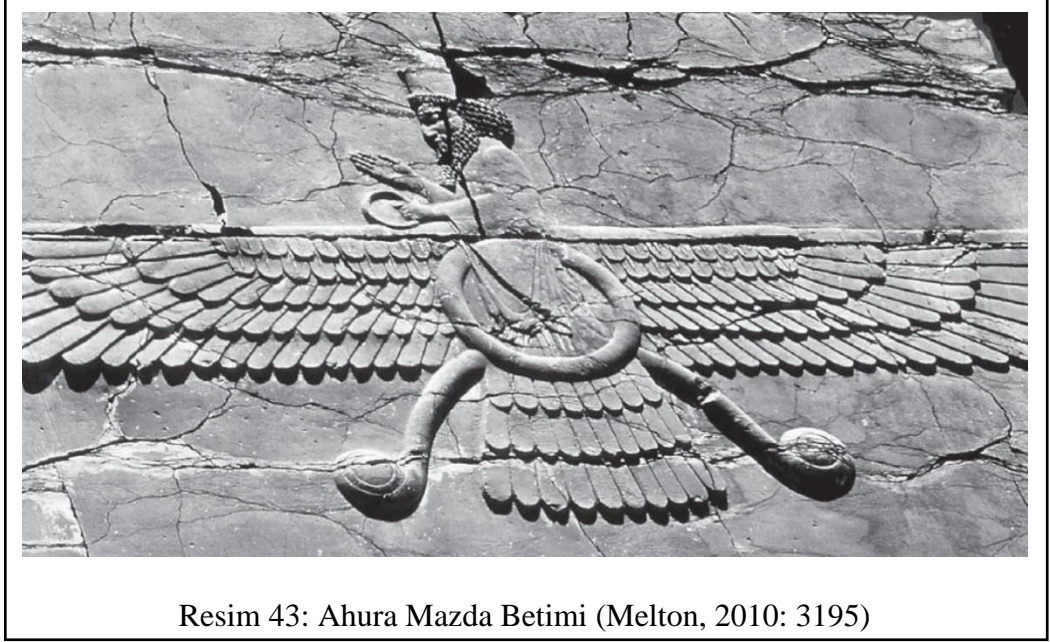
²⁴⁷ Akyazar, 2015: 20; Eliade, 2003: 388; Nigosian, 1993: 14.

²⁴⁸ Akyazar, 2015: 14, 15; Melton, 2010: 3195; Moore, 1912: 184; Nigosian, 1993: 47.

²⁴⁹ Melton, 2010: 3195; Moore, 1912: 184; Nigosian, 1993: 11.

²⁵⁰ Akyazar, 2015: 15, 16; Brown, 1899: 11; Hartz, 2009: 10, 11; Melton, 2010: 3195; Moore, 1912:184.

yaratmıştır. Burada insanların seçimi önemlidir. Nitekim insanlar, yaptığı seçime göre ölümden sonra yargılanacaktır.²⁵¹

Resim 43: Ahura Mazda Betimi (Melton, 2010: 3195)

Ahura Mazda'nın yolunu seçip iyiliğe yönelen insanlar cennete yani "Şarkı Evi"ne gidecek, kötülüğün yolunu seçenler ise sonsuza kadar "Yalanlar Evi"nde çürüyecektir. Bu yargılanma sürecinde herkes "chinvat" adında bir köprüden geçecektir. Ölü'nün ruhu, öldükten dört gün sonra köpekler tarafından korunan bu köprüye ulaşacaktır. Burada ruhlara, köpeklerin koruduğu ölülerin yol göstericisi kimliğiyle Daena, cennet veya cehenneme giden yolu gösterecektir. Köprüden geçen kimseler eğer dindar ise köprü genişleyerek ruhun rahatça cennete gitmesine izin verilirken, kişi dindar değil ise o köprü bıçak kadar ince olacak ve ruhun köprüden geçişini zorlaştıracaktır (*Yasna 46:10*).

Zerdüş Dini öğretilerinden en önemlisi Ahura Mazda'ya yakın olmak, iyiyi savunma ve kötülükle her daim mücadele etmektir. İnsanın en önemli görevleri; Ahura Mazda'ya dua etmek, din adamlarına güvenmek, kendisinden üst makamlarda bulunanlara saygı duymak ve onların emirlerine uymaktır. Zerdüş Dini'nde dört temel unsur bulunur ve bunlar arasında özellikle temizlik (*Fargard 9:33, 11:1-20*), aydınlık

²⁵¹ Eliade, 2003: 381, 382; Melton, 2010: 3194; Moore, 1912: 188; Nigosian, 1993: 22.

ve sıcaklığın simgesi olan ateşe özel bir itina gösterilmelidir. Temiz olmayan yere ateş de, su da giremez (*Fargard 12:20*). Yararlı hayvanlara ve insana zararı olmayan bütün yaratılan canlılara, özellikle boynuzlu hayvanlara, öküz (*Yasna 32:12, 14; 44:20; 48:10*), köpek (*Fargard 13:1-56*) ve horoza şefkatle davranılmalıdır. Bunun dışında su (*Yasna 65:1-15, 68:1-23*) ve toprak kutsaldır (*Yasna 65:12, 13*). Toprağı kirletmemek için ölümler toprağa gömülmezler. Öncelikle ölümler yıkanır ve sessizlik kulelerine bırakılarak vahşi hayvanlar tarafından cesedin parçalanması beklenir. Krali mezarlarda ise kralların vücutları mumyalanır, böylece ceset doğrudan toprakla temas etmemiş olur. Toprağı işlemek ve topraktan ürün almak Zerdüştiler'in kutsal görevlerinden biridir. Haoma içmek ve diğer tanrılara tapınmak yasak olmasına rağmen Zerdüş'tün ölümünün ardından Zerdüş Dini'nde bunlara rastlayabiliriz.

Zerdüş Dini'nde en önemli kutsanmış kült Ateş'tir. Ateş, Zerdüştiler'in yaşamında ve kültüründe anahtar rol oynamaktadır (*Yasna 62:1-11*). Çünkü Ateş Ahura Mazda'nın oğludur (*Yasna 0:2, 16:4, 17:11; Visperad 16:1*). Bütün kutsal ateşler ister tapınakda olsun ister evde, sürekli yanar vaziyette olmalıdır ve Ateş Zerdüştiler'in ruhlarını arındırdığına inanılırdı. Ateşe karşı yakarılır, Ahura Mazda'ya dua edilirdi (*Yasna 36:1-6, 25:7*).

Resim 44: Ateş Kültü'nün Canlandırılması /Harşena Kalesi, Amasya

(Dönmez, 2014: 13)

Sunaklardan yükselen alevler ise tanrıya ulaşarak mesajları iletir, bir nevi haberci görevini görürdü.²⁵² Buradan hareketle Zerdüştü bir kral için en mükemmel dinsel davranış bir tapınak yaptırmak, tapınağa gelir bağlamak ve buraya rahipler atamaktır.²⁵³ Diodorus'dan öğrendiğimiz kadarıyla, Pers geleneğinde, kralın taç giymesi ile yakılan ateş, kralın ölümüyle beraber söndürülürdü ve yeni kral için başka bir ateş yakılırdı (*Bibliotheca Historica*, 17.114.4).

Herodotos Persler için “tanrı heykeli, tapınak ve sunak gibi şeyler bilmezler.” der (*Historiai*, I.131). Yine Strabon da aynı açıklamada bulunmuştur: “Persler heykel dikmez ve sunaklar inşa etmezler, kurbanlarını yüksek yerlerde, Zeus olarak kabul ettikleri gökyüzüne sunarlar.” (*Geographika*, XIII). Fakat aslında durumun hiç de böyle olmadığını Akhaimenid Dönemi'ne ait ateş tapınaklarının olduğunu, ayrıca silindir mühürler üzerinde bile Ahura Mazda'nın da bulunduğu ateş sunaklarını görebiliriz.²⁵⁴

Herodotos'un anlatımına göre Persler ölülerini yakmazlardı (*Historiai*, III.16). Bu konuda oldukça sıkı kurallar geçerliydi. Örneğin; yemek pişirilirken kap ateşle temas edemezdi ve ateş üzerindeki yemek kabının ancak üçte biri yemekle dolu olmalıydı. Çünkü kaynayan yemek taşıp ateşi kirletebilirdi. Yanan ateşe hiçbir çöp veya atık atılmazdı. Bir kimse kirli ya da hastaysa ateşin en az otuz adım uzağında olmalıydı. Eğer bu kimse bir kadınsa ve regl dönemindeyse yine aynı şekilde ateşe otuz adım mesafesinde olmalıydı.²⁵⁵ Ateş tamamen saf ve temiz olmalıdır. Bu yüzden ateşe sadece temiz, kuru, güzel kokulu ağaç parçaları (sandal ağacı, aloe gibi) atılmaktaydı (*Yasna* 3:2, 24:4, 8).

Strabon Persler'in dini gelenekleri hakkında geçmişi aydınlatacak Zerdüşt Dini öğretilerinden kısaca şu şekilde bahsetmiştir:

“Ama Pers gelenekleri bu halkların, Medler'in ve bazı diğer halkların gelenekleri ile aynıdır; her ne kadar bazı başka yazarlar bu halklar hakkında kendi yorumlarını ortaya koymuş olsalar da, ben de amacıma uygun olacak şekilde

²⁵² Akyazar, 2015: 14; Hartz, 2009: 18.

²⁵³ Eliade, 2003: 397.

²⁵⁴ Nigosian, 1993: 28.

²⁵⁵ Nigosian, 1993: 113.

bunlardan bahsetmeliyim. Persler heykel dikmez ve sunaklar inşa etmezler, kurbanlarını yüksek yerlerde, Zeus olarak kabul ettikleri gökyüzüne sunarlar. Aynı zamanda Mithras olarak adlandırdıkları Helios'a ve Selene ve Aphrodite'ye; aynı zamanda ateş, toprak, rüzgârlar ve suya taparlar. İçten dualarla kutsanmış bir yerde taç giydirilmiş kurbanlarını sunarlar. Ardından kurban törenini yöneten magus eti böler ve katılımcılar kendi paylarını alır. Ancak etin hiçbir parçası tanrılara ayrılmaz. Zira tanrıların sadece kurbanın ruhuna ihtiyaçları olduğuna inanırlar. Ama yine de bazı yazarlara göre etin küçük bir parçasını ateşe koyarlar.” (Geographika, XIII.)

“Ama özellikle ateş ve suya kurbanlar sunarlar. Ateşe kurbanlarını sunarken kuru odunları kabuklarından ayırır ve üzerlerine yağ yerleştirirler. Ardından üzerine yağ dökmek suretiyle alttan ateşe verirler. Nefesleri ile üflemek yerine ateşi yellemeyi tercih ederler. Ateşe üfleyenler ya da ateşe ölü ya da kirli şeyler yerleştirenler ölümle cezalandırılır. Suyu kurban sundukları zaman bir göl ya da pınar kıyısına giderler. Burada bir çukur kazarak içinde kurbanı öldürürler. Bu sırada suya herhangi bir şekilde kan karışmasına engel olmaya çalışırlar zira kanın suyu kirleteceğini düşünürler. Ardından et parçalarını mersin ya da zeytin yapraklarına koyan magi bunlara ince çubuklarla dokunur, süt ve bal ile karıştırılmış yağları su ya da ateşe değil, doğrudan toprağa döker. Sonrasında da uzun süre, ellerinde mersin demetleri taşıyarak ilahiler söylemeyi sürdürürler.” (Geographika, XIV)

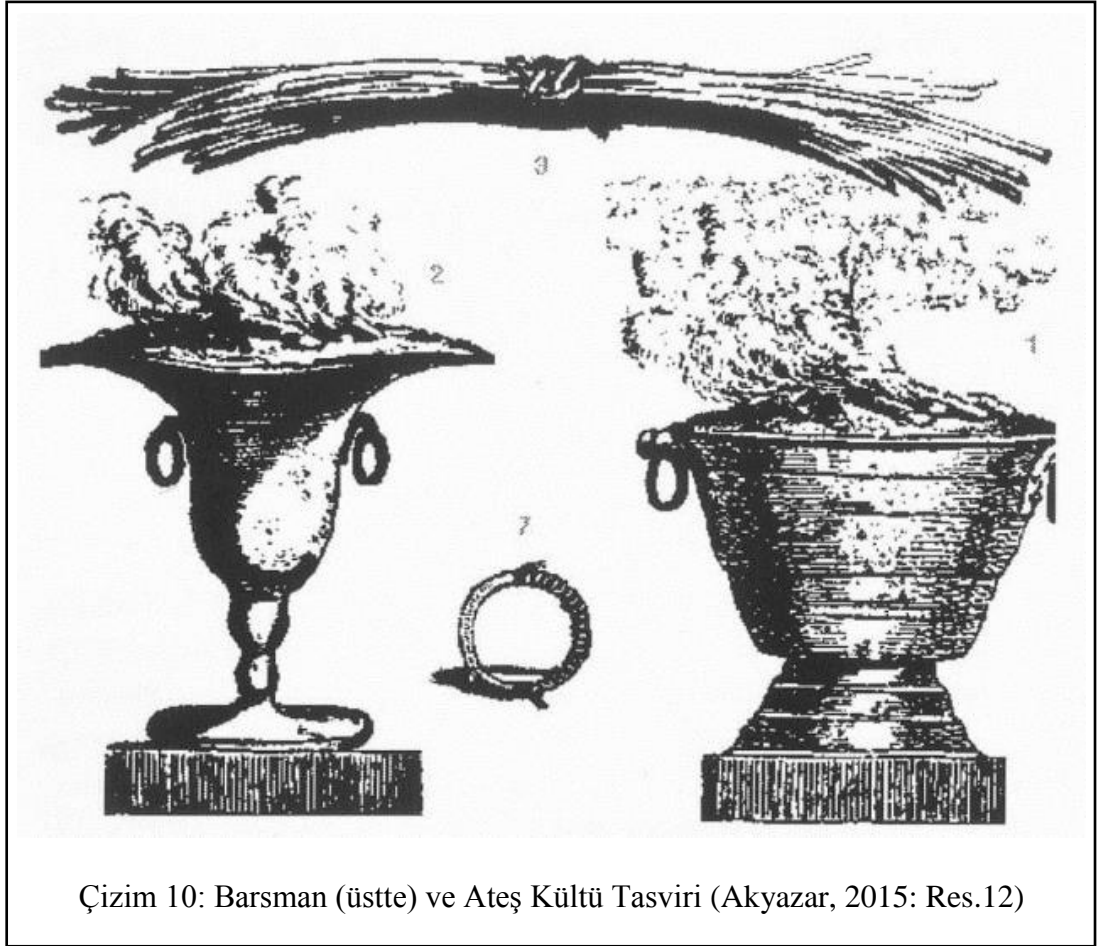
Zerdüşt Dini'nde en yüksek mertebedeki ateş “Atash Bahram” veya “Atash Varahran”²⁵⁶ olarak bilinir ve ateş tapınaklarında korunurdu (*Videvdad* 8:81). Atash Bahram dışında; “Kralların Ateşi (Azer-i Gashnasp)”, Tarımcıların Ateşi (Atashgada-i Azer-Bazrin-Mehr)” ve “Ruhbanların Ateşi (Taht Azer-i Farbegh)”nin yanı sıra, “Eyalet Ateşi (Behram)”, Kabile Ateşi (Azeran)” ve Ev Ateşi” gibi halka daha yakın ve yerel özellikler gösteren ateş kültleri de bulunmaktadır. Ateş Kültleri'nin bu derece kurumsallaşması Akhaimenid egemenliği sırasında gerçekleştiği düşünülebilir.²⁵⁷

Ateş, “afargan” adı verilen bir urnenin içine konur ve onun içinde yanardı. Rahipler “barsman” adı verilen kutsal dalların bir araya getirildiği çubuk yardımıyla

²⁵⁶ Hartz, 2009: 20, 102; Melton, 2010: 3196; Nigosian, 1993: 113.

²⁵⁷ Dönmez, 2016b: 57.

ateşi karıştırırlardı.²⁵⁸ Burada rahipler tarafından gerçekleştirilen ritüeller eşliğinde ateşe kurbanlar verilirdi (*Yasna* 7:2, 6, 14, 21). Ateş tapınaklarındaki rahiplere “*Magos*” adı verilmekteydi. *Magoslar* olmadan kurban törenleri (*Yasna* 71:10) yapılamazdı. *Magoslar kandys* adı verilen özel kıyafetler giyinip, başlarında keçeden yapılmış bir başlık ve başlıktan sarkan örtü ile ağızlarıyla, burunlarını örterlerdi. Bu örtü nefesiyle ateşi kirletmemek adınadır.²⁵⁹ Bunu destekleyen veriler hem Herodotos ve Strabon’un ağzından yazılmış (*Historiai*, I.132; *Geographika*, XIV.), hem de ele geçen arkeolojik eserler üzerinde görülmüştür.

Çizim 10: Barsman (üstte) ve Ateş Kültü Tasviri (Akyazar, 2015: Res.12)

²⁵⁸ Akyazar, 2015: 43; Hartz, 2009: 102.

²⁵⁹ Akyazar, 2015: 21, 22.

Resim 45: Oksus Hazinesi'nden *Magos* Betimi

(<http://www.britishmuseum.org>)

Zerdüştiler hergün ateş tapınağına giderlerdi. Tapınağına girmeden önce, tapınağın girişinde bulunan çeşmelerde eller ve ayaklar yıkanmalı ve bu sırada Ahura Mazda'ya yakarılmalı, Ahriman lanetlenmelidir. Daha sonra tapınağın merkezinde bulunan ateş odasına giriş yapılırdı. Burada ateşe dualar edilir (*Khorda Avesta: Ataş Niyayeş*) ve daha sonrasında yüz ateşe dönük bir şekilde geriye doğru adımlar atarak tapınaktan çıkılırdı.²⁶⁰

En erken Zerdüşt Dini'ne ait tapınak formu çoğunlukla çatısı olmayan içinde ateşin bulunduğu dört duvardan oluşan yapılarıdır. Böylece girişleri bulunan etrafı duvarlarla çevrili, ortasında ateş sunağının bulunduğu bir oda halini almıştır. Bu odaya

²⁶⁰ Hartz, 2009: 18; Nigosian, 1993: 113.

“ateşgah” adı verilmiştir. İlerleyen dönemlerde bu odaya yeni birimler eklenmiş, çevresi kutsal bölge olarak sınırlandırılmıştır.²⁶¹ Oluz Höyük’de açığa çıkarılmış olan Kutsal Ateş Çukuru ve çevresindeki mimari C. Subawalla’nın ifade ettiği²⁶² en Erken Zerdüşt Dini tapınakları ile uyum göstermektedir.

Ateş tapınağı olduğu düşünülen, İran’da 6 adet ateş tapınağı günümüze kadar ele geçmiştir. Bunlardan 5’i tartışmalıdır.²⁶³ En erken tapınak Medler’e tarihlenen Ekbatana yakınlarındaki Tepe Nush-e Jan’da bulunan kule tipli ateş tapınağıdır. Nakş-i Rüstem’de bulunan Kabaa-i Zerdüşt Tapınağı ve Pasargade’de bulunan Zendan-ı Süleyman ise Akhaimenid Dönem’e tarihlenmekte olup yine kule tipli tapınaklardır. Bu tapınaklar krali özellikler göstererek Dareios ve Kyros’a adanmıştır. Susa’da ele geçen tapınak ise II. Artakserses’e adanmıştır. Sistan’da ise Dahana-i Gulaman ve Kuh-i Khwaja tapınakları oldukça tartışmalıdır. Dahana-i Gulaman Tapınak’ı üç sunaklıdır ve bu sunakların Mithra-Anahita/Anahitis-Ahura Mazda üçlüsünü simgelediği düşünülmektedir.

Med Dönemi’ne tarihli Ekbatana yakınlarındaki Tepe Nush-e Jan kazılarında MÖ 750-600 yıllarına tarihlenen ateş tapınağı ele geçmiştir.²⁶⁴ Büyük bir dua salonu ve üzerinde ateşin yandığı bir sunağın bulunduğu, kubbeli bir penceresiz mekândan oluşmaktadır. Tapınağın formu kule şeklinde olup, duvarları ise üçgen formludur. Basamaklı yapılmış olan ateş sunağı, tapınağın merkezinde, kapının sol tarafında yer almaktadır. Sunağın üst kısmında tam ortada sığ bir delik bulunmaktadır. Bu bir ateş çanağı olmalıdır. Nitekim üzerinde ateş yakıldığına dair yanık izleri taşımaktadır. Sunak, ateşin uzaklardan görülebilmesi için, ritüeller sırasında muhtemelen çatıya taşınmıştır.²⁶⁵

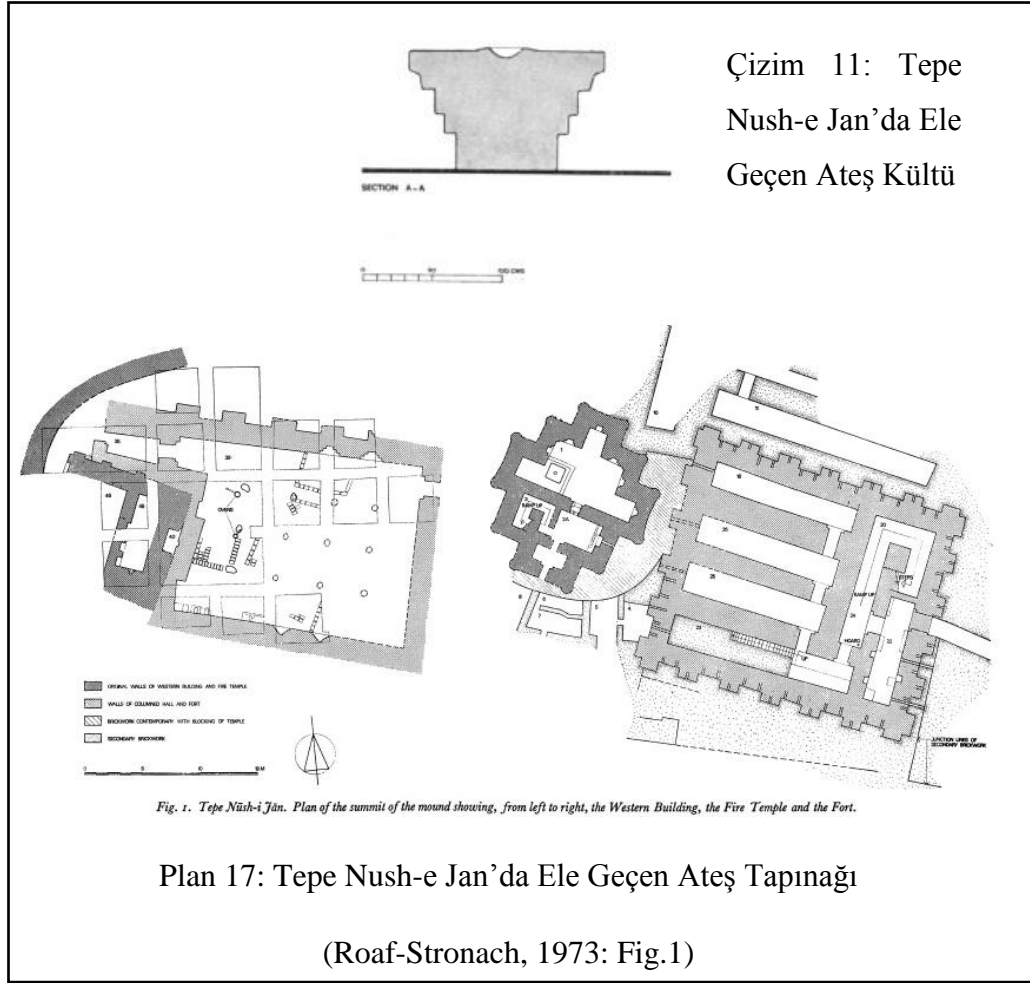
²⁶¹ Subawalla, 2011: 35.

²⁶² Subawalla, 2011: 36.

²⁶³ Boyce, 1975: 457.

²⁶⁴ Boyce, 1979: 51.

²⁶⁵ Akyazar, 2015: 25; Boyce, 1975: 457; Roaf-Stronach, 1973: 131.

Akhaimenid Dönemi'ne ise tarihlenen iki ateş tapınağı vardır. Bunlardan biri Nakş-i Rüstem'de bulunan Kabaa-i Zerdüşst diğeri ise yalnızca giriş fasadı ele geçmiş olan, Pasargade'de bulunan Zendan-ı Süleyman. Bu iki tapınak da kraliyet mezhebini temsil etmektedir. Yine Med Dönemi'ndeki ateş tapınağı gibi kule tiplidir. İki yapı da üç basamaklı bir kaide üzerine oturtulmuştur. Penceresiz olan tek odalara girmek için çok basamaklı bir merdiven kullanılmaktadır ve odalar tapınağın içerisinde yerden yükseltilerek yapılmıştır. Yine her ikisinin de çift kanatlı kapısı bulunan, dar bir girişi bulunmaktadır. Odalar neredeyse kareye yakın formdadır. Yapıların dört köşesinde de rizalitler bulunmaktadır. Yapıların dış cephesinde üst üste üç adet kör pencereler yapılmıştır ve herhangi bir boya izine rastlanmamıştır. Böylelikle kuleler sanki üç katlıymış imajını yansıtmaktadır. Her iki yapının çatısı alçak ve piramidal görünümündedir. Çatıda süsleme elemanı olarak yalnızca dişli korniş kullanılmıştır.

Belki de tek bir fark diyebileceğimiz Zendan-ı Süleyman Tapınağı'nda kapı kanatlarından birine ait olduğu düşünülen üç sıra rozet bezemeli kireçtaşı blok ele geçmiştir.²⁶⁶

Taş işçiliğine bakıldığında Zendan-ı Süleyman'nın Kyros döneminde yapıldığını söyleyebiliriz. Zendan-ı Süleyman'ı modelleme olarak yapılan Kabaa-i Zerdüş Tapınağı için ise Dareios dönemi verilmektedir²⁶⁷.

Resim 46: Zendan-ı Süleyman
Tapınağı
(Akyazar, 2015: Res.19)

Resim 47: Kabaa-i Zerdüş
Tapınağı
(Akyazar, 2015: Res.15b)

Birbirleriyle oldukça benzer olan bu iki tapınak içinde ateşin yandığına dair herhangi bir iz ele geçmemiştir. Bu durum tapınakların gerçekten ateş tapınağı olup olmadığı tartışmasını doğurmuştur. Bu iki yapının da bir amaca hizmet ettiği kesin bir sonuç olmasına karşın benzerliklerden dolayı belki de aynı amaca hizmet ettiklerini söylemek çok da yanlış bir yorum sayılmaz.

²⁶⁶ Akyazar, 2015: 51-76; Boyce, 1975: 457-458; Boyce, 1979: 59, 60.

²⁶⁷ Akyazar, 2015: 56.

Tapınaklar üzerindeki tartışmalar arasında Pasargade ve Nakş-i Rüstem'deki ateş tapınaklarının kral mezarı olabileceğine dair görüşler de mevcuttur.²⁶⁸ M. Boyce ise, Dareios ve ailesi tarafından kullanılan bir mausoleum olduğunu ileri sürmektedir.²⁶⁹ F. Sarre, M. Sprengling, F. Wachtsmuth, R. Ghirsman, K. Erdmann, R. C. Zaehner ve J. Duchesne-Guillemin gibi araştırmacılar ise bu iki tapınağın da Ateş Kültü ile ilişkili olabileceğini söylemektedir.²⁷⁰ H. H. von der Osten sikkeleri incelediğinde mevcut kule tipli yapıların ateş tapınağı olduğu yorumunu yapmıştır.²⁷¹ E. F. Schmidt ise Pers mühürlerinde gördüğü bu yapılara sunak demiştir.²⁷² A. Godard bu iki yapının önceden krali mezar olarak inşa edildiğini fakat daha sonraları krali özelliklerini kaybetmeden tapınak olarak kullanıldığını iddia etmiştir. Aynı zamanda Godard sikkeleri de incelemiş ve bunların ateş tapınağı olabileceği konusunda tezini savunmuştur.²⁷³

Yapıların ateş tapınağı olduğunu savunanların teorisine göre kule benzeri elemanların mezarlarda kullanılmayacağı olgusudur. Ayrıca mezarların girişinde merdiven bulunmazken sunaklarda bulunması gereklidir. Kulenin girişi çok küçüktür ve içerisi krali bir lahtın sığması, krali gömüyü taşıyan dinsel kortejin geçişi için de uygun değildir.²⁷⁴

Bir diğer ateş tapınağı olarak düşünülen yapı ise Sistan'da bulunan Dahana-i Gulaman Tapınağı'dır. Bu tapınak, kazıcısı U. Scerrato tarafından MÖ 6-5. yy'a tarihlendirilmiştir.²⁷⁵

²⁶⁸ Goldman, 1965: 305.

²⁶⁹ Boyce, 1982: 117.

²⁷⁰ Goldman, 1965: 305.

²⁷¹ Goldman, 1965: 305.

²⁷² Goldman, 1965: 305.

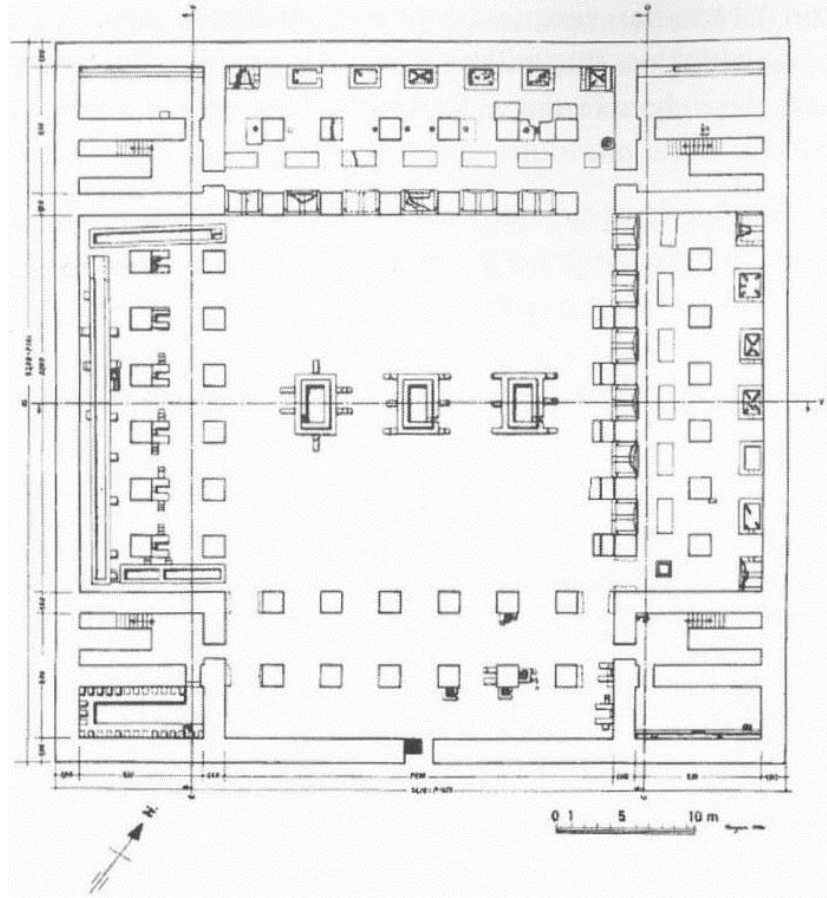
²⁷³ Goldman, 1965: 305.

²⁷⁴ Akyazar, 2015: 62; Goldman, 1965: 306.

²⁷⁵ Boyce, 1975: 458.

Resim 48: Dahana-i Gulaman Tapınağı (Akyazar, 2015: Res.22)

Plan 18: Dahana-i Gulaman Tapınağı Planı (Akyazar, 2015: Res.22)

Hemen hemen kare planlı olan yapının güneyinde bir girişi bulunmaktadır. Merkezdeki avlu, dört taraftan sütunlu portikolarla çevrelenmiştir. Avlunun ortasında doğu-batı aksında uzanan yan yana dizilmiş üç adet basamaklı bir kaide üzerine oturmuş sunak bulunmaktadır. Sunakların iç taraflarındaki boşluğa ateşin konulduğu ve kaidedeki delik sayesinde de, ateşin sönmeye engel olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁶

Bu yapı ile ilgili başlıca sorun üç adet sunağın bulunmasıdır.²⁷⁷ Yapılabilecek akla en makul yorum Ahura Mazda-Anahita/Anahitis-Mithra üçlüsüne adanmış olabileceğidir.²⁷⁸ Her ne kadar Ahura Mazda dışındaki diğer tanrılara tapınım yasak olsa da bunu halkın içinden tamamıyla kesip atamazsınız. Ayrıca Dahana-i Gulaman kraliyetin esas merkezinden ve Zerdüş Dini reformlarının bütün ağırlığıyla hissedildiği batıdaki yerleşimlerden uzakta olması bu durumun bir sonucu olabilir.

Dahana-i Gulaman'la ilgili bir diğer sorun ise ateşin yakıldığı yani sunakların olduğu bölümün açık olmasıdır. Yapı bütünü itibariyle bilinen ateş tapınağı formalarından oldukça uç bir görünümde dir. Bu haliyle ve kutsal ateşin saklanacağı bir odanın da bulunmaması ile araştırmacılar bu yapıya şüpheli bakmışlardır. Kazıcısı Scerrato, bunların ateş sunağı olduğuna ve yapı kompleksinin de kült binası olduğuna kesin gözüyle bakmaktadır.²⁷⁹ K. Schippmann, konuya temkinli yaklaşan bilimadamlarındandır. G. Gnoli ise buranın eski Aryan geleneklerini yansıtan bir yapı kompleksi olduğunu düşünmektedir.²⁸⁰

Susa'da ele geçen kalıntılar Zerdüş Dini'ne hizmet eden bir tapınağa ait olabilir. Yapı, Akhaimenid zamanında II. Artakserkses'e adanmıştır. Susa Tapınağı bir avlu ve kutsal bir odadan meydana gelmektedir. Oda kare planlıdır ve ortasında dört adet sütunla karşılaşmıştır. Bunların kült objeler olduğu düşünülmektedir. Ayrıca ateş sunağının da bu sütunların merkezinde olduğu sanılmaktadır. Kutsal odanın güneydoğusunda daha küçük boyutlarda iki sütundan oluşan bir portiko yer almaktadır. Ne yazık ki yapıda bulunan ateş sunağı *in situ* olarak ele geçmemiştir.²⁸¹

²⁷⁶ Akyazar, 2015: 76-78; Boyce, 1975: 458.

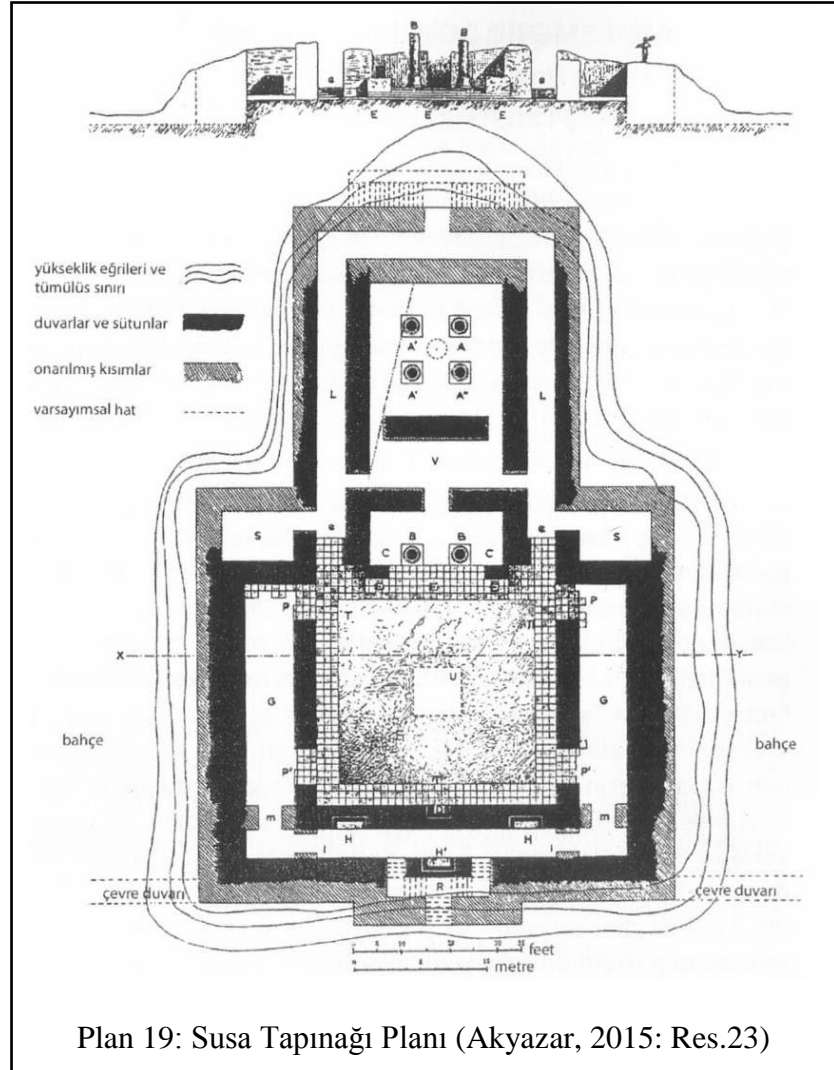
²⁷⁷ Stronach, 1985: 608.

²⁷⁸ Akyazar, 2015: 78.

²⁷⁹ Scerrato, 1966: 18.

²⁸⁰ Akyazar, 2015: 79.

²⁸¹ Akyazar, 2015: 80; Boyce, 1975: 458, 459; Stronach, 1985: 619.

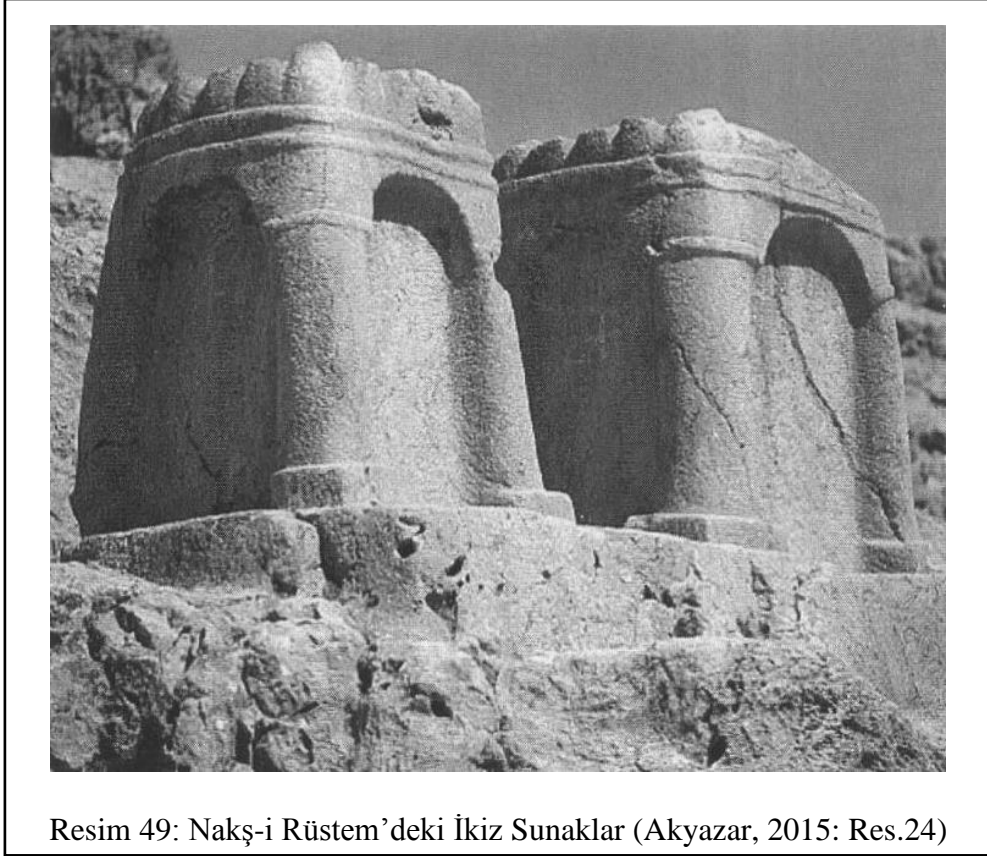

Sistan'daki Kuh-i Khwaja Tapınağı'nın ateş tapınağı olup olmadığı konusunda kimi şüpheler bulunmaktadır. Bunun dışında yine tarihlendirme konusunda da fikir ayrılıkları yaşanmaktadır. Yapının erken döneme ait olduğunu düşünenlerin yanı sıra Sasani Dönem'e kadar gittiğini iddia eden araştırmacılar da bulunmaktadır.²⁸²

Ateş tapınakları dışında ateşin kutsal olduğunu görebildiğimiz bir diğer mimari öğeler ise başlı başına yapılmış ateş sunaklarıdır. Nakş-i Rüstem'de ele geçen ikiz sunaklar Hussein Kuh Dağı'nın hemen batı eteklerinde *in situ* halde bulunmuşlardır. Kuzey-güney doğrultulu duran bu sunaklar bir kaya bloğunun özenle

²⁸² Boyce, 1975: 458; Stronach, 1985: 618.

şekillendirilmesiyle, sanki tepesi kesik bir piramit gibi görünmektedir.²⁸³ Sunakların tepesi beşer adet konik biçimli mazgal dişleriyle sınırlandırılmıştır. Mazgal dişlerinin hemen altında, sunağı çevreleyen iki adet düz silme yer almaktadır.²⁸⁴ Anıtların üzerinde durduğu kaya bloğunun şekillendirilmesinden dolayı yapay bir sırt oluşturulmuş ve bu sırtın yarattığı yükseklikten dolayı güney yöne tahmini olarak üç veya dört basamak yapılmıştır.²⁸⁵

Resim 49: Nakş-i Rüstem'deki İkiz Sunaklar (Akyazar, 2015: Res.24)

Pasargade'de benzerine rastlanılan bu ateş sunakları ile ilgili çeşitli sorular kafaları kurcalamaktadır. Her biri 2 m yükseklikte bir çift kireçtaşı sunak MÖ 546-530 yıllarına tarihlenmektedir. İki sunak da birbirine yakındır ve yalnızca güneydeki sunağa merdiven inşa edilmiştir.²⁸⁶ Zerdüşt Dini'ne göre kutsal ateşin kapalı mekânlarda yanması gerektiği bilinmektedir. Ve bu durum en önemli engel olarak

²⁸³ Akyazar, 2015: 82.

²⁸⁴ Akyazar, 2015: 84.

²⁸⁵ Akyazar, 2015: 82.

²⁸⁶ Stronach, 1985: 606.

görülmektedir. Fakat Nakş-i Rüstem'deki ikiz sunakların yükseldiği platformun güneybatı köşesinde yer alan sığ bir oyuk, kutsal ateşin tamamen açık havada kalmadığına bir delil olarak gösterilebilir. Bu çukurun bir portatif bir çatı ayaklığı olabileceğine dair birtakım görüşler mevcuttur.²⁸⁷

Sunakları tarihleme problemi ile ilgili; bu sunakların Zerdüş Dini'nin en eski kalıntıları olduğu yönündedir. Bir diğer varsayım ise sunakların Kyros'un krallığından önce yapıldığıdır. Başka bir gruba göre anıtların yapımının Persepolis'den daha geç olması gerektiğini öne sürmektedir. A. Godard, Nakş-i Rüstem'dekilerin biraz daha kabaca yapılmış olduklarına dayanarak Pasargade'dekilerin biraz daha erken olduğunu söylemiştir. E. F. Schmidt'e göre Nakş-i Rüstem'deki sunakların Akhaimenid Dönemi'ne ait olması gerekir. Bu yapılar olasılıkla I. Dareios'un krallığı sırasında, mezarının hazırlandığı ve kulenin inşa edildiği dönemde yapılmıştır. K. Erdmann ise Sasaniler'in üstünü kapattıkları açık hava sunaklarını temel alarak Nakş-i Rüstem'deki sunakları Sasani Dönemi'ne tarihlemektedir.²⁸⁸

Ateşe gösterilen öneme en güzel örneklerden biri de Dareios ve ardıllarının mezarları üzerindeki kabartmalardır. Mezarlar üzerindeki sahneler incelendiğinde ateşin ayinlerde nasıl kullanıldığına dair bilgiler edinebiliriz. Üçü Persepolis terası civarına; dördü ise Nakş-i Rüstem'deki sarp kayalıklara yapılan toplamda yedi adet kaya mezarı bulunmaktadır. Mezarların hepsinin dış görünüşü haç biçimindedir ve hepsinde betimlenen sahne aynıdır. Bunlardan sadece Dareios'un mezarı üzerindeki yazıt sayesinde bilinmektedir. Diğerlerinin de genel olarak Kserkses, I. Artakserkses, II. Dareios, II. Artakserkses ve III. Artakserkses'e atfedildiği düşünülmektedir.²⁸⁹ Ele geçen yedi adet kral mezarında da tanımlanan sahne resmedilmiştir. Ufak nüanslarla ya da aşınma veya yıpranmadan kaynaklı küçük detaylar farklılık göstermektedir.

²⁸⁷ Akyazar, 2015: 82; Stronach, 1985: 606.

²⁸⁸ Akyazar, 2015: 84-86.

²⁸⁹ Akyazar, 2015: 96.

Resim 50: Nakş-i Rüstem Kral Mezarları'ndan Kserkses'in Mezarından Ayrıntı

(<https://oi.uchicago.edu>)

Mezar sahneleri; solda üç basamaklı kaide üzerinde bulunan kral figürü, karşısında yine üç basamaklı kaidede yükselen bir ateş sunağı, bu iki betimlemenin üzerinde Ahura Mazda'nın sembolü ve son olarak panelin sağ üst köşesinde ay betimi bulunmaktadır.²⁹⁰

Kaide üzerinde duran kral üzerine *kandys* giymiştir. Yüzü sunağa dönüktür. Sol elinde yay, sağ elini ise havaya kaldırmıştır. Burada kral, Ahura Mazda'ya dua

²⁹⁰ Akyazar, 2015: 96-110.

ediyor ya da selamlıyor olabilir. Fakat buradaki dikkat çekici unsur kralın ağzının kapalı olmaması.²⁹¹

Dikdörtgen gövdeli ve ters piramit şeklinde başlığı bulunan ateş sunağı üç basamaklı kaide üzerinde bulunmaktadır. Sunaktaki alevler dalgalı şekilde olup bir kütle halindedir.²⁹²

Ahura Mazda^{*****} ise kanatlı disk içinde tasvir edilmektedir. Tanrı, altında ve yanlarında dalgalı eklerle kuşatılmış kuş kuyruğu ile iki tarafında kanatlar olan çiftli bir halka içinde yükselmektedir. Her zamanki gibi vücudunun alt kısmı görülmemektedir. Tıpkı Akhaimenid kralları gibi giyinmiş, saç ve sakalları yine krallara benzeyen, başı taçlı bir tanrı betimi vardır.²⁹³

Sahnenin sağ üst köşesinde daire şeklinde bir diskin içinde hilâl şeklinde ayrılmış ay betimi görülmektedir.²⁹⁴

İran'da doğan Zerdüş Dini zaman içinde yayılarak yeni topraklarda yeni kimlikler kazanmıştır. Anadolu da bundan nasibini almış gibi görünmektedir. II. Bölüm'de işlediğimiz üzere saygı duyulan ateş kavramına hiç de yabancı olmayan Anadolularca, Pers dininin etkisiyle beraber kutsanmış ve bu topraklarda yaşam bulmuştur.

²⁹¹ Akyazar, 2015: 96-110.

²⁹² Akyazar, 2015: 96-110.

^{*****} Ahura Mazda betimi için Persepolis sarayları, Behistun kabartmaları ve Susa'da görülebilir.

²⁹³ Akyazar, 2015: 96-110.

²⁹⁴ Akyazar, 2015: 96-110.

SONUÇ

Ateşe, insanlığın varoluşundan beri her zaman ihtiyaç olmuştur. Günümüze kadar çeşitli metamorfozlara uğramış olsa bile hala kimi kültürlerde dinsel anlamından bir şey kaybetmemiştir.

Anadolu'da ateşin kutsallığı ile ilgili bulgular Neolitik Çağı'na kadar dayanmaktadır. Sonraki süreçte Kalkolitik ve Tunç Çağları'nın sonuna kadar Ateş Kültü'nün öncüsü sayılabilecek nitelikli (yalnızca pişirme veya ısınma gibi amaçlara hizmet etmeyen) ocaklar 26 farklı merkezde incelenebilmiştir. Hitit Dönemi'nde ise arkeolojik bulgulardan ziyade tarihsel yazılı kaynaklar ön plana çıkmaktadır.

Neolitik Çağı'nda ait incelenilen nitelikli ocaklar özel denilebilecek mekânlarda ele geçmiştir. Bu mekânlar, büyüklüğü, özenli yapılmış olması ya da ocağın ele geçtiği mekân içi odaların duvarlarının, tabanının bezeli oluşu arkeologları mekânın özel olması gerektiği sonucuna götürmektedir. Tabi ki mekân içerisinde ele geçen buluntular da bunu destekler nitelikte olmalıdır. Ulucak'da insan şekilli üzeri boyalı kapların bulunması ya da günlük işlerin yapıldığını kanıtlayan taş aletlere ve gereçlere rastlanılmamış olması bu durumun ispatıdır. Neolitik Çağı'nda henüz din denilen örgütlü ve kuralları olan bir yapıdan söz edemeyiz belki ama inanç çerçevesinde ocağın özel bir yeri ve anlamı vardır. Bu dönemde ocaklar teknik açıdan küçük ve yarım şeklidir.

Kalkolitik Çağı da ocaklar açısından Neolitik Çağı ile benzer özellikler göstermektedir. Fakat artık tapınak olarak adlandırılabilen kompleks yapıların içerisinde ocakları görmekteyiz. Yine Neolitik Çağı'nda olduğu gibi mekân içerisinde duvar resimleri ve mekân içinde ele geçen nitelikli buluntularla mekânlar domestik yapılardan ayrılmaktadır. Ocaklar form açısından farklılık göstermektedir. Kuruçay ve Hacılar'da stelli ocak/sunaklar yarım veya $\frac{3}{4}$ daire şeklinde görülürken, Anadolu'nun doğusunda Kura-Aras etkisi hissedilmektedir. Bölgesel olarak Erzurum Ovası ocaklarında yenilikler görülmektedir. Buradaki ocakların taşınabilir olmasının yanı sıra ocakların üzerinde iki ya da üç adet boynuz şekilde çıkıntılar bulunmaktadır. Geç

Kalkolitik Çağı'nda Korucutepe, Pulur ve Sos Höyük'de boynuz şeklindeki çıkıntılara sahip ocaklar görülmektedir.

Tunç Çağlar'da ise kutsal ocaklar tapınaklarda, kamu ve saray yapılarında görülmektedir. Ancak sosyal sınıfların belirginliğiyle piramitin üst katmanlarından kimselere ait olabileceğini düşündüğümüz mekânlarda da ev içi ibadet anlayışını karşılayabilecek kutsal ocaklara rastlanmaktadır.

Formsal açıdan boynuzlu ocaklar Beycesultan ve Seyitömer gibi yerleşimlere yani batıya taşınmıştır. Ancak bu geleneğin batıya Kura-Aras Kültürü'nden değil de Minos Kültürü'nden geldiği düşünülmektedir. Burada görülen ocaklar genellikle dairesel veya oval şekildedir.

Anadolu'nun doğusunda yine durum farklıdır. Kura-Aras Kültürü iyiden iyiye kendini hissettirmektedir. Form açısından yuvarlak ocaklar Sos Höyük ve Karaz'da görülmektedir. Taşınabilir ocaklar ise Doğu Anadolu, Ermenistan ve İsrail'de yaygındır. İki ya da üç boynuz çıkıntısına sahip taşınabilir ocaklar Karaz, Pulur, Güzelova, Norşuntepe ve Sos Höyük'de vardır ve bu ocaklar Erzurum Ovası'nın karakteristiğini oluşturmaktadır. Bu boynuz biçimli çıkıntılar kimi düşüncelere göre erkek üreme organını temsil etmekte ve bu durum hali hazırda sıklıkla ETR yapılarında görülmektedir.²⁹⁵ Kura-Aras Kültürü'nün yayılımı ile Gürcistan'da Amiranis Gora ve Kvatskhelebi, Azerbeycan'da Baba Derviş II, Ermenistan'da Mokhra-Blur ve Shengavit, İsrail'de Beth Yerah ve Beth Shan, Doğu Anadolu'da Pulur/Sakyol ve Korucutepe'de tapınak ya da kutsal mekân diyebileceğimiz yapılarda kutsal ocaklar ele geçmiştir.²⁹⁶

Erzurum Ovası'ndaki ocak geleneğinde yeni üsluplar göze çarpmaktadır. Yeni moda olan antropomorfik ocakların içinden en dikkat çekici olanları ise Pulur/Sakyol ve Cinis Höyük'de ele geçenleridir. Bu ocakların tanrı veya tanrıçayı temsil ettiği iddia edilmektedir. Cinis Höyük'de ele geçen bu ocaklar ETÇ boyunca ev içi tapınımın Doğu Anadolu'da var olduğunu kanıtlamaktadır. W. W. Lamb'a göre ev içi ibadet anlayışı dini yaşamın önemli bir parçası olup, bu geleneği Kusura ve Kültepe'den

²⁹⁵ Yiğitpaşa, 2016: 49.

²⁹⁶ Yiğitpaşa, 2016: 50.

biliyoruz.²⁹⁷ Cinis Höyük’de ele geçen at nalı biçimli antropomorfik ocaklar İsrail’deki Beth Shan ve Beth Yerah (MÖ 2850)²⁹⁸ yerleşmelerinde de görülmektedir. Aynı zamanda Amik Ovası’nda bulunan Tabara-el Akrad, Tell el Cüdeyde, Tell Tayinat ve Tell Dahab yerleşimlerinden de bilinmektedir. Kafkasya’da ise Shengavit ve Aminaris Gora yerleşimlerde de aynı tip ocaklara rastlanılmaktadır.²⁹⁹ Stilize insan yüzlü ocaklar Doğu Anadolu, Gürcistan, Ermenistan, Azerbeycan, Kuzeybatı İran ve hatta Suriye-Filistin çizgisinde görülmektedir.

Karanlık Çağ’a geldiğimizde Gordion ve Oluz Höyük’de mekân içerisinde ocak-fırın bulunmuş olmasına karşın bunlar işlevseldir. Orta Demir Çağı’ndan itibaren ise bulgular Doğu Anadolu’ya kaymaktadır. Bunun başlıca sebebi İran topraklarına

²⁹⁷ Takaoğlu, 2000: 11.

²⁹⁸ Greenberg-Shimelmits-Iserlis, 2014: 196.

²⁹⁹ Takaoğlu, 2000: 13.

yakın oluşu ve dolayısıyla Persler'e maruz kalmaktır. Artık kutsal ocak kavramı yerini kimi yerleşmelerde Ateş Kültü'nün varlığına bırakmıştır.

II. Rusa tarafından inşa ettirilen Ayanis Tapınağı'nda ele geçen ocaklar belki de ilk bakışta Ateş Kültü açısından dikkatleri çekmemiştir. Fakat ocağın hemen yanında bulunan kalkan üzerindeki yazıtta ateşin kati suretle söndürülmemesinin emredilmesi binlerce yıldır kutsal olarak kabul edilen ocakların adeta dili olmuştur. Burada Zerdüş Dini'nin ilk tohumlarının Urartu aracılığı ile Önasya'ya atılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Urartu tapınak formları incelendiğinde Zerdüş Dini tapınakları olarak değerlendirilen bazı yapılar paralellik göstermektedir. Kare planlı, kareye yakın bir cellaya sahip olması, köşe rizalitleri, cellaya üç kademeli giriş, kör pencereler, cellanın zemin seviyesinde olmaması varolan benzerliklerdir. Bu tapınaklar kule tipli tapınak olarak anılmaktadır. Urartu tapınaklarıyla Akhaimenid tapınakları arasındaki ilişki, MÖ 9. yy sonunda Kuzeybatı İran'a giden ve Muşasir'deki tapınağı Van Gölü Havzası'na getiren Urartularla, yaklaşık 250 yıl sonra devletleşecek olan İranlıların aynı kültürel kaynaklardan etkilendikleri şeklinde de açıklanabilir.³⁰⁰ Doğu Anadolu'da Zerdüş Dini, Akhaimenidler ile Geç Demir Çağı boyunca tapınılmış olmalıdır. Ayrıca Akhaimenidler döneminde bölgedeki Armenia Satraplığı'nın kendi dinleri de Doğu Anadolu'da yoğun bir tapınım alanı yaratmış olmalıdır. Ancak ne yazık ki bu dinin veya yerli çeşitlemelerinin arkeolojik izleri Doğu Anadolu'da tespit edilememektedir.

İlerleyen süreçte Persler'in Anadolu'ya gelişi ile burada satraplıklar kurulmuştur. İran kültüründen en çok etkilen bölge Kappadokia'dır. Kappadokia Satraplığı sınırlarında ele geçen Bünyan Ateş Sunağı'nın dört tarafındaki anlatımla dini ritüellerini gerçekleştiren *magos* tasviri Zerdüş Dini'nin Orta Anadolu'ya kadar geldiğinin kanıtıdır. Zerdüş Dini'nin bu bölgede görülmesinin altında yatan iki sebep sayabiliriz. Birincisi Zerdüş Dini geleneklerinden biri olan Ateş Kültü kavramını karşılayabilecek Erciyes Dağı'nın varlığıdır. İkincisi ise bölgenin dağlık yapıda olması İran topraklarını çağrıştırmaktadır.

³⁰⁰ Baştürk, 2012: 310.

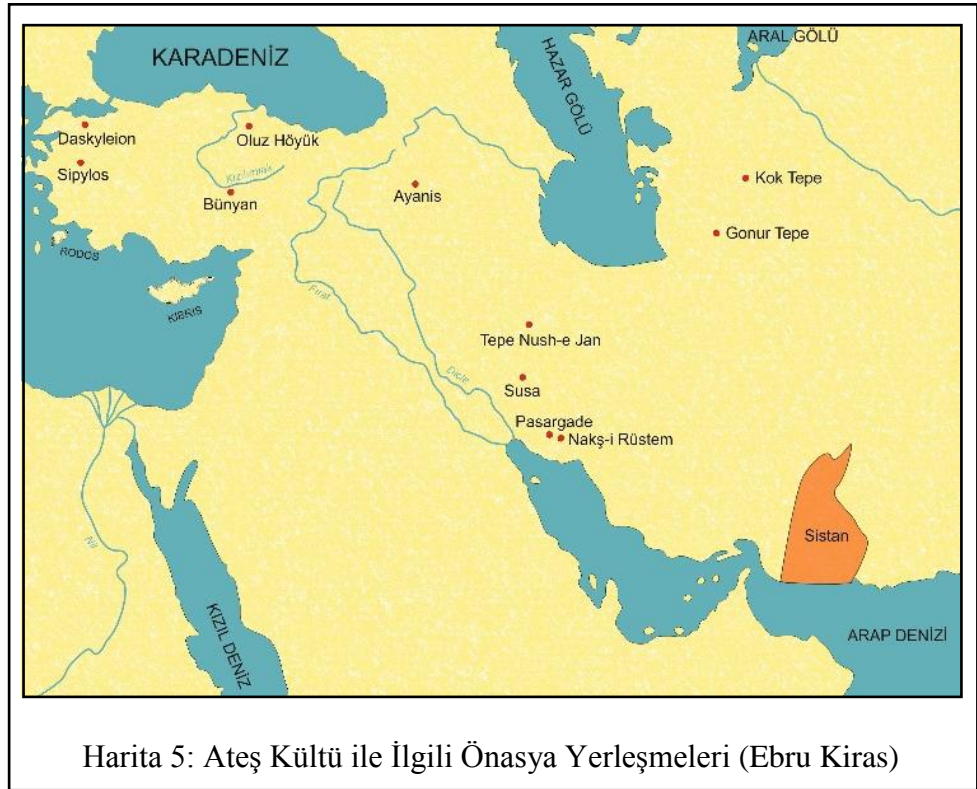
Daskyleion yerleşiminin de bölgenin en yüksek merkezi olduğu gerçeği göz önünde bulundurulursa benzerlikler bununla sınırlı kalmaz. Ateş Kültü Kutsal Alanı Hisartep'e'nin en yüksek noktasında bulunmaktadır. Tıpkı Oluz Höyük'deki gibi özenle döşeli yolun apsisinin tam ortasında oyulmuş derin ve daire şeklinde bir “ateş yakma çukuru” bulunmaktadır. Ayrıca Daskyleion'da ele geçen iki adet kabartmalı blok, mühür baskıları ve bullalar görsel açıdan bize Ateş Kültü geleneğinin Anadolu'nun batısına taşınmış olduğunu göstermektedir.

Oluz Höyük, mevcut Ateş Kültü bulgularına yenilik eklemekle kalmamış, bu kültürün özellikle Erken Zerdüş Dini'nin en önemli pratiği olduğuna işaret etmeye başlamıştır. Ateş Kültü yanında, kurban gömüleri, bothroslar, kutsal kül kapları, kap kültürü ve su kültürü ile ilgili bulguları bugüne değin İran kökenli olarak değerlendirilen Zerdüş Dini'nin erken dönemdeki kompleks uygulamalarını bize yansıtmaktadır. Henüz İran ve yakın coğrafyasında görülmeyen bu uygulamalar, Erken Zerdüş Dini'nin sözlü döneminin yaşandığı zamanlarda Anadolu'da belli bir kurumsallık ve yapılanma aşamasında bulunduğunu göstermektedir. Ateşe tapınım ayinlerinin, ateşin dışarıda yanma gerekliliği sebebiyle açık havada yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Roma Dönemi'nde Strabon'un *pyraetheia* ismi ile bahsettiği, çevresi kapalı ve üstü açık cellası olan basit tapınakların (ateşgede) öncü bir örneğinin Oluz Höyük'te açığa çıkmaya başladığı söylenebilir.

Zerdüş Dini'nin erken izleri yalnızca Anadolu ile sınırlı kalmaz. Hazar Denizi'nin doğusunda da Ateş Kültürleri bulunmaktadır. Fakat bunlar Anadolu ve İran coğrafyasından kültürel ve bölgesel anlamda bağımsız gelişmekte olup yine Zerdüş Dini temelindedir. Güney Türkmenistan'daki Gonur Tepe ile Güney Özbekistan'daki Kok Tepe'de ateş tapınım gördüğüne ilişkin kantılar ortaya konmuştur. Özellikle Gonur Tepe'de açığa çıkarılan bulguların anıtsallığı dikkatleri üzerine çekmektedir. Bunlar kimi arkeologlar tarafından Proto-Zerdüşlük ya da Erken Zerdüş Dini çerçevesinde yorumlanmaktadır. Fakat, Gonur Tepe'deki ateş ayinlerine ait bulguların Tunç Çağları'na tarihlenmesi, bunların Zerdüş Dini ile ilgisi bulunmayan erken sayılabilecek Ateş Kültü'ne de ait olabileceği sorularını doğurmaktadır.³⁰¹ Ateş Kültü

³⁰¹ Dönmez, 2015: 96.

ve Zerdüşt Dini konusunda çalışmalar yapan araştırmacılar, tapınak kullanılmadan önce ateş ayinlerinin yüksekte bulunan açık hava platformlarında yapılmış olabileceğini varsaymaktadır. Ateş tapınımı ile ilgili bahsedilen platformlardan birisi Semerkand yakınlarındaki Kok Tepe’de görülmektedir. MÖ 6. yy’a tarihlenen tören çukurları platformu çevreleyerek Oluz Höyük Kutsal Ateş Çukuru ile konumu ve benzerliği dikkat çekicidir.³⁰²

Mevcut ve güncel bulgular birlikte değerlendirildiğinde, Ateş Kültü’nün ateşe saygı temelinde, Anadolu Demir Çağı’nda Erken Zerdüşt Dini’nin başlıca pratiği olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, Anadolu halkı ateşin kutsallığına yabancı değildir. İlerleyen yıllarda varolan bilgilere yenileri eklenerek Ateş Kültü’ne ilişkin soruların çözüme kavuşturulması başlıca temennimizdir.

³⁰² Dönmez, 2015: 96.

KAYNAKÇA

Abay, E. -Dedeoğlu, -F.

2016 “Beycesultan 2013-2014 Yılı Kazı alışmaları”, **37. KST**, C.III, Ankara, 183-199.

Akurgal, E.

1993 **Eski İzmir I Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı**, TTK, Ankara.

2005 **Anadolu Kùltür Tarihi**, TÜBİTAK, Ankara.

Akyazar, A. H.

2015 **Eski İran’da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Alkım, U. B. -Alkım, H. -Bilgi, Ö.

2003 **İkiztepe II Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı, Yedinci Dönem Kazıları (1976-1980)**, TTK, Ankara.

Aslan, C. C.-Sazcı, G.

2016 “Across The Hellespont: Maydos (Ancient Madytos), Troy and The North-Eastern Aegean in The Late Eighth to Early Sixth Century BC”, **The Annual of the British School at Athens**, British School at Athens, 1-42.

Bakır, T.

2003 “Daskyleion (Tyaiy Drayahya) Hellespontine Phrygia Bölgesi Akhaemenid Satraplığı”, **Anatolia 25**, y.y., Ankara, 1-26.

2011 **Daskyleion**, Balıkesir Valiliği, Balıkesir.

Balcer, J. M.

1984 **Sparda by the Bitter Sea: Imperial Interaction in Western Anatolia**, Brown Judaic Studies, California.

Baştürk, M. B.

2009 “Ayanis Tapınağı’ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine”, **Altan Çilingiroğlu’na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat** (Eds.: Haluk Sağlamtimur, Eşref Abay, Zafer Derin, Aylin Ü. Erdem, Atilla Batmaz, Fulya Dedeoğlu, Mücella Erdalkıran, Mahmut B. Baştürk, Erim Konakçı), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 133-149.

2012 “Doğu Anadolu’da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi”, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.

Belli, O.

1993 “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1992”, **15. KST**, C.I, Ankara, 417-445.

Belli, O. -Tozkoparan, M.

2005 “2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, **26. KST**, C.I, Ankara, 189-202.

Bilgen, N.

2011 **Seyitömer Höyük Kazısı Ön Raporu (2006-2010)**, Dumlupınar Üniversitesi-TKİ, Kütahya.

2012a **Seyitömer Höyük 2011 Kazı Raporu**, y. y., Kütahya.

2012b **Seyitömer Höyük 2012 Kazı Raporu**, y. y., Kütahya.

2013 **Seyitömer Höyük 2013 Kazı Raporu**, y. y., Kütahya.

2014 **Seyitömer Höyük 2014 Kazı Raporu**, y. y., Kütahya.

Bilgen vd.

2011 “Seyitömer Höyük 2010 Yılı Kazısı”, **33. KST**, C.I, Ankara, 233-257.

2012 “Seyitömer Höyük 2011 Yılı Kazısı”, **34. KST**, C.I, Ankara, 201-217.

Bilgi, Ö.

1986a “İkiztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları”, **7. KST**, Ankara, 111-119.

1986b “1984 Dönemi Malatya-Köşkerbaba Höyük Kurtarma Kazıları”, **7. KST**, Ankara, 143-151.

1999 “İkiztepe Kazısı 1997 Dönemi Sonuçları”, **20. KST**, C.I, Ankara, 485-507.

Bittel, K.

1956 "Kappadokya'da Bulunan Bir Ateş Sunağı", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S.VI-2, Maarif Basımevi, Ankara, 35-42.

Blegen, C.

1951 **Troy**, Vol.II, P.1, Princeton University Press, Princeton.

Boyce, M.

1970 "Zoroaster the Priest", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies In Honour of Sir Harold Bailey**, Vol.33, No.:1, University of London, London, 22-38.

1975 "On the Zoroastrian Temple Cult of Fire", **Journal of the American Oriental Society**, Vol.95, No.:3, American Oriental Society, y.y., 454-465.

1979 **Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices**, Routledge, London.

1982 **A History of Zoroastrianism**, y. y., Brill.

Braidwood, R. J. -Braidwood, L. S.

1960 **Excavations in the Plain of Antioch I**, Vol.LXI, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Chicago.

Briant, P.

2005 “History of The Persian Empire 550-330 BC”, **Forgotten Empire *The World of Ancient Persia*** (Eds.: John Curtis, Nigel Tallis), British Museum Press, London, 12-18.

Brown, R.

1899 **The Religion of Zoroaster**, The Journal of the Transactions of the Victoria Institute, London.

Cahill, N.

2012 “Lydia: Altın Mucize”, **Arkeoatlas**, 2012/1, İstanbul, 90-97.

Ceylan, A.

2001 “Erzurum Ovası’nda Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük”, **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi-26**, Erzurum, 29-42.

Çilingiroğlu, A.

1994 **Urartu Tarihi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bornova.

1997 **Urartu Tarihi ve Sanatı**, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir.

1998 “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”, **Karatepe’deki Işık Halet Çambel’e Sunulan Yazılar** (Eds.: Güven Arsebük, Machteld J. Mellink, Wulf Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul, 229-239.

- 2004 “Silah, Tohum ve Ateş”, **60.Yılında Fahri Işık’a Armağan Anadolu’da Doğdu** (Ed.: Taner Korkut), Ege Yayınları, İstanbul, 257-262.
- 2007 “Ayanis Tapınak Alanında Bir Ocak ve Bereketlilik Kültü ile İlişkisi”, **Refik Duru’ya Armağan** (Eds.: Gülsün Umurtak, Şevket Dönmez, Aslıhan Yurtsever Beyazıt), Ege Yayınları, İstanbul, 265-271.
- 2010a “Urartu Dini”, **Urartu. Doğu’da Değişim** (Eds.: Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), YKY, İstanbul, 164-182.
- 2010b “Ayanis Kalesi”, **Urartu. Doğu’da Değişim** (Eds.: Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), YKY, İstanbul, 296-318.
- 2012 “Ayanis”, **Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları** (Eds.: Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, Gürcan Polat), Ege Üniversitesi, İzmir, 1-24.

Çilingiroğlu, A. -Derin, Z.

- 1999 “Ayanis Kalesi Kazıları 1998”, **20. KST**, C.I, Ankara, 397-409.

Çilingiroğlu, A. -Sağlamtimur, H.

- 1999 “Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları 1997”, **20. KST**, C.I, Ankara, 527-541.

Darga, A. M.

- 1985 **Hitit Mimarlığı/1**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Demir, T.

2008 “Anadolu’da Kimmer-İskit İz ve Etkileri”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.

Derin, Z. -Abay, E. -Özkan, T.

2002 “Kemalpaşa-Ulucak Höyük Kazıları, 1999-2000”, **23. KST**, C.I, Ankara, 341-351.

Dinçol, A.

1982 “Geç Hititler”, **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1**, Görsel Yayınlar, İstanbul, 18-120.

Doğan, M. U.

2008 “Sipylos Magnesiası Arkeolojisine Işık Tutan Yeni Bulunmuş Bir Kabartma”, **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, S.8, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 125-132.

Dönmez, Ş.

2010a “Demir Çağı’nı Anlamak, Anlatmak”, **TEBE**, S.30, İstanbul, 15-17.

2010b “Oluz Höyük Kazısı Üçüncü Dönem (2009) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar”, **Coll. An. IX**, İstanbul, 275-307.

2011a

“Avrasyalı Savaşçı-Atlı Göçebeler’in Karadeniz Bölgesi’ndeki Varlıklarına Ait Yeni Kanıtlar”, **Karadeniz’den Fırat’a Bilgi**

- Üretimleri Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar** (Yay. Haz.: Aliye Öztan, Şevket Dönmez), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara,129-147.
- 2011b “Oluz Höyük Kazısı 2009 Dönemi Çalışmaları”, **32. KST**, C.IV, Ankara, 92-111.
- 2012 “Oluz Höyük Kazısı Beşinci Dönem (2011) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar”, **Coll. An. XI**, İstanbul, 151-179.
- 2013 “Oluz Höyük Kazısı Beşinci Dönem (2011) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar”, **34. KST**, C.II, Ankara, 65-81.
- 2014 “Sikkedeki Ateş Bulundu”, **#Tarih**, S.6 Kasım, İstanbul.
- 2015 “Oluz Höyük Kazıları Işığında Kuzey-Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) Akhaimenid Varlığına Güncel Bir Bakış”, **TÜBA-AR**, S.18, İstanbul, 71-109.
- 2016a “Kızılırmak Havzası ve Yakın Çevresinin Öntarih Dönemi Etnik Yapısı”, **Studies in Honour of Ahmet Ünal Armağanı** (Eds.: Sedat Erkut, Özlem Sir Gavaz), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 123-149.
- 2016b **Anadolu ve Ermeniler Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylasına Büyük Göçü**, Anadolu Öntarih Yayınları, İstanbul.
- 2017 “2500 Yıl Önce, Akhaimenid Kralı I. Kserkses'in Büyük Seferinin Bilinmeyen Anadolu Güzergahı”, **#Tarih**, S.36 Mayıs, İstanbul.

Dönmez, Ş. -Yurtsever Beyazıt, A.

- 2014 “Oluz Höyük Kazısı Yedinci Dönem (2013) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçları”, **Coll. An. XIII**, İstanbul, 103-131.
- 2015 “Oluz Höyük Kazısı Sekizinci Dönem (2014) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar”, **Coll. An. XIV**, İstanbul, 29-59.
- 2016a “Oluz Höyük Kazısı Sekizinci Dönem (2014) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar”, **37. KST**, C.III, Ankara, 281-303.
- 2016b “Oluz Höyük Kazı ve Araştırmalarına Dair Değerlendirmeler”, **Coll. An. XV**, İstanbul, 272-293.

Duru, R.

- 1984 “Kuruçay Höyüğü 1983”, **6. KST**, Ankara, 5-11.
- 1996 **Kuruçay Höyük II 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri**, TTK, Ankara.

Duru, R.- Umurtak, G.

- 2007 “Bademağacı Kazıları 2005”, **28. KST**, C.I, Ankara, 639-646.

Eliade, M.

- 2003 **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, C.I, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Erzen, A.

1978 **Çavuştepe: Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries BC and a Necropolis of the Middle Age**, TTK, Ankara.

Genz, H.

2004 **Büyükaya I Die Keramik der Eisenzeit**, Verlag Philipp von Zabern in Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Mainz.

Goldman, H.

1956 **Excavations at Gözlükule Tarsus**, Vol.II, Princeton University Press, Princeton.

Goldman, B.

1965 “Persian Fire Temples or Tombs?”, **Journal of Near Eastern Studies**, Vol.24, No.:4, Erich F. Schmidt Memorial Issue P.II, y.y., 305-308.

Greenberg, R.-Shimelmitz, R.-Iserlis, M.

2014 “New Evidence For The Anatolian Origins Of ‘Khirbet Kerak Ware People’ At Tel Bet Yerah (Israel), CA 2800 BC”, **Paléorient**, Vol.40, CNRS Éditions, y.y., 183-201.

Günaltay, Ş.

1948 **İran Tarihi**, TTK, Ankara.

Hakman, M.

2015 **Kapadokya'da Zeus Kültü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Hartz, P. R.

2009 **World Religions Zoroastrianism**, Chelsea House Publishers, New York.

Heizer, R. F.

1962 "The Background of Thomsen's Three Age System", **Technology and Culture**, Vol. 3 No. 3, The Johns Hopkins Press, y.y., 259-266.

Herrmann, G.

1977 **Eski İnan'da Medeniyet ve Sanat Hayatının Ortaya Çıkışı** (Çev. Mihrdat Vahdeti), y.y., Tahran.

Hood, S.

1951 "Excavations at Tabara el-Akrad", **AS 1**, British Institute, Ankara, 113-147.

Hopkins, L.

2003 Archaeology at The North-East Anatolian Frontier *VI An Ethnoarchaeological Study of Sos Höyük and Yiğittaşı Village*, **Ancient Near Eastern Studies**, Supplement 11, Peeters Press, Louvain.

Işıklı, M.

2005 “Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi”, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.

Kalkan, H.

2008 “MÖ 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme”, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Ege Üniversitesi, İzmir.

Kılıç, S. Ö.

2011 “Pers Hâkimiyeti Altında Batı Anadolu”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

Konyar vd.

2016 “Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü 2014 Yılı Kazı Çalışmaları”, **37. KST**, C.II, Ankara, 573-591.

Koşay, H. Z.

1976 **Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970**, TTK, Ankara.

Koşay, H. Z. -Vary, H.

1964 **Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu**, TTK, Ankara.

1967 **Güzelova Kazısı**, TTK, Ankara.

Lewis, C. T. -Short, C.

1958 **A New Latin Dictionary**, y.y., Oxford.

Liddle, H. G. -Scott, R.

1996 **A Greek-English Lexicon**, y.y., Oxford.

Lloyd, S.

1972 **Beycesultan**, Vol.III, P.I, The British Institute of Archaeology at Ankara, London.

Lloyd, S. -Mellaart, J.

1962 **Beycesultan**, Vol.I, The British Institute of Archaeology at Ankara, London.

1965 **Beycesultan**, Vol.II, The British Institute of Archaeology at Ankara, London.

Loon, van M. -Güterbock, H. G.

1972 “Korucutepe Kazısı 1970”, **Keban Projesi 1970 Çalışmaları**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I, No:3, TTK, Ankara.

Luckenbill, D.

1968 **Ancient Records of Assyria and Babylonia**, C.I, C.II, Greenwood Press, New York.

Macqueen, J. G.

2009 **Hititler**, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

Martino, S. De

2003 **Hititler**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Mellaart, J.

1970 **Excavations at Hacilar I**, The British Institute of Archaeology at Ankara, Edinburgh.

Melton, J. G.

2010 “Zoroastrianism”, **Religions of the World** (Eds.: J. Gordon Melton, Martin Baumann), Vol.I (A-B), ABC-CLIO, y.y., 3194-3197.

Moore, G. F.

1912 “Zoroastrianism”, **The Harvard Theological Review**, Vol.5, No.:2, Cambridge University Press, y.y., 180-226.

Nigosian, S. A.

1993 **The Zoroastrian Faith**, McGill-Queen’s University Press, y.y.

Omura, M.

2016 **Kırşehir Arkeoloji ve Paleoantropoloji Çalışmaları**,

Özdoğan, A. E.

2007 “Çayönü”, **Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı Türkiye’de Neolitik Dönem yeni kazılar-yeni bulgular** (Yay. haz.: Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 57-99.

2011 “Çayönü”, **The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research** (Eds.: Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 185-269.

Özdoğan, M. -Parzinger, H.

2012 **Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kırklareli**, Verlag Philipp von Zabern, y.y.

Özgüç, T.

1999 **Kültepe-Kaniş/Neša Sarayları ve Mabetleri**, TTK, Ankara.

Özkan, K.

2014 “Kentsel Araştırmalar Kapsamında Anadolu’da Akhaimenid Dönem”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Van.

Polat, G.

1998 “Anadolu Akhaemanid Dönemi Plastik Eserleri”, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.

Polat, Y.

2008 “Ege Bölgesi”, Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler, **TAY**, y.y., 8-14.

Puhvel, J.

1991 “Hittite Etymological Dictionary”, **Trends in Linguistics Documentation 5** (Eds: Werner Winter, Richard A. Rhodes), Volume 3: Words beginning with H, Mouton de Gruyter Berlin, New York.

Renfrew, C.- Bahn, P.

1991 **Archaeology: Theories, Methods and Practice**, Thames and Hudson, New York.

Roaf, M. -Stronach, D.

1973 "Tepe Nush-i Jan, 1970: Second Interim Report", **Iran**, Vol.11, British Institute of Persian Studies, y.y.,129-140.

Sagona, A. -Sagona, C.

2000 "Excavations at Sos Höyük 1998", **21. KST**, C.I, Ankara, 143-145.

2002 "Sos Höyük 2000", **23. KST**, C.I, Ankara, 265-269.

Sagona, A. -Erkmen, M. -Sagona, C.

1997 "Excavations at Sos Höyük 1995", **18. KST**, C.I, Ankara, 137-145.

Salvini, M.

2001 "Royal Inscriptions on Bronze Artifacts", **Ayanis I:Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998** (Eds.: Altan Çilingiroğlu, Mirjo. Salvini),y.y., Roma, 271-278.

San, O.

1998 "Demir Çağ ve Demir Çağ Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı", Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.

Sazcı, G.

- 2012 “Maydos Kilisetepe Höyüğü 2010 Yılı Kazıları”, **33. KST**, C.I, Ankara, 389-409.
- 2013 “Maydos Kilisetepe Höyüğü Kazısı 2011 Sezonu Çalışmaları”, **34. KST**, C.II, Ankara, 45-65.
- 2014 “Maydos Kilisetepe Höyüğü Kazısı 2012 Sezonu Çalışmaları”, **35. KST**, C.I, Ankara, 33-48.

Scerrato, U.

- 1966 “Excavations at Dahan-i Ghulaman (Seistan Iran) First Preliminary Report (1962-1963), **East&West** 16, Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente, y.y., 9-30.

Sevin, V.

- 1982 **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, Görsel Yayınları, İstanbul.
- 1988 “Elazığ Bölgesi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, **Höyük Dergisi**, S.1, TTK, Ankara.
- 1998 “MÖ I. Binyıl Demir Çağı”, **Kapadokya**, (Ed.: Metin Sözen), Ayhan Şahenk Vakfı, İstanbul, 173-193.
- 2001 **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası 1**, TTK, Ankara.
- 2003 **Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Perslere Kadar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- 2005 “Urartu Devleti”, **Arkeoatlas**, S.4, İstanbul, 64-78.

Sevinç, F.

2007 “Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara.

Sivas, T. -Sivas, H.

2008 “İç Anadolu Bölgesi”, Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler, **TAY**, y.y., 15-24.

Stronach, D.

1967 “Urartian and Achaemenian Tower Temples”, **Journal of Near Eastern Studies**, Vol.26, No.:4, The University of Chicago Press, y.y., 278-288.

1985 “On the Evolution of the Early Iranian Fire Temple”, **Acta Iranica Encyclopédie Permanente des Études Iraniennes, Deuxième Seri Papers in Honour of Professor Mary Boyce** (Eds.: Jacques Duchesne-Guillemin, Pierre Lecoq), Vol.XI, Brill Archive, y.y., 605-628.

Subawalla, C.

2011 “Holy Fire. The Zarathustrian Faith an its Places of Worship”, **Faith&Form: The Interfaith Journal on Religion, Art and Architecture**, No.:3/2011, y.y., 35-38.

Takaoğlu, T.

2000 “Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia”, **AS**, Vol.50, British Institute, Ankara, 11-16.

Taracha, P.

2009 **Religions of Second Millennium Anatolia**, Harrassowitz, Wiesbaden

Taş, İ.

2011 “Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Ocak Kültü ve Ocağın Kutsallığı Üzerine Bazı Gözlemler”, **Kubaba Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi**, S.18, Kubaba Yayınevi, İzmir, 7-19.

Tekin, O.

2012 “Satraplar Anadolu’su”, **Arkeoatlas**, 2012/1, İstanbul, 226-238.

Telliođlu, İ.

2005 “Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki Etkileri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi**, S.27, C.XI, y.y., Erzurum, 237-245.

Tolman, H. C.

1908 **Ancient Persian Lexicon and Texts**, American Book Company, New York.

Uhri, A.

2000

“Batı Anadolu Erken Tunç Çağı’nda Mutfak Kültürü Açısından Ocak ve Fırınlr”, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.

Ünal, A.

2003

Hititler Devrinde Anadolu II, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Ünan, N.

2014

“Seyitömer Höyük Erken Tunç Çağı III Ocakları”, **TÜBA-AR**, S.17, İstanbul, 73-83.

Wartke, R.

1990

Toprakkale Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, Akademie Verlag, Berlin.

Yiğitpaşa, D.

2016

“An Early Bronze Age Portable Stove From The Van Castle Mound”, **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (OÜSBAD)**, y.y., 46-58.